ИСТОРИЈА 20. ВЕКА

ИЗДАВАЧ
Институт за савремену историју, Београд
Institute of Contemporary History, Belgrade
L'Institute de l'Histoire contemporaine, Belgrade
Институт по современной истории, Белград

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК
Коста Николић

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР
Љубодраг Димић, Бојан Б. Димитријевић (секретар), Ђорђе Микић (Бањалука), Јан Пеликан (Праг), Радослав Растоповић (Подгорица), Андреј Шемјакин (Москва), Нобухиро Шиба (Токио), Новица Вељановски (Скопље), Горан Милорадовић, Миладин Милошевић, Михаило Војводић, Никола Жутић

ГРАФИЧКИ УРЕДНИК
Младен Аиковић

ЛЕКТОР
Бранка Косановић

РЕЗИМЕА ПРЕВЕЛА
Јелена Милошевић

Излазе два броја годишње

Класификација по UDC урађена
у Народној библитеци Србије, Београд

Институт за савремену историју, Београд, п. ф. 689. Рукописи се не враћају.
E-mail: isi@yubc.net

UDC 94

YU ISSN 0352–3160

ИСТОРИЈА 20. ВЕКА

ЧАСОПИС ИНСТИТУТА ЗА САВРЕМЕНУ ИСТОРИЈУ

THE HISTORY OF THE 20 TH CENTURY
THE YOURNAL OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY

L'HISTOIRE DU 20. SIÈCLE
REVUE DE L'INSTITUT POUR L'HISTOIRE CONTEMPORAINE

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА
ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

Година XXI 2003. Београд Број 2

САДРЖАЈ

Никола Б. Поповић
ДВАДЕСЕТ ГОДИНА ЧАСОПИСА *Историја 20. века* 9

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

Драгољуб Живојиновић
ВЕЛИКЕ СИЛЕ И СТВАРАЊЕ СОЛУНСКОГ ФРОНТА 1914–1915 11

Андреј Митровић
ПОЛИТИЧКЕ КОНСЕКВЕНЦЕ ПРОДОРА СОЛУНСКОГ ФРОНТА 31

Љубомир Петровић
ВЕРБАЛНИ ДЕЛИКТ У ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ДРУШТВУ 1918–1929 51

Арпад Хорњак
ЈУГОСЛОВЕНСКО-МАЂАРСКИ ДИПЛОМАТСКИ ОДНОСИ 1918 – 1927 77

Никола Жутић
СРПСКА И АНГЛИКАНСКА ЦРКВА У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 20. ВИЈЕКА 99

Дејвид Родоњо
ИТАЛИЈАНСКИ ВОЈНИЦИ НА БАЛКАНУ ИСКУСТВО ОКУПАЦИЈЕ (1941–1943) 115

Бојан Димитријевић
НАРОДНА МИЛИЦИЈА 1945–1953 131

Ђоко Трипковић
ПРОЦЕС РУДОЛФУ СЛАНСКОМ 145

Драган Богетић
РЕАКЦИЈА ЗАПАДА НА ПРОЦЕС ЈУГОСЛОВЕНСКО-СОВЈЕТСКОГ ПРИБЛИЖАВАЊА 1955–1957 161

Коста Николић
ЈУГОСЛАВИКА – ПРОШЛОСТ И САДАШЊОСТ 1981–1989 179

ОСВРТИ

Богдан Лекић
АГРАРНА РЕФОРМА И КОЛОНИЗАЦИЈА У ЈУГОСЛАВИЈИ 1918–1941 (Гојко Маловић) 203

Славојка Бештић-Бронза
ДВА ЗБОРНИКА РАДОВА ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА У БАЊОЈ ЛУЦИ 206

ПРИКАЗИ

Бранислав Глигоријевић
КРАЉ АЛЕКСАНДАР КАРАЂОРЂЕВИЋ, I–III (Ивана Добривојевић) 213

Коста Николић
СТРАХ И НАДА У СРБИЈИ 1941–1944 (Наташа Милићевић) 214

Босиљка Јањатовић
ПОЛИТИЧКИ ТЕРОР У ХРВАТСКОЈ 1918–1935 (Ивана Добривојевић) 217

Горан Давидовић, Милош Тимотијевић
ЗАТАМЊЕНА ПРОШЛОСТ. ИСТОРИЈА РАВНОГОРАЦА ЧАЧАНСКОГ КРАЈА, 2, (Бојан Димитријевић) 220

Небојша А. Поповић
СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ И ЈУГОСЛОВЕНСКА ДРЖАВА (Драгомир Бонџић) 222

CONTENTS

Nikola B. Popovic
TWENTY YEARS OF THE MAGAZINE *History of 20th century* 9

DEBATES AND ARTICLES

Dragoljub Zivojinovic
GREAT FORCES AND CREATION OF THE SALONIKA FRONT 1914–1915 11

Andrej Mitrovic
POLITICAL CONSEQUENCES OF THE PENETRATION OF THE SALONIKA FRONT 31

Ljubomir Petrovic
VERBAL OFFENCES IN THE YUGOSLAV SOCIETY 1918–1929 51

Hornyak Arpad
YUGOSLAV-HUNGARIAN DIPLOMATIC RELATIONSHIPS 1918–1927. 77

Nikola Zutic
SERBIAN AND ANGLICAN CHURCHES IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY 99

Dejvid Rodonjo
ITALIAN SOLDIERS IN THE BALKANS. THE EXPERIENCE OF THE OCCUPATION (1941–1943) 115

Bojan Dimitrijevic
NATIONAL MILITIA 1945–1953 131

Djoko Tripkovic
PROCEEDINGS TO RUDOLF SLANSKI 145

Dragan Bogetic
REACTION OF THE WEST TO THE PROCESS OF YUGO-SLAV-SOVIET CONVERGENCE 1955–1957 161

Kosta Nikolic
YUGOSLAVIKA – PAST AND PRESENT 1918–1989 179

RETROSPECTS

Bogdan Lekic
DEMOCRATIC LAND REFORM AND COLONIZATION IN YUGOSLAVIA 1918–1941 (Gojko Malovic) 203

Slavojka Bestic – Bronza
TWO COLLECTION OF WORKS OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY IN BANJA LUKA 206

REVIEWS

Branislav Gligorijevic
KING ALEXANDER KARADJORDJEVIC I–III (Ivana Dobrivojevic) 213

Kosta Nikolic
FEAR AND HOPE IN SERBIA 1941-1944 (Natasha Milivojevic) 214

Bosiljka Janjatovic
POLITICAL TERROR IN CROATIA 1918–1935 (Ivana Dobrivojevic) 217

Goran Davidovic, Milosh Timotijevic
DARKENED HISTORY. HISTORY OF CHETNIKS OF THE REGION OF CACAK, 2 (Bojan Dimitrijevic) 220

Nebojsa A. Popovic
SLOBODAN JOVANOVIC AND THE STATE OF YUGOSLAVIA (Dragomir Bonxic) 222

ДВАДЕСЕТ ГОДИНА ЧАСОПИСА
Историја 20. века, 1983–2003

Две деценије и мало је и много времена у животу једне научне установе и њеног часописа, поготово у оним деловима света који, углавном, независно од своје воље, брзо живе, доживљавају честе, снажне промене у свим сферама живота, а то, разуме се, утиче и на организацију и квалитет научног рада.

Наш часопис, сâм по себи, са своје 33 свеске, извор је првог реда за властити живот, за слику о себи, свом месту и вредности у југословенској, српској историографији. Но, то незаобилазно врело никако није и једино; ми никада нећемо довољно сазнати какав и колики је био напор уредника, рецензената, чланова Уређивачког одбора, да подстакну, помогну и притомогну настанак релевантних, квалитетних прилога. Нама је сада лако рећи да је часопис онакав какав је његов издавач и наша историографија.

Часопис „Историја 20. века" већ је постао предмет изучавања и вредновања, као особен феномен наше науке и културе. Први је Милан Весовић (уредник 1995–1999) поводом петнаестогодишњице часописа дао веома информативан приказ (вид.: 2/1997). Користећи и архиву Уређивачког одбора, написе по новинама, Весовић је описао покретање часописа, садржај и уређивачку политику, да би се на крају осврнуо и на његову отвореност (поднаслов: Отворена трибина). Затим се Светлана Поповић (вид.:1/2000) подухватила анализе садржаја свезака часописа, објављених од 1983. до 1992. године. Анализа је рашчлањена на идентификовање аутора, тематике, тема о којима се најчешће писало, табу тема, слободе изражавања, критика и полемика које су се водиле на страницама часописа. У целини гледано, оба написа су позитивна и служе на част уредницима и издавачу, понајвише у оним деловима у којима су ослобођени паушалних оцена.

Потреба за часописом какав је Историја 20. века дуго се осећала у Институту за савремену историју. То је била и честа тема колегијалних разговора.

Институт за савремену историју настао је 31. јануара 1969. До 1983. године објављивао је две периодичне научне публикације (Istorija XX veka, I–XVI-XV, zbornik radova i Prilozi za istoriju socijalizma, 1–11-12), које су наслеђене од делова института чијим спајањем је створен институт под новим именом.

Природна, а рационална решења, сама од себе су се наметала, али била су слаба да надјачају сентиментални везу са „својом" публикацијом с којом се кренуло у историјску науку. Није се било лако одрећи тих вредних публикација у чији настанак и живот је заиста уложено много труда и знања. Али, неумитни живот и сурови недостатак финансијских средстава поспешили су одлуку. Но, нико није сторио да је потребан часопис у којем би се могли објавити текстови из савремене историје различитог жанра и видова саопштавања, а не студије обима и више од сто страна. Ехо родитељске везаности остао

је у имену часописа. Не без уверења да се ради корисно дело, обавештена је јавност о новом часопису, позвани су научници („којима је стало до напретка наше науке") на „свесрдну сарадњу", обећана отвореност.

У властима, у Републичкој заједници науке Србије, нашло се на разумевање; одобрено је финансирање уз услов да нови часопис буде уређиван по европским узусима. Није било ниједног разлога против, а сви су били за то да се направи „европски" часопис. Тај метод уређивања примењен је за први и тридесет трећи свезак. Можда је и то помогло да су часопис извесно време куповала 162 купца из иностранства.

Издавач, уредници и Уређивачки одбор никада часопис нису видели као институтски, где би сарадници Института за савремену историју уживали било какву привилегију и олако објављивали своје радове. Сви прилози подвргавани су редовној процедури и њихово објављивање зависило је од њихове теме и квалитета. Меродавни око часописа били су и остали уверени да часопис са великим бројем сарадника из земље и иностранства постаје цењено гласило савремене историје. Истовремено, знало се да такав часопис постаје угаони камен научне установе која га спрема и публикује. Анализа, али и површан поглед на ауторски тим, који се из броја у број повећавао, јасно показује, како је већ примећено, отвореност часописа, његово обликовање у отворену трибину.

У природи посла уредника часописа је да непрестано комуницирају са потенцијалним сарадницима, ауторима прилога. У тим разговорима они морају да дају идеје, указују на релевантне теме, нове књиге, да храбре ауторе у њиховим научним прегнућима. То је племенит, али понекад и незахвалан посао. Предуслов за овај и овакав ангажман је обавештеност о интересовањима колега, њиховој везаности за одређену тематику, њиховом дубоком проникнућу у одређене научне проблеме, једном речи морају познавати историју историографије. Уверен сам да су уредници часописа Историја 20. века тако и радили. Верујем да за њих није било табу тема. Питање је било само које теме се могу описати применом метода историјске науке. А што се тиче цензуре, с њом је повезана и аутоцензура, то је био и остао проблем сваког научног радника. Дубоко сам уверен да ниједан научни рад, понуђен Уређивачком одбору часописа на објављивање, није одбијен из ваннаучних разлога. Отвореност часописа подразумева слух за теме, научне проблеме и отвореност за ауторе. Максимална објективност при пријему радова за објављивање постиже се када уредници (и рецензенти) апстрахују име и презиме аутора и вреднују само текст. Овај императив, одавно жив међу посленицима историјске науке, не би требало ни заборавити ни пренебрегнути.

Са двадесетогодишњим животом нашег часописа везано је неколико генерација историчара: најстарија је подржала часопис од његовог настанка, а са њим су расли, сазревали средњи, млађи средњи и најмлађи нараштај наше историографије.

У ове, наше дане, часопис преузима млађа генерација. Од њих очекујемо да одрже часопис, да му не окрње вредност и углед, а од данас па убудуће, да га усаврше у свим димензијама.

У Београду, септембра 2003. *Никола Б. Поповић*

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

ДРАГОЉУБ ЖИВОЈИНОВИЋ, редовни професор
Филозофски факултет
Београд, Чика Љубина 18–20

UDC 94 (497) „1914/1918"
UDC 94 (4) „1914/1915"
UDC 355.48 (497) „1914/1915"

ВЕЛИКЕ СИЛЕ И СТВАРАЊЕ СОЛУНСКОГ ФРОНТА 1914–1915

АПСТРАКТ: *У чланку се пише о свим фазама у политици великих сила у вези са отварањем Солунског фронта. У центру научне анализе јесте преиспитивање опште савезничке политике према балканским земљама у Првом светском рату.*

Солунски фронт, његов настанак, проблеми у вези са војним операцијама и успеси у различитим раздобљима Првог светског рата, од одлуке Великих сила (Француска, Велика Британија) да на југу Балканског полуострва отворе ново ратиште у јесен 1915. до тријумфалног похода снага Источне армије у јесен 1918. године, дуго су привлачили пажњу старије и новије историографије. Посебно су се, из разумљивих разлога, тим питањима бавили истраживачи, хроничари, мемоаристи и други са простора некадашње Југославије. Они су настојали да објасне и оцене значај Солунског фронта у оквиру борбе за остварење ратних циљева Србије, као и његов допринос савезничким ратним напорима у целини. При томе треба нагласити да је средишно место у југословенској историографији заузимало питање постојање Солунског фронта после искрцавања српских дивизија на Крфу, њихове реорганизације и преузимања положаја у северној Грчкој, у лето 1916. године. Из тога проистиче чињеница да југословенска историографија није посветила пажњу расправама вођеним у савезничким војним и политичким круговима да, много раније, у јесен 1914. године, отворе нови фронт на Балканском полуострву. Заиста, поглед на најзначајнија дела и расправе југословенске историографије потврђује да питање стварања Солунског фронта током 1914–1915. године није привукло посебну пажњу.[1]

С друге стране, у западној историографији и мемоарској литератури опширно се писало и расправљало о стварању Солунског фронта

[1] П. Пешић, *Солунски фронт. Војно-политичка студија,* Београд, 1921; М. Алимпић, *Солунски фронт,* Београд, 1967, Б. Гледовић, Б. Ратковић, М. Ђуришић, М. Граховац, П. Опачић, *Први светски рат. Србија и Црна Гора,* Цетиње 1975; М. Ђуришић, Б. Ратковић, С. Скоко, Д. Живојиновић, М. Војводић, *Први светски рат. Општа историја,* Цетиње 1975; П. Опачић, *Србија, Солунски фронт и уједињење,* Београд 1990; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић. У ратовима за национално ослобођење,* Београд 2002, не пружају се обавештења о разговорима, предлозима и ставовима савезничких политичких и војних кругова о стварању Солунског фронта током прве године Светског рата.

крајем 1914. и почетком 1915. године. Обе велике силе, Француска и Велика Британија, имале су ваљане разлоге да предузму такав корак. Две земље су настојале да очувају свој положај и интересе у источном Средоземљу, као и на Балкану. Француска је неколико векова представљала значајну силу на тим просторима. Њене владе и пословни кругови су уложили велики труд и средства да сачувају од распада Отоманску империју у којој су уживали многа права и привилегије – заштита католика (мисије, болнице, образовне установе, света места), економски и финансијски положај (власништво великог дела отоманског државног дуга, контрола Отоманске банке, администрација монопола дувана, инвестиције у изградњи путева, лука, производња свилене бубе, очување и ширење француског језика, културе) и друго. Француска влада је уживала подршку многих организација и интересних група у настојању да очува француску премоћ на тим просторима. По избијању рата, а посебно после уласка Турске у њега у новембру 1914. године, јавно мњење и штампа захтевали су од француске владе да предузме неопходне мере како би се заштитили наведени француски интереси и очувао утицај. Ни британски интереси нису били ништа мањи. Велика Британија се сматрала једном од заштитница Отоманског царства, вршила је снажан утицај на његову политику и настојала да очува своје империјалне интересе на тим просторима (Суецки канал, Кипар, Ирак, Египат, контрола над мореузима). Иако су немачке претензије на Блиском истоку у почетку сматране чистом фантазијом (изградња багдадске железнице), показало се временом да је утицај Берлина у Отоманском царству постајао све присутнији.[2]

Отуда није било случајно што је француска влада брзо реаговала на турски изазов. Аристид Бријан, министар правде, први је покренуо питање отварања новог ратишта на југу Балканског полуострва. Он је средином новембра 1914. године предложио да владе две земље, Француске и Велике Британије, упуте у Солун 400.000 војника са циљем да заштите Србију од инвазије Централних сила, приволе неутралне земље (Грчка, Румунија, Бугарска) да уђу у рат на страни Антанте и припреме војну офанзиву против Аустро-Угарске. Бријанов предлог, са којим је била упозната и британска влада, отворио је дугу и оштру полемику између присталица и противника војних операција на удаљеним европским ратиштима. Први су подржавали такав корак, док су се други залагали за употребу свих расположивих снага на западном фронту, уверени да се рат могао добити на просторима Француске и Белгије.[3]

Снажан отпор присталица западног фронта таквим предлозима долазио је из редова војске, али и политичара. На његовом челу налазио се генерал Жозеф Жофр, командант француске армије. Он је одлучно одбацио Бријанов предлог. Тврдио је да победа у рату може бити извојевана једино на западном фронту и да због тога није могао да одвоји

---

[2] За опширну расправу види, G. S. Cassar, *The French and the Dardanelles. A Study of the Failure in the Conduct of War,* London 1971, 34–35.

[3] За више појединости, A. Pingaud, *Histoire diplomatique de la France pendant la Grande guerre* (Paris 1938), vol. I, 210–211; *isto, Les origines de l'expédition de Salonique.* Revue historique, vol. 176 (julliet–décembre 1935), 449–450; Lord Bertie, *The Diary of Lord Bertie of Thame.* Ed. By A.G. Lennox, London, 1924, vol. I, 108.

преко потребне трупе за ново ратиште на далеком Балкану. Суочена са таквим ставом, француска влада је прихватила Жофрову одлуку, иако није одустала од Бријановог предлога.[4]

Скоро истовремено, сличан предлог је припремио и поднео на разматрање влади генерал Луј Феликс Мари Франсоа Франше д'Епере, командант Пете армије. Д'Епере је сматрао узалудним и погубним по морал земље и армије безуспешне нападе на снажно утврђене немачке положаје на западном фронту и тврдио да се много више могло урадити на простору који је био мање утврђен и где је изненадни напад могао донети пуни успех уз мање жртве. Генерал је имао на уму Балкан.[5] Идеја о отварању новог фронта настала је у глави генерала д'Епереа почетком октобра 1914. године, у време посете председника Француске Републике Рајмона Поенкареа команди Пете армије у Шампањи. Том приликом, Поенкаре је упозорио на могућност уласка Турске у рат на страни Централних сила. То је подстакло генерала д'Епереа да изнесе своје мишљење о евентуалној савезничкој офанзиви на Балкану. Председник Поенкаре је затражио од свог саговорника да припреми меморандум о том предлогу и достави га на разматрање влади и Врховној команди.

Амбициозан д'Епереов план предвиђао је упућивање у Солун пет армијских корпуса укупне јачине 185.000 људи. Одатле би трупе биле пребачене у Београд где би, заједно са српским дивизијама, отпочеле офанзиву против Аустро-Угарске. Генерал д'Епере је био свестан тешкоћа у остваривању плана. Пошто солунска лука није могла да прихвати тако велики број бродова, војника и опреме, предложио је да се за ту сврхи користи и лука у Кавали. Такође, упозорио је да је железничка пруга од Солуна у унутрашњост Балкана била недовољна за превоз трупа и опреме. Да би се оспособила за тај задатак, предложио је да се упуте инжењеријске јединице како би повећале капацитет пруге. Без обзира на наведене проблеме и тешкоће, генерал д'Епере је сматрао да је било потребно два месеца да се трупе и опрема превезу до Дунава, одакле би требало да пођу ка Букурешту и Будимпешти.[6]

Д'Епереов план био је достављен председнику Поенкареу 1. децембра 1914. године. Тренутак није био повољан за расправу о могућој офанзиви на Балкану пошто су аустроугарске армије две недеље раније напале Србију и 2. децембра ушле у Београд. Противофанзива српске армије била је одлучна, а завршетак Колубарске битке пресудан за исход непријатељске инвазије. До 15. децембра 1914, нападачи су били тешко поражени и протерани из Србије, а Београд ослобођен. Неочекивани расплет догађаја у Србији поново је оживео савезничко интересовање за балканско ратиште. Српска победа отварала је пут у срце империје Хабзбурга и пружала прилику великим силама да брзом акцијом поразе њене армије и присиле је да закључи примирје и изађе из рата. У

---

[4] Cassar, *n. d.*, 36.

[5] Генерал д'Епере, који је 1918. године предводио Источну армију у пробоју Солунског фронта, био је одличан познавалац француске војне историје, Аустро-Угарске и Балкана, где је боравио у више наврата. P. Azan, *Franchet d'Esperey* Paris, 1949, passim.

[6] Д'Епереов меморандум објавио је M. Larcher, *La Grande Guerre dans les Balkans,* Paris 1929, appendix; изводе је објавио A. Palmer, *The Gardeners of Salonika,* London 1965, 20–21.

таквим околностима били су неопходни визија и одлучност да се настала прилика искористи. Нажалост, њих није било у војним и политичким врховима у Паризу и Лондону.

Наведени квалитети, поред осталих, недостајали су и кључној личности у одлучивању о начину вођења ратних операција, генералну Жофру. Он је одређивао политику Врховне команде и владе, пошто је после заустављања немачке офанзиве на Марни уживао огроман углед у земљи који се нико није усуђивао да оспори. Првог јануара 1915. године, председник Поенкаре расправљао је о д'Епереовом плану са председником владе Рене Вивијанијем и Бријаном. Сва тројица су подржали план и одлучили да траже мишљење генерала Жофра. Ту су наишли на непробојни зид. Његова скоро диктаторска овлашћења и стратегијски погледи одредили су судбину д'Епереовог плана. Генерал Жофр је спретно користио свој углед победника на Марни да избегне уплитање политичара у расправу о доношењу одлука о вођењу рата, одбијао да влади пружи потребна обавештења и са њом сарађује у припремању будућих операција. Није дозвољавао ни скупштинским комисијама да надгледају његов рад и посете ратној зони. Знао је да је био недодирљив и да влада није смела да га смени, а да при томе не угрози сопствени опстанак и поверење јавног мњења и војске.[7]

Поенкаре, Вивијани и Бријан водили су пресудан разговор са генералом Жофром 7. јануара 1915. године, приликом његове посете Јелисејској палати. У том разговору Вивијани је изнео предлог о упућивању значајних снага на Балкан, нагласивши да би то могло да промени тренутно стање на западном фронту. Генерал Жофр одлучно је одбацио Вивијанијеву сугестију. За такав став навео је неколико разлога. Прво, желео је да заштити Париз од евентуалног изненадног напада; друго, намеравао је да припреми пролећну офанзиву против немачких положаја у Шампањи и Артоа, што је захтевало сваког расположивог војника. Треће, веровао је да се рат могао добити само победом на западном фронту. Због тога је сматрао бесмисленим предлог о упућивању трупа на удаљена ратишта, јер би се на тај начин угрозио положај одбране у Француској. Веровао је да ће предложена офанзива довести до пораза немачке армије и ослобођења Француске. Најзад, упозорио је да за догледно време неће дозволити упућивање трупа из Француске на друга ратишта. После тога, Поенкареу и члановима владе није преостало ништа друго осим да одустану од д'Епереовог плана.[8] Тако је и прва прилика да се прошири рана „на меком трбуху непријатеља" (Аустро-Угарска) била пропуштена. Немачка Врховна команда се побринула да се таква прилика више не понови.

С друге стране Ламанша, у Великој Британији, постојало је такође, међу неколицином утицајних политичара, расположење да се прекине са огромним и непотребним проливањем крви на западном фронту и отворе нова ратишта. Међу њима је било и балканско. Најистакнутији

---

[7] Field-Marshal Joffre, *Personal Memoirs,* I–II, New York, II, 397; Jean de Pierrefeu, *French Headquarters,* 1915–1918, London, 1924, 115.

[8] У том тренутку под Жофровом командом налазило се око 1,5 милиона људи; наспрам њих налазило се 85 немачких дивизија приближне снаге. Cassar, *n. d.,* 39–40; Palmer, *n. d.,* 23–24.

заступници такве политике били су Дејвид Лојд Џорџ, министар финансија и Винстон Черчил, члан Ратног савета, Артур Балфур и Морис Хенки, такође чланови истог тела. С друге стране, војни кругови на челу са фелдмаршалом лордом Киченером, министром рата, били су, као и Жофр у Француској, против таквог плана. Неспоразуми и сукоби између цивила и војника спречили су остварење намере за отварање ратишта на југу Балканског полуострва све до јесени 1915. године. Киченер је у енглеској јавности уживао углед „полубожанства", па је у питањима рата његова реч била пресудна. Свој став правдао је недостатком искусних трупа и тврдњом да је њихово присуство у Француској било неопходно. Био је привржeник доктрине западног фронта. Као и Жофр у Француској, Киченер је настојао да искључи политичаре из учешћа у расправама о војним плановима и операцијама, одбијао да их обавештава о својим намерама и од њих прикривао важне чињенице.[9]

Други разлог који је допринео одлагању активнијег присуства Велике Британије на балканским просторима био је неуспех дипломатије сер Едварда Греја, министра иностраних дела, да промени, упркос многим настојањима, стање створено исходом Другог балканског рата и одредбама Букурешког мира. Он је упорно настојао да обнови Балкански савез, што се показало неостварљивим. Све до уласка Турске у рат, новембра 1914. године, Греј је настојао да она очува неутралност. То је довело до одбијања Грчке да уђе у рат на страни Антанте. Тек после уласка Турске у рат, Греј је променио политику, настојећи свим силама да приволи Грчку, Румунију и Бугарску, да уђу у рат на страни Антанте. Таква његова настојања доживела су потпуни неуспех.[10]

Улазак Турске у рат на страни Централних сила и бомбардовање Дарданела са британских бродова, довели су до радикалне промене Грејове политике. Он је 14. новембра 1914. године, обавестио Сергеја Сазонова, министра иностраних дела Русије, да је био вољан да у договору са њим коначно реши турско питање, укључујући и судбину Мореуза и Цариграда. Тиме је учешће Велике Британије у акцијама у Средоземљу и на Балкану постала неизбежно. Застој на западном фронту наметао је потребу отварања новог ратишта на периферији, где се могло рачунати на брзи успех, мање жртве и веће политичке добити.

Крајем децембра 1914. године, чланови Ратног савета Лојд Џорџ и Винстон Черчил, као и секретар Савета за одбрану империје, сер Морис Хенки, упутили су председнику владе Херберту Асквиту, независно један од другог, предлоге о отварању нових ратишта и у њима описали користи које су могле да проистекну из таквих операција. Сва тројица су указали да операције на западном фронту, упркос више од милион погинулих и рањених, нису донеле очекивани успех. Њихови предлози, иако самостално уобличени, имали су одређене сличности, али су се у понечему и разликовали. Хенки је био први у слању меморандума. У тексту, упућеном 29. децембра, описао је ситуацију на свим фронтовима и упозорио на велике могућности које је пружало балканско

[9] За више обавештења, P. Magnus, *Kitchener: Portrait of an Imperialist* (London 1958), 270–288, 367–370; R. Jenkins, *Asquith,* London 1963, 349–378.

[10] S. J. Lowe, *The Failure of the British Diplomacy in the Balkans, 1914–1916.* Canadian Journal of History, IV, 1969, 73–77.

ратиште. Сматрао је да би „Велики балкански савез", у коме би се нашли Грчка и Бугарска, могао уз подршку три савезничка корпуса, да успешно води рат против Турске. То би истовремено омогућило сарадњу са српским армијама у операцијама против Аустро-Угарске. Свој план је оценио прилично једноставним и остварљивим.[11] Хенкијев предлог добио је условну подршку Артура Балфура. Он се сагласио са Хенкијевом идејом, али је упозорио и на тешкоће у извођењу плана, нагласивши потребу да се пре сваке иницијативе уклоне неспоразуми и изгладе сукоби између балканских држава настали у недавној прошлости.[12] Балфур је делио Хенкијево уверење да би таква акција убрзала пораз Аустро-Угарске и навела Италију да уђе у рат.

Много амбициознији и далекосежнији по обиму и последицама био је предлог Лојда Џорџа, садржан у меморандуму упућеном 31. децембра 1914. председнику владе. Лојд Џорџ је већ раније показивао своје интересовање за балканско ратиште. У време аустро-угарске офанзиве против Србије саопштио је С. П. Скоту, уреднику *Гардијена* и личном пријатељу, да је био забринут за њену будућност. О Србији је говорио са много симпатија.[13] Лојд Џорџ је био занимљива личност. Добро обавештен о приликама у разним крајевима Европе, маштовит и убедљив, он је пажљиво пратио збивања на Балкану. Његови погледи на војна питања изазивали су негодовање и отпор међу генералима који су га сматрали демагогом; ни он им није остајао дужан. Сматрао их је старомодним и недовољно упознатим са европским проблемима. Своја гледишта о операцијама на Балкану изнео је отворено. Сматрао је да операције на западном фронту нису донеле очекиване резултате и да је војнички положај две земље (Велика Британија, Француска) био незадовољавајући. Тврдио је такође да је британска влада створила снажну војну машину, али је отворено саопштио да је био против њеног упућивања на „неосвојива утврђења" и у „несигурне операције" у Француској. Због тога је као алтернативу предложио две међусобно независне акције: једну, против Аустро-Угарске на Балкану, и другу, против Турске у Сирији. Ипак, нагињао је више операцији на Балкану. Она би, тврдио је, поред војничког, имала и политички ефект, тиме што би довела у рат Грчку, Румунију, а можда и Бугарску. Предложио је да влада одмах почне припреме за отварање балканског ратишта. Тражио је од Асквита да његов меморандум достави члановима Ратног савета, како би о њему расправљали и донели одлуку. Својим предлогом, Лојд Џорџ је постао најгласнији заговорник офанзиве на Истоку међу члановима Ратног савета и владе; такође, више је нагињао копненој него поморској операцији. Најзад, препоручио је да се савезничке трупе упуте у Солун, како би помогле Србији да се одбрани од нове аустро-угарске инвазије.[14]

Најзад, и Винстон Черчил је упутио Савету свој меморандум. Са много упорности, маште и познавања детаља, Черчил је заговарао

---

[11] S. Roskill, *Hankey, Man of Secrets 1877–1918,* London 1970, 149–150; Palmer, *n. d.* 21–22; Cassar, *The French and the Dardanelles, 44.*

[12] Roskill, *n. d.* 150–151.

[13] *Political Diaries of S. P. Scott 1911–1918.* Ed. by T. Wilson, Ithaca, New York 1970, 27. November 1914, 112.

[14] D. R. Woodward, *Lloyd George and the Generals,* London–Toronto 1983, 27–28; David Lloyd George, *War Memoirs,* I–II, Boston 1933, I, 322–330.

план о нападу на Дарданеле. Слични предлози појављивали су се и раније, али су били одбачени као ризични. Овог пута то није био случај. План је предвиђао заузимање полуострва Галипоље, добро утврђеног и брањеног, што је захтевало значајне снаге и опрему. Потом је, као алтернативу, предложио искрцавање у Шлезвиг-Холштајну што би, у случају успеха, довело до отварање Балтичког мора за британску морнарицу и омогућило руској армији да се искрца у непосредној близини Берлина.[15]

Снаге и расположење у Ратном савету били су подељени, па се могла очекивати жучна расправа и тешка одлука о поднетим предлозима. Подељеност унутар Савета појачао је и захтев великог војводе Николаја, главнокомандујућег руских армија, упућен Грају 2. јануара 1915. Велики војвода је захтевао савезничку операцију против Турске, како би се ослабио турски притисак на руске трупе на Кавказу. Захтеви Лојда Џорџа, Черчила и великог војводе Николаја наишли су на одлучно одбијање лорда Киченера. У писму члановима Ратног савета, упућеном 2. јануара, министар рата је упозорио да због недостатка трупа није био у стању да их пошаље у Солун и Дарданеле. Слично је одговорио и великом војводи.[16]

Војни врх сматрао је предлоге и захтеве политичара смешним и нереалним. Да би дискредитовали његов план, за Лојда Џорџа су говорили да је „тек недавно открио Балкан на географским картама“ и тврдили да није схватао да је за слање трупа на балканске просторе било потребно шест месеци; оптуживали су га да је таквим предлогом желео да побољша свој политички углед. Један од критичара, сер Џон Френч, командант британских експедиционих снага у Европи, ипак је признао да се предлогу о заједничкој акцији са Србима и Грцима мало шта могло приговорити, осим да су линије снабдевања биле сувише дуге и ризичне.

Упркос отпору и оклевању, Ратни савет је морао да отпочне расправу и донесе одлуку о будућим намерама и новим ратиштима. Противречни предлози захтевали су брзо одлучивање и заједничку одлуку. Њих је подстакао Черчил. Упознавши се са садржајем Лојд Џорџовог и Хенкијевог меморандума он је 1. јануара 1915. године, упозорио је Асквита да је постало неопходно да се Ратни савет састаје свакодневно како би донео преко потребне одлуке. Асквит је прихватио предлог и седницу Савета заказао за 7. јануар. У међувремену, око противречних предлога су се окупљали присталице и противници, подржаваоци и критичари. Трећег јануара, Адмиралитет је обавестио Черчила да је спреман да подржи акцију на Блиском истоку, то јест, искрцавање трупа у заливу Бесика; истовремено, према истом плану, грчке трупе би напале Галипоље, бугарске Цариград, а руске, српске и румунске Аустро-Угарску. То је била илузија пошто су неке од споменутих земаља (Грчка, Бугарска, Румунија) још увек биле неутралне.

Ситуација је била веома сложена, па се исход предстојећих разговора и одлука у Савету очекивао са потпуном неизвесношћу. Најутицајније

[15] Woodward, *n. d.*, 28–29; M. Gilbert, *Winston Churchill. The Challenge of War 1914–1916,* Boston 1971, 337.

[16] Magnus, *n. d.,* 296–297; Cassar, *n. d.,* 44–45.

личности у Савету (Лојд Џорџ, Киченер, Черчил) били су против даље кланице на западном фронту и захтевали да се отворе нова ратишта. Балфур је делио таква гледишта; адмирал Фишер, први лорд Адмиралитета, залагао се за поморску акцију против Турске, док је Асквит, као обично, био неодлучан и колебљив. У таквим околностима постављало се питање да ли је Савет био у стању да донесе ваљану одлуку.

Првог дана, 7. јануара, Савет је расправљао о будућим операцијама на западном фронту, али није донео никакву одлуку. Наредног дана, 8. јануара, на иницијативу Лојда Џорџа, Савет је почео расправу о отварању фронта на Балканском полуострву, тј. офанзиви против Аустро-Угарске. У тој расправи Лојд Џорџ је преузео иницијативу. Одлучно се залагао за отварање фронта против Аустро-Угарске, говорио је о губицима које је њена војска претрпела у Србији и другде, њеним унутрашњим слабостима, подршци коју ће Савезници добити од становништва, могућности да се у рат привуку Италија и Румунија, олакшању притиска на руске армије на северу. Тврдио је да ће Немачка бити изолована после пораза Аустро-Угарске и њеног изласка из рата. Проблем комуникација и снабдевања трупа Лојд Џорџ је решио на тај начин што је предложио да се за то користе луке у Солуну и Дубровнику. Признао је да железничка пруга од Солуна до Ниша није била у стању да задовољи потребе транспорта и снабдевања трупа.[17]

Предлог Лојда Џорџа је наишао на општу критику чланова Савета. Идеја о коришћењу дубровачке луке приметно је ослабила прихватљивост овог предлога. Асквит је био против њега; генерал Френч био је одлучно против отварања новог фронта, о чему је обавестио Савет. Захтевао је да ниједан британски војник не буде повучен са западног фронта. Киченер је такође био против предлога. Тврдио је да је дубровачка лука била неупотребљива, а да се солунска могла користити тек после уласка Грчке у рат; железничка пруга до Ниша, тврдио је, имала је мали капацитет и била је изложена нападима комита. Киченер се заложио за напад у Дарданелима, док је офанзиву против Аустро-Угарске одбацио као неостварљиву у постојећим околностима. Такву реакцију чланова Савета Лојд Џорџ је доживео као лични пораз.[18] Против плана су били Асквит, Киченер и генерали, а изостала је и Черчилова подршка. Као утеху, Савет је истог дана именовао поткомитет са задатком да предложи алтернативни план за употребу трупа на Балкану. Највећу сметњу прихватању предлога представљало је расположење већине Савета за припремање операције у Дарданелима, које ће стално ометати расправу и доношење одлуке о искрцавању трупа у Солуну. Упркос томе, у Савету је постојало чврсто расположење против фронталног напада на западном фронту. То је подстакло Лојда Џорџа да се још одлучније заложи како би убедио Киченера, Черчила и колебљивог Асквита у оправданост свог плана. Расправа је настављена 12. јануара. Том приликом генерал Френч је упозорио Савет против евентуалне одлуке о војно-поморској акцији у источном Средоземљу. У дугој размени гледишта и аргумената, Лојд Џорџ је упорно доказивао

[17] Lord Hankey, *Supreme Command,* 1914–1918, vols... I–II, London 1961, I, 260–261; Woodward, *n. d.,* 29–30.

[18] Hankey, *n. d.,* 262.

да британски генерали нису имали прави план за будуће операције. Киченер је то потврдио, додавши да га није имао ни генерал Жофр, који такође није располагао трупама да скрши немачки отпор. То га је навело да Савету предложи да, уколико изостане жељени успех офанзиве на западном фронту, „влада треба да размисли о новом плану". То је довело до тога да се Савет поново окренуо Балкану и Средоземљу. У том тренутку, Лојд Џорџ је потпуно неочекивано добио Грејову подршку. Он је упозорио Савет да треба да размотри наредне кораке у случају неуспеха на западном фронту. Предложио је да Савет испита: а) сарадњу са Србијом, и б) напад на Галипоље.

У касним вечерњим сатима истог дана, Черчил је својом предлогом о предстојећим фронтовима и операцијама нанео нов ударац плану Лојда Џорџа. Са много вештине и убедљивости, изнео је предлог о нападу на Дарданеле. Како је изгледало да је то био излаз из кризе у којој се Савет налазио, расположење у њему нагло се променило. Пошто се није тражила употреба трупа, предлог је био прихватљив и за Лојда Џорџа. Генерал Френч је додао да уколико генерали буду закључили да је пробој фронта на западу био неостварљив, они ће тражити друга ратишта, укључујући и Аустро-Угарску. У одговору на тај предлог, Лојд Џорџ је нагласио да почетне кораке за операцију на Балкану није требало одлагати. Ваљало је почети припреме за њу, пре свега ширење железничке пруге од Солуна у унутрашњост. Черчил који је био против операција на Балкану, подржао је предлог Лојда Џорџа. Савет је донео одлуку у том смислу. Изгледало је да је одлука представљала лични тријумф за упорног Велшанина. У ствари, таква одлука представљала је тријумф за заговорнике рата на западном фронту који су сачињавали већину у Савету, имали одлучујући утицај у Врховној команди, на фронту у Француској и на двору. Најзад, Киченер је суверено одлучивао где ће се трупе користити.[19]

За разлику од војних кругова и њима блиских појединаца, Лојд Џорџ је захтевао да се савезничке трупе што пре упуте на Балкан. Одлагање је сматрао опасним и закаснелим кораком. Оправдање за његово инсистирање на слању трупа представљао је садржај меморандума министарства рата о припремању немачко-аустроугарске офанзиве против Србије.[20] Таква процена ишла је на руку његовим захтевима за што хитнију одлуку о слању британских трупа и опреме на Балкан. Поред тога, сматрао је да ће њихово присуство довести до уласка Грчке и Румуније у рат на страни Савезника. На седници Ратног савета, одржаној 20. јануара, Лојд Џорџ се одлучно заложио за хитно упућивање британских трупа на Балкан, о чему је Асквит обавестио краља Џорџа V. После седнице Савета, Лојд Џорџ је разговарао са Асквитом и Киченером. Том приликом Асквит је изразио велику забринутост за будућност Србије. Забележио је да „уколико Србија буде поражена, ситуација ће бити црна за Савезнике, пошто ће наш углед међу неутралним и колебљивим државама бити озбиљно уздрман".

Први пут је Асквит био одлучан у намери да се нешто учини на

---

[19] Hankey, *Supreme Command,* 265–267; Woodward, *n. d.,* 32–33.

[20] Меморандум, 21. јануар 1915. *Хартије Дејвида Лојда Џорџа, C*/16/4/1. Библиотека Дома лордова, Лондон.

Балкану. Забележио је да је тражио од Греја да изврши најснажнији притисак на Грчку и Румунију да без оклевања донесу одлуку о свом држању и да им обећа да ће Велика Британија, уколико обнове Балкански савез, упутити трупе и спасти Србију од пропасти.[21]

Киченер је показивао склоност да подржи захтев Асквита, Лојда Џорџа и Греја. Обећавао је да ће одвојити неке трупе за Балкан, иако се могло сумњати у његову искреност. Изјаве Асквита и Киченера навеле су Лојда Џорџа да упути писмо грчком премијеру Елефтериосу Венизелосу у коме га је обавестио да је британска влада била спремна да упути трупе на Балкан уколико Грчка и Румунија приђу на страну Савезника.[22]

У намери да осигура спровођење те одлуке, Лојд Џорџ је предузео кораке да увери француску владу да прихвати британски предлог за операције на Балкану, пошто су војни врхови у Паризу били против повлачења британских трупа из Француске на друга ратишта. У разговору са Александром Милераном, министром рата, 22. јануара, сазнао је да је генерал Жофр намеравао да предузме велику офанзиву и да је рачунао на пуну подршку британских трупа. Због тога је одговор на захтев за слање трупа у помоћ Србији морао да сачека исход офанзиве на западном фронту. Милеран је био против упућивања експедиционих снага на Балкан, о чему је француска влада већ расправљала и одбацила д'Епереове, Бријанове и Галиенијеве предлоге.[23]

Поред Француза, отпор упућивању британских трупа на Балкан, пружали су и поједини утицајни чланови Ратног савета. Иако је првобитно прихватио захтев за упућивање трупа, Киченер је свој став брзо променио. Био је неискрен, а о својој промењеној одлуци није обавестио Савет. Таквим кораком – пружањем подршке француском отпору – Киченер се прикривено супротставио његовој одлуци. Наиме, на приватној вечери у француској амбасади, 23. јануара, Киченер је уверио Милерана да „у овом тренутку неће подржавати спровођење плана за Србију".

Истина, Киченер је признао политичко-војну оправданост акције против Аустро-Угарске на Балкану, али није био вољан да због тога дође у сукоб са Жофром и својим генералима. Тако је одлука Савета била гурнута у позадину.[24] Последице Киченеровог договора са Милераном брзо су постале видљиве. У тренутку кад се Черчил припремао за пут у Француску, 28. јануара 1915 године, одржан је у Министарству рата састанак поткомитета Империјалног одбрамбеног комитета. У

---

[21] *Memoirs and Reflections 1852–1925* by the Earl of Oxford and Asquith I–II, London 1928, II, 21. January 1915, 57; у писму Венецији Стенли од 22. јануара 1915, поновио је свој став, додавши да је требало шест недеља да се упути 50.000–60.000 људи на Балкан. За то се морала тражити сагласност Министарства рата.M. Gilbert, *Winston S. Churchill Companion,* Vol. III part I (July 1914–April 1915), Boston 1973, 438.

[22] Woodword, *n. d.,* 33. Грej је захтевао да се што пре упуте трупе на балканско ратиште; то исто је предлагао и британски посланик у Софији, Baks-Ajronsajd Gilbert, *Churchill, Companion.*, vol. III, part I, 481, 2, 492.

[23] *Memoirs and Reflections,* II, 68–69; Cassar, *n. d.,* 35–40; Woodward, *n. d.,* 34.

[24] Woodward, *n. d.,* 34. Истог дана Асквит је наложио Черчилу да отпутује у Француску и да заједно са генералом Френчом убеди Жофра да се у помоћ Србији упуте две савезничке дивизије. *Memoirs and Reflections,* II, 60.

његовом раду учествовали су Киченер, Лојд Џорџ, Черчил, Балфур, Хенки, као и генерали Џемс Марej, начелник Империјалног генералштаба и Чарлс Калвел, начелник оперативног одељења.

Питање упућивања војне помоћи Србији представљало је једину тачку дневног реда. Било је неопходно донети одлуку о томе пошто је приближавање пролећа пружало могућност за нову непријатељску офанзиву против ње. Сви присутни били су сагласни у томе да сметње за упућивање војничке и техничке помоћи Србији могу да се реше без већих тешкоћа. Киченер је објаснио да је српској војсци недостајала коњица, али да се тај недостатак могао лако отклонити. Тврдио је такође да су путеви у Србији били добри, иако су сви знали да то није случај, и да Дунав није представљао велику препреку за извођење операције против Аустро-Угарске. Штавише, Киченерове речи је потврдио и генерал Калвел. Лојд Џорџ је предложио да се савезничке трупе, поред Солуна, искрцавају и у Дедеагачу, како би се олакшао њихов превоз до Ниша. То је навело Балфура да предложи да се Јадранско море занемари у будућим операцијама, да се бомбардују Дарданели и да се савезничке трупе искрцају у Солуну. Лојд Џорџ је поновио да је трупе требало искрцати на Балкану, пошто ће то привући Грчку и Румунију на страну Савезника и довести до брзог пораза Аустро-Угарске. Таква тврдња откривала је непознавање балканских политичких прилика и површност са којом се желео решити тај замршени чвор. После Лојда Џорџа, за реч се поново јавио Киченер. Помало незаинтересовано, потврдио је да би било „веома пожељно" да се трупе упуте у Србију. Споменуо је чак да ће њихов број једног дана достићи 500.000 људи. Томе је уследило једно његово „али". Изразио је уверење да ће бити тешко повући британске трупе из Француске у тренутку кад је тамо био потребан сваки војник. Његов договор са Милераном дошао је до изражаја.

Лојд Џорџ је био запањен Киченеровим речима и држањем. На његов захтев да одреди датум упућивања трупа, Киченер је одговорио да није постојала прека потреба за тим, пошто немачко-аустријска офанзива није била могућа због зимских услова на Балкану. Да би ублажио оштрину сукоба, Черчил је упозорио да је требало одмах упутити једну бригаду у Солун као најаву доласка већих јединица. Лојд Џорџ се са тим сагласио. Киченер је додао да, ако трупе буду упућене, оне ће бити знатно бројније. Лојд Џорџ је захтевао да се упути читав армијски корпус и да се одреди датум његовог искрцавања у Солуну. Киченер је неодређено одговорио да се то могло догодити у року од месец дана. Тиме је седница поткомитета била завршена. Закључено је да се од Асквита захтева да то питање стави на дневни ред Савета и о њему донесе коначна одлука.[25] После ових дискусија и разговора, неколике чињенице постале су јасне. Прво, чинило се да је предлог Лојда Џорџа имао изгледа да буде прихваћен; друго, у том тренутку се мислило да ће трупе бити упућене у Солун; треће, оне су требало да послуже за вршење политичком притиска на Грчку, Румунију и Бугарску. Најзад, чланови Поткомитета, са изузетком Лојда Џорџа, нису били спремни

[25] Gilbert, *Churchill, Companion.*, vol. III, part I, 466–468 доноси записник са рада Поткомитета; Woodward, *n. d.*, 34–35; G. H. Cassar, *Kitchener: Architect of Victory*, London 1976, 282–283.

да одобре употребу трупа за операције против Аустро-Угарске. У вечерњим часовима истог дана, Ратни савет је саслушао Киченерово образложење предлога изнетих у Поткомитету. Објаснио је да се разговарало о операцијама на различитим фронтовима и нагласио да је искрцавање трупа у Солуну представљало први избор. Међутим, у том тренутку се појавила велика дилема: када балканским земљама треба саопштити одлуку о слању трупа? Постојала је опасност да би сувише дуго одлагање могло да доведе до пораза Србије и одлуке неутралних држава да одустану од уласка у рат, што је Ратни савет настојао да избегне по сваку цену. На ту дилему Киченер је узвратио да није било разлога за хитну акцију, пошто у том тренутку није имао трупе спремне за упућивање на Балкан. Штавише, додао је да ни у будућности стање неће бити много боље уколико Велика Британија настави да упућује нове дивизије у Француску. То је звучало злокобно по предложени план. На те речи Балфур је предложио да се бар једна бригада упути у Солун, мада ни то неће бити од већег значаја ако се не упуте већа појачања. Уверен да ће то убрзати одлуку неутралних земаља да уђу у рат, предлог је подржао и Черчил. У погледу упућивања нових дивизија у Француску, лорд Креве, секретар за Индију, приметио је да је влада у Паризу претеривала у својим захтевима. Ток расправе је показао да су чланови Савета били наклоњенији упућивању трупа на Балкан ради притиска на тамошње владе да донесу одлуку о уласку у рат, него да оне учествују у офанзиви против Аустро-Угарске. Нешто се ипак догађало што је само делимично ишло на руку плану Лојда Џорџа. Притисак који су извршили он, Балфур и Черчил довео је до одлуке Савета да упути, иако малобројне, трупе на Балкан. Ипак, план о операцијама у Дарданелима добио је апсолутни приоритет. На крају, показало се да је одлука Савета о упућивању макар једне бригаде у Солун била неостварљива. Разлог томе биле су британске обавезе према Француској и припремање операције у Дарданелима. Једном речју, све док је Киченер био за одлагање искрцавања трупа на Балкан, а француска влада против те операције, иницијатива Лојда Џорџа била је осуђена на неуспех.[26]

Закључци које је донео Савет откривали се праве намере и карактер операција на европском југоистоку. У том тренутку од Греја се захтевало да се изјасни да ли би упућивање 5.000 британских војника на Балкан имало оправдање; да Адмиралитет упути дванаест речних монитора у Солун, одакле би у деловима били пребачени у Србију за операције на Дунаву, и да Черчил отпутује у Француску како би тамошњим министрима и генералима објаснио важност коју је Савет придавао операцијама на Балкану. Од Черчила се очекивало да Французима објасни да је циљ искрцавања тих војника и технике био да неутралне државе увуче у рат. За тај ограничени циљ захтевало се упућивање две дивизије, британске и француске. Черчил је боравио у Паризу 29. и 30. јануара 1915. године. Он је себи ставио у задатак да убеди генерала Френча и генерала Жофра да се сагласе са упућивањем две дивизије у Солун. Међутим, Французи су били против било какве савезничке операције

[26] Hankey, *Supreme Command,* 272–275; Woodward, *n. d.,* 35–36; G. H. Cassar, *Kitchener: Architect of Victory,* 282.

на Балкану. Свој став правдали су стратегијским разлозима. Под Черчиловим притиском, генерал Френч је пристао да влади стави на располагање две дивизије у марту те године. Убрзо се показало да је и генерал Френч био неискрен према Черчилу. Тврдио је да две дивизије нису биле довољне да привуку Грчку и Румунију и рат и задрже Бугарску у стању неутралности. Поред тога, генерал Френч је наложио генералу Калвелу, начелнику свог штаба, да саопшти француским генералима да одбаце тај захтев.[27]

Отпор француских генерала и политичара није требало посебно подстицати. Лојд Џорџ је био потпуно у право што је у њиховом отпору видео највећу опасност по британско искрцавање на Балкан. Жалио се Черчилу „на вазалски положај" у коме се Велика Британија налазила спрам Француске. Тврдио је да би била „криминална лудост ако допустимо да стојимо по страни док се на Балкану назирала катастрофа". Да би се то спречило, одлучио је да узме ствари у своје руке. Првог фебруара, упутио се у Париз са циљем да приволи Французе да сарађују у операцијама на Балкану.

Без одобрења Ратног савета разговарао је са Поенкареом, Теофилом Делкасеом, министром иностраних дела, Вивијанијем и Бријаном. Тада је сазнао да Милеран није обавестио своје колеге о разговорима које је водио са британским министрима приликом посете Лондону. Бријан је одушевљено прихватио предлог о упућивању савезничких експедиционих снага на Балкан.

Поенкаре је оклевао, сумњајући да ће генерал Жофр пристати на учешће француских трупа у њима. Упозорио је Лојда Џорџа да је влади било скоро немогуће да занемари гледишта својих генерала, посебно Жофра. У сусретима са француским саговорницима Лојд Џорџ је настојао да објасни све користи од такве операције и поновио је своје познате аргументе.[28]

Поред француских званичника Лојд Џорџ је разговарао и са генералом Вилијамом Робертсоном, командантом једног сектора фронта у Француској, и генералом Френчом. Оба генерала су описали план о упућивању експедиционог корпуса „као добру стратегију" иако га у суштини нису одобравали. Били су, као и Киченер, потпуно неискрени.[29] Дипломатска акција Лојда Џорџа присилила је француску владу да размотри британску одлуку и одреди свој став према њој. На састанку одржаном 4. фебруара, француска влада је начелно прихватила предлог о упућивању савезничког експедиционог корпуса у Солун, у циљу пружања помоћи Србији. Одлука је била прихваћена под условом да британска влада не одустане од упућивања трупа у Француску и да се француско учешће у експедицији одложи све док генерал Жофр не буде у стању да упути трупе у Солун. Таква одлука била је равна одбијању. Упркос томе, Лојд Џорџ је, после разговора са француском

---

[27] *Memoirs and Reflections*, II, 60; C. E. Callwell, *Field-Marshall Sir Henry Wilson. His Life and Diaries,* I–II, London 1935, I, 205; Hankey, *Supreme Command*, 276.

[28] Меморандум о разговору Лојда Џорџа са Поенкареом, 3.фебруар, 1915. Foreign Office, серија 800, vol. 57. Public Record Office, London; Woodword, *n. d.,* 37; Lloyd George, *A Diary by F. Stevenson*, Ed. By A. J. P. Taylor, New York–London–Evanston–San Francisco 1971, 28.

[29] S. Roskill, *Hankey, Man of Secrets,* vol. I, 155. По повратку у Лондон Лојд Џорџ је захтевао од Греја да се у Солун упути експедициони корпус. Woodword, *n. d.,* 38.

владом и британским генералима, оптимистички закључио да ће трупе кренути пут Солуна у току наредне две недеље. Нема сумње да су таква очекивања била претерана, па стога и нереална.[30]

Колико су таква очекивања била нестварна, толико су балканске прилике биле стварне. Политичке и војне прилике на истоку и југоистоку Европе стално су се погоршавале, што је западним силама стварало нерешиве проблеме. У Лондону су тога били свесни. Руске трупе су претрпеле велике губитке у Галицији, па се на њихову помоћ у решавању балканских проблема није могло рачунати. Краљ Фердинанд и бугарска влада били су свесни немоћи Ставке да упути трупе на Балкан; 3. фебруара приспела је вест да је Бугарска закључила са Немачком зајам у износу од три милиона фунти. То је био знак политичког приближавања између две земље. Та чињеница пореметила је планове о споразуму Савезника са Грчком и Румунијом о њиховом уласку у рат. С обзиром на то, Черчил је упозорио Асквита да ништа није учињено да се Србији пружи помоћ, напоменувши да се стање на Балкану драматично променило на штету Савезника, а у корист Централних сила. Пророчанским речима је упозорио премијера да „уколико нисмо спремни да прихватимо ризик и предузмемо потребне кораке, балканска криза ће се завршити фатално по нас." Лојд Џорџ је такође упозорио Асквита да „ми више не смемо да оклевамо." Тражио је од Греја да Грчкој и Румунији упути захтев да се изјасне о својим намерама. Сматрао је да савез балканских држава није био остварљив у том тренутку. Осврћући се на држање Србије, нагласио је да српска влада није смела да се одрекне Македоније док нешто не добије за узврат. Уступањем Македоније Бугарској, напоменуо је, довело би до потпуне парализе српске војске која је „сјајно обавила своју дужност." Таква упозорења била су оправдана. Румунија је одлагала, а Грчка оклевала да напусти неутралност; истовремено, сваког тренутка могло је доћи до бугарског напада на једину линију снабдевања, тј. железничку пругу између Солуна и Ниша.[31]

Британски изасланик у Србији, генерал Артур Пеџет, који је био доносилац поруке британског краља Џорџа V српском владару, подржавао је британско-француску акцију на Балкану. Тврдио је да се у постојећим околностима није могла очекивати офанзива српске војске; упозорио је да је читав народ у Србији био мобилисан, и уколико би српска војска била поражена не би била у стању да одржи дефанзивне положаје, тј. да брани границе. Таква ситуација, писао је Пеџет, налагала је неодложно упућивање две британске и француске дивизије на Балкан. Сматрао је да би њихово присуство спречило Бугарску да уђе у рат на страни Централних сила и истовремено подстакло Румунију да се придружи Савезницима. Питање снабдевања српске армије сматрао је пресудним за њен опстанак као значајне борбене силе. Упозорио је на проблеме транспорта и предложио да инжењеријске јединице доведу железничку пругу од Солуна до Ниша у стање да може

[30] Lloyd George, *A Diary by F. Stevenson*, 29; Palmer, *n. d.*, 25.

[31] Hankey, *Supreme Command*, 276; Черчил Асквиту. Лондон, 7. фебруара 1915; Gilbert, *Churchill, Companion*, vol. III, part. I, 495; Лојд Џорџ Грају. Лондон 7. фебруара 1915. *Хартије Дејвида Лојда Џорџа*, C/8/7/1. Библиотека Дома лордова, Лондон.

безбедно да се користи.[32] Пеџетова гледишта и предлози у потпуности су се подударали са Лојд Џорџовим и Черчиловим, иако не и са Киченеровим. Осмог фебруара 1915 године, у Лондону је боравио француски министар Делкасе. То је била прилика за нову размену гледишта двају влада. На вечери код Греја били су присутни Асквит, Черчил, Киченер, Делкасе и амбасадор Пол Камбон. Присутни су се сагласили да Србији треба пружити помоћ тако што ће владе две силе упутити у Солун што је могуће пре две дивизије. Били су уверени да ће то приволети Грчку и Румунију да се придруже Савезницима. Са своје стране, Киченер је поновио захтев да Ставка упути руске трупе у Солун. Састанак је био добра прилика да се разјасне преостали проблеми пред седницу Ратног савета заказану за 9. фебруар. Предлози и аргументи су се понављали, жеље се исказивале, али се ништа од њих није спроводило.[33]

Деветог фебруара, Ратни савет се састао да донесе коначну одлуку о упућивању трупа на Балкан. Седници је, на Асквитов захтев, присуствовао и генерал Френч. Расправљало се о томе како пружити помоћ Србији, када упутити трупе, као и у којој мери ће у тој операцији учествовати Французи и Руси. Расправа се продужила у недоглед, као да се о тим питањима није раније расправљало. У дугим и честим излагањима нарочито се истицао генерал Френч који је својим ставом и аргументима стално ометао доношење одлуке о упућивању трупа на Балкан. Расправу је отворио Греј изјавом да је француска влада пристала да упути једну дивизију у Солун под условом да се са тим сагласи и генерал Жофр. Ставка је саопштила, додао је, да ће упутити на Балкан хиљаду Козака. Упозорио је да је Бугарска закључила зајам са Немачком и да се стога могло очекивати њено прикључење Централним силама. Потом се расправљало о томе где наћи британску дивизију предвиђену за упућивање на Балкан. С обзиром на постојеће околности, Киченер је предложио да се одмах упути једина преостала дивизија (професионална војска) која се налазила у Енглеској, под условом да то исто уради и француска страна. Томе се одлучно супротставио генерал Френч. Тврдио је да се генерал Жофр, само неколико дана раније, одлучно успротивио упућивању француске дивизије на Балкан. Нагласио је да немачке трупе нису представљале претњу Србији и да стога нису биле у стању да утичу на ситуацију на Балкану. Уместо на Балкан, генерал Френч је захтевао да се та дивизија упути на западни фронт. Томе се жустро супротставио Черчил. Генерал Френч је тврдио да слање дивизија у Солун, да би се приволела Грчка да уђе у рат, није било вредно труда. Најзад, упозорио је да су животни услови у Србији били тако примитивни да ће изазвати неповољне реакције међу британским трупама.

Лојд Џорџ је у неколико наврата узимао учешће у расправи. Тражио је да се одлука о слању трупа донесе што пре, подсетивши да је Савет такву одлуку донео неколико недеља раније и да се са њом сагласила и француска влада. На крају, Асквит је сумирао исход састанка.

---

[32] Пеџет Киченеру. Ниш, 9. фебруара 1915. *Хартије Дејвида Лојда Џорџа*, C/5/7/15. *Исто.*

[33] *Memoirs and Reflections,* II, 61. Асквит Венецији Стенли, Лондон, 8. фебруара 1815. Gilbert, *Churchill, Companion*, vol. III, part. I, 497.

У политичком погледу, нагласио је, одлука о упућивању две дивизије у Солун довешће до уласка Грчке у рат, Бугарска ће се понашати уздржаније, док ће Румунија вероватно следити пример Грчке. У војном погледу, савезничке дивизије ће ојачати железничку пругу између Солуна и Ниша и тако олакшати пружање помоћи Србији. Њихов успех биће извеснији уколико и руске трупе стигну на Балкан. Упркос изнетим примедбама, са предлогом се коначно сагласио и генерал Френч. На крају, Савет је задужио Греја и Киченера да припреме телеграм који ће овај први упутити грчкој влади. У телеграму се наводило да ће, уколико Грчка уђе у рат, савезничке дивизије бити упућене на Балкан како би је заштитиле од могућег бугарског напада. Од Грчке се, пак, очекивало да у случају потребе притекне у помоћ Србији. Очекивала се сагласност француске владе за овај предлог.[34] Иако на први поглед јединствен у својој одлуци Ратни савет је, у ствари, био неодлучан и подељен. Англофранцуска понуда, уручена Венизелосу 15. фебруара 1915. године, била је недовољна да приволи грчку владу и краља Константина да је прихвате. Одбили су да то учине све док Савезници не постигну споразум са Румунијом о њеном уласку у рат. Међутим, после руског пораза у Источној Пруској, није био повољан тренутак за преговоре са њом.[35]

У очекивању грчког одговора на савезнички предлог, активности супротстављених страна у Савету нису престајале. Неуморни Лојд Џорџ је подсећао његове чланове на моралне обавезе које је имала Велика Британија, као и на политичке последице оклевања да се трупе упуте на Балкан.

У писму упућеном члановима Савета упозорио је „да ако пропустимо да нешто учинимо и Немци стекну доминантан положај у балканским земљама, остаћемо у историји упамћени као држава која није смогла снаге да донесе одлуку; оптужбе /на наш рачун/ ићи ће толико далеко да ће се тврдити да смо продали безбедност малих држава које су од нас очекивале помоћ."[36] С друге стране, ни противници предлога о упућивању трупа на Балкан нису одустајали од свог става. Генерал Даглас Хејг, командант I армије, сазнавши за одлуку о упућивању две дивизије у Солун, упозорио је на њену неоправданост. Сматрао је да је у политичком погледу таква одлука можда и била оправдана; међутим, с војничке тачке гледишта било је погрешно растурати малу армију и користити је за различите циљеве. И други генерали су делили Хејгово мишљење.[37] Поборника балканске операције било је мало, док су њени противници постајали све бројнији.

Док се чекало на грчки одговор, коме је требало да претходи артиљеријски напад на дарданелска утврђења, настао је заокрет који је одредио коначну судбину предлога о искрцавању савезничких трупа у Солуну. Све чешће и гласније постајале су тврдње да су се трупе

---

[34] Записник са седнице Ратног савета 9. фебруар 1915. Cabinet Papers 42/1/33. Public Record Office, London; Hankey, *Supreme Command,* 276–279; Cassar, *Kitchener. Architect of Victory,* 288; *isto,* The French and the Dardanelles, 70–71; Woodward, *n. d.,* 38–39; *Memoirs and Reflections*, vol. II, 61–63.

[35] Palmer, *n. d.,* 25–27.

[36] Diary of F. Stevenson, 11. February 1915, 29–30.

[37] *The Private Papers of Douglas Haig 1914–1919*. Ed. By Robert Blake, London, 1952, 12. February 1915, 86.

намењене за балканске операције могле да искористе за нападе на турске положаје и утврђења. То се сводило на искрцавање на полуострво Галипоље. Таква операција подударала се са плановима Адмиралитета. Адмирали су захтевали сарадњу трупа, што је по њиховом мишљењу могло да осигура успех артиљеријске канонаде. Средином фебруара 1915. године, притисак Адмиралитета на политичке врх земље постајао је све снажнији. Пошто је Киченер 9. фебруара обавестио Ратни савет да ће подржати захтев за слање трупа, план о искрцавање две дивизије у Солуну био је поново стављен на лед.

На седници Савета одржаној 16. фебруара, донета је одлука да се британска дивизија, првобитно одређена да иде у Солун, искрца на острво Лемнос. Француска помоћ није се очекивала. Иако коначна одлука није донета, започета поморска операција у Дарданелима угасила је план о искрцавању у Солуну. Неколико дана касније, 19. фебруара, отпочела је раније одобрена поморска операција у Дарданелима. Почетком марта, турска одбрана је била уништена, а убрзо потом грчка влада је понудила војничку подршку британским снагама. Гласови о упућивању трупа у источно Средоземље и на Балкан изазвали су неповољне коментаре у Софији. У Форин офису су на њих били веома осетљиви. Посланик Бакс-Ајронсајд је известио да су у владиним круговима у Софији такве намере доживели као претњу Бугарској и гаранцију српским тековинама у Македонији. Бакс-Ајронсајд је, пак, сматрао да ће евентуална британска окупација Македоније променити расположење у корист Савезника. У Форин офису су гледишта у вези са даљим корацима била подељена. Греј је одговорио помирљиво, нагласивши да ће у случају британског искрцавања у Солуну британске трупе пружити помоћ Србији у њеном отпору Аустро-Угарској. Обећавао је да ће британска влада, у случају да се придружи Савезницима тражити „задовољавајуће решење“ за Бугарску.

С друге стране, Грејов заменик, сер Артур Николсон, забележио је да није било говора о слању британских трупа у Солун. На то је Грej узвратио да би било корисно да се не обесхрабрује идеја о упућивању трупа у Солун.[38] Како било, Грej је намеравао да сарадњу Бугарске у рату плати уступцима Србије у Македонији.

Развој догађаја током наредних недеља показао је да су очекивања Ратног савета била неоснована. Како су се артиљеријски напади на дарданелска утврђења појачавали, тако су се и савезнички губици увећавали. Два британска и један француски ратни брод потонули су налетевши на мине; још три брода су била оштећена, док је број мртвих и рањених непрекидно растао. То је навело адмирала де Робека, команданта нападачке ескадре, да прекине бомбардовање и затражи помоћ сувоземних трупа. Нова невоља је настала када је руска влада, забринута за свој будући положај у Цариграду, ставила вето на учешће Грчке у рату. То је навело Венизелоса да повуче своју понуду.

У међувремену, Ратни савет је наставио некорисне расправе о будућој акцији. На седници Савета одржаној 19. фебруара, расправљало

[38] Бакс-Ајронсајд Грeју. Софија, 19. фебруар 1915. Тел. пов. бр. 55; Грej Бакс-Ајронсајду. Лондон, 21, фебруар, 1915. Тел. бр. 1, лично, тајно. Foreign Office 371, vol. 2243. Public Record Office, London.

се о политичким и војним приликама насталим после руских пораза у Галицији. Лојд Џорџ је тврдио да немачка Врховна команда неће слати појачања на запад, већ ће настојати да порази Србију и учврсти се на Балкану. Пораз Србије, настављао је он, довео би до директног повезивања Немачке са Бугарском и Турском. Уколико би се британске трупе налазиле у источном Средоземљу, могле су да се употребе у Дарданелима или у Србији. Асквит се сагласио са таквим гледиштем, али је сматрао да је било најважније ударити свом снагом на Дарданеле. Кључно питање у даљој расправи постали су Дарданели, док је одбрана Србије била препуштена Грчкој, под условом да се она договори са Савезницима.

Грај је сматрао да је Аустро-Угарска могла да нападне Србију, као и да се немачке трупе упуте на запад. Черчил је прихватио такво гледиште и тврдио да су мале аустроугарске снаге могле да докрајче Србију. То би приметно погоршало савезнички положај на Балкану. Расправа у Ратном савету потврдила је да је тих дана настао преокрет у приоритетима: Солун је уступио место Дарданелима.[39] Упркос таквом заокрету у ставу Ратног савета, Лојд Џорџ није одустајао од свог балканског плана. Сматрао је да се концентрација савезничких снага на Истоку, у Дарданелима, могла употребити после успешне операције и на Балкану.

На седници Савета тврдио је да присуство две дивизије могло да доведе до учвршћивања британске доминације на Балкану, а тиме и уласка неутралних држава у рат. Био је против војно-поморске операције у Дарданелима, али остао је усамљен у свом ставу. Неколико дана касније, 24. фебруара, изразио је уверење да „армија неће бити принуђена да вади кестење из ватре за морнарицу". Нагласио је да, ако акција у Дарданелима доживи неуспех, треба предузети акцију на другој страни. Имао је на уму Балкан. То је управо оно што се и догодило у јесен исте године. Гледишта Лојда Џорџа делио је Балфур. То није било све што је Лојд Џорџ имао на уму. Уверен да Форин офис и Министарство рата нису чинили све оно што је било потребно, предложио је 22. фебруара да влада упути, поред експедиционог корпуса, специјалну мисију која ће преговарати са Грчком и Румунијом о закључењу војне конвенције. Неколико дана касније, 26. фебруара, поновио је свој план и прећутно предложио себе као специјалног емисара на Балкану. Грај је био одлучно против таквог предлога и његов став је надвладао. То је подстакло Лојда Џорџа да примети са дозом ироније да је Грај требало да иде у Солун да се састане са Делкасеом и Сазоновим, уместо што иде да пеца рибу у Шкотској. То је био израз немоћи да промени став већине и ток догађаја.

Последице руског вета на улазак Грчке у рат убрзо су се испољиле на Балкану. Просавезнички председник владе Венизелос био је принуђен да после тога поднесе оставку. Осмог марта 1915. године, краљ Константин именовао је пронемачки настројеног политичара Гунариса на његово место. Истовремено, нова грчка влада је затражила објашњење за британску акцију на Лемносу чиме су наде за улазак Грчке у рат на страни Савезника биле угашене. Са њима су и напори Лојда Џорџа доживели крах. Убрзо потом и питање савезничког искрцавања на Балкану нестало је за дуже време са дневног реда седница Ратног савета.

---

[39] Записник са седнице Ратног савета, 19. фебруара 1915. Gilbert, *Churchill, Companion,* vol. III, part I, 528–531.

*

У јесен 1914 године, политички и војни врхови у Паризу и Лондону, суочени са застрашујућим жртвама и занемарљивим успесима својих армија на западном ратишту, почели су да размишљају о отварању периферних фронтова. Очекивали су да ће на њима постићи војничке победе и остварити важне политичке и дипломатске успехе са мање људских жртава. На то су их подстакле и победе српског оружја у лето и јесен исте године. Савезнички врхови очекивали су такође да ће појава њихових дивизија навести владе неутралних земаља (Грчка, Румунија, Бугарска, Италија) да приступе савезничких редовима, да ће ојачати отпор исцрпљене Србије и олакшати притисак на заморене руске армије. Таква размишљања појединаца брзо су наишла на отпор политичких и војних структура две западне силе. Без обзира на приметне изгледе на успех, њима је балкански простор био стран и далек, па су учешће у војно-политичким операцијама посматрали са неповерењем и одбојношћу. Генерали и политичари нису могли или хтели да виде користи од таквих акција, сматрали су их авантуром и непотребним ризиком који је стварао тешкоће у њиховом планирању и извођењу. Били су спутани уверењем да се рат могао добити једино масивном победом на западном фронту, занемарујући при том несагледиве људске патње и жртве. Спутаност и страх сужавали су им менталне видике и ширину погледа, способност да отворених очију одмере предности и слабости, добити и губитке.

Ипак, било је појединаца који су збивања посматрали са потребном ширином, трезвено процењивали различите опције и користи које су се могле постићи. Упоређење ставова и гледишта британских политичара и генерала према отварању нових фронтова и ратишта, укључујући и балканско открива занимљиве сличности и разлике. Политичари на обе обале Ламанша су размишљали на сличан начин. Иако под притиском немачких армија, појединци у Француској, истина малобројни, видели су користи од отварања нових ратишта. Међу њима најистакнутији су били Бријан и Делкасе; њих је подржавао Вивијани, док је Милеран био против таквих акција. Поенкаре је био уздржан и неодлучан, иако није био против њих. У Великој Британији лепеза је била још шаренија. Асквит је био неодлучан и колебљив, иако је признавао користи од отварања ратишта на Балкану, уверен да је присуство савезничких трупа требало да донесе пре дипломатске него војничке добити; с обзиром на то, брзо се одрекао предлога о искрцавању трупа у Солуну и подржао напад на Дарданеле. Уз њега је био и Черчил који је покренуо акцију против Турске, иако је подржавао и операцију на Балкану.

Најистакнутији заговорник отварања ратишта на Балкану био је Лојд Џорџ. Поред пружања војничке помоћи Србији и привлачење Грчке, Румуније и Бугарске у рат, он се, једини од британских политичара, залагао за план да се преко Балкана изврши напад на Аустро-Угарску и она присили да га напусти. Његов предлог подржавали су, иако уздржано, Балфур, Черчил, Греј и Хенки. Међу подржаваоцима је био и Асквит, иако је његова подршка била млака. Лојд Џорџ је био најупорнији „источњак“ у британској влади, због чега је дошао у отворени сукоб са војним врхом.

Генерали и официри у Француској су били подељени у погледу операција на Истоку. Генерали д'Епере и Галијени подржали су Бријанов план о упућивању трупа на Балкан. Највећи противник тог предлога био је генерал Жофр, који је суверено одлучивао о питањима рата и чије је мишљење о томе било пресудно. С друге стране Ламанша пак, постојало је потпуно јединство гледишта. Киченер је, као и Жофр, одлучивао о свим ратним плановима и операцијама. На седницама Ратног савета неискрено је подржавао предлоге Лојда Џорџа, да би их на крају одбацио. Уз њега су непоколебљиво стајали генерали Френч, Хејг, Робертсон, Колвел, Марej, Вилсон и други.

У суштини, са изузетком Лојда Џорџа који је имао ширу визију савезничке акције на Балкану, политичари и генерали ограничавали су тај корак на пружање помоћи Србији и увлачење неутралних држава у рат. Балканско ратиште за њих није било привлачно. Непознавање прилика, терена и људи, као и распрострањене предрасуде, страх и одсуство визије спутавали су њихова мишљења и одлуке. Због тога су пропустили прилику да сачувају балканске земље од пропасти или преласка у табор Централних сила (Бугарска), пораза (Србија) и отпора (Грчка). Пропаст дарданелске операције у јесен 1915. године, довела је, после дуге агоније и оклевања, до искрцавања савезничких снага у Солуну. Тада је било касно. Одсуство одлучности и визије довело је до тешког пораза савезничке политике на Балкану.

Dragoljub Zivojinovic

GREAT FORCES AND CREATION OF THE SALONIKA FRONT 1914–1915

Summary

In the autumn of 1914, political and military establishment in Paris and London, faced with horrifying victims and negligible success of their armies at the western front, started to think about opening of the peripheral fronts. There they expected to win military victories and achieve relevant political and diplomatic success with fewer human victims. Among other things, they were encouraged to this by the victories of Serbian arms in summer and autumn of the same year. It was expected from the allied establishment that the appearance of their divisions would encourage the governments of neutral countries (Greece, Romania, Bulgaria, Italy) to join allied orders, strengthen the resistance of exhausted Serbia and alleviate the pressure on fatigued Russian armies.

Such beliefs of individuals soon came to resistance of two western forces' political and military structures. Regardless of the obvious prospects for success, the Balkans was unknown and distant to them. Thus, they watched the participation in military political operations with distrust and dislike. Generals and politicians were not able or did not want to perceive the benefits from such actions. They regarded them as adventure and unnecessary risk that created difficulties in their planning and performing. They were confined with belief that the War could be won only by mass victory at the western front, forgetting the enormous human sufferings and victims. Limitation and fear narrowed their views, ability to estimate advantages and disadvantages, benefits and losses. Due to this they missed their chance to preserve Balkan countries from disaster or joining Central forces (Bulgaria), defeat (Serbia) and resistance (Greece).

АНДРЕЈ МИТРОВИЋ, редовни професор
Филозофски факултет
Београд, Чика Љубина 18–20

UDC 94(4) „1914/1918"
UDC 327 (4–12) „1914/1918"

ПОЛИТИЧКЕ КОНСЕКВЕНЦЕ ПРОДОРА СОЛУНСКОГ ФРОНТА[1]

Основе и претпоставке такозваног Версајског система

АПСТРАКТ: *У тексту се разматра војно-политичка ситуација у Европи у завршној фази Првог светског рата, као и о успостављање нових политичких односа. У првом плану научне анализе је значај пробоја Солунског фронта.*

Брз продор снага Антанте после пробоја фронта на Балкану, 15. септембра 1918. с капитулацијом Бугарске 29. септембра као битним политичким учинком, утицао је далекосежно неповољно на државе Четворног савеза. Турска је развојем догађаја на македонском фронту остала без копнене везе са Централним силама, пут морем преко Румуније на Констанцу престао је бити сигуран, све је вероватније било да ће се Букурешт поново политички приближити Антанти. Цариград је постао угрожен из Тракије и с фронта у Палестини, где је Антанта појачала притисак, као и на фронту у Месопотамији. Ратна слика се коренито мењала, уследиле су за мање од два месеца капитулације Турске 31. октобра, Аустро-Угарске 3. новембра и Немачке 11. новембра.[2] Један аустријски високи официр, у ратним годинама на високим дужностима у Војном генералном гувернману у Београду, објавио је убрзо по склапању мира студију о крају рата у којој је, проучивши службене списе и замишљен над сопственим искуством, одлучно заступао гледиште да је потцењени Солунски фронт постао те јесени 1918. одлучујуће ратиште за цео тадашњи светски рат.[3] Наиме, сломом Бугарске и продуженим наступањем противника увећала се могућност да Италијани изведу одсудну офанзиву у подручју Алпа, тим пре што Централне силе нису могле пребацити неопходна појачања са Западног фронта, на коме је од краја јуна немачка војска стално одступала а већ пољуљано

[1] Up. Andrej Mitrović, *Political Consequences of the Break up of the Salonika Front*, predato Balkanološkom institutu u Solunu; Andrej Mitrović, *Nastanak moderne Srednje Evrope. Prekretna jesen 1918*, u: „Zbornik Janka Pleterskega, uredili Oto Luthar in Jurij Perovšek", Ljubljana 2003, 305–312.

[2] Erich Otto Volkmann, *Strategie des Weltkrieges*, Leipzig 1937, 139–141.

[3] Gerd Hardach, *The First World War 1914–1918*, Berkelay 1977; C. R. M. F. Cruttwel, *A History of the Great War 1914–1918*, London 1986; Pierre Miquel, *La grande guere*, Paris 1983, 578–591; John Bourne, Peter Liddle, Ian Whitehaed, *The Great World War 1914–45*, vol. 1–2, London 2000–2001; David Stevenson, *The First World War and International Politics*, Oxfort 1988 (уколико нису наведене странице, монографија је за наш рад важна у целини).

самопоуздање брзо ишчезавало и у позадини, посебно у Аустроугарској.[4] У једној немачкој анализи, такође начињеној убрзо после рата на прворазредној грађи, изложено је гледиште да је развитком операција на Балкану настала реална могућност да војске Антанте преко побуњене Мађарске и уз прикључивања Румуније, потом и Чеха и Словака, продру до источних граница Немачке и омогуће да њене снаге буду сломљене притиском с двеју страна, с истока и југозапада.[5]

У октобру и у првој половини новембра 1918. на Балкану је настао прекретни четвороделни политички процес историјски спојен са сличним процесом у Средњој Европи: а) Немачка је журила да постигне било какав повољан мир и зато је тражила могућност санирања прилика на Југоистоку. Отуда у њеном вођству ново вредновање региона у полукругу од Балтичког мора и Кавказа па до балканског бојишта и Турске; б) масовни покрети становништва на простору од фронта на Балкану до северних подручја Средње Европе, зачети средином 1916, од држава неконтролисани, бунтовни, револуционарни национално или социјално, не ретко и бандитски, претежно ипак политички; ц) ишчезла је важност тајних и мировних уговора у рату; д) настала је нова политичка карта средњег и у значајној мери југоисточног дела Европе.

Ново немачко схватање ратног простора

Немачко вођство је најпре покушало да ситуацију поправи враћањем Бугарске у рат војним, посебно државним ударом у Софији, ради тога и слањем помоћи у војсци и ослањањем на краља Фердинанда на кога се још рачунало. У ову замисао се веровало у Берлину још и 1. октобра[6]. Али, управо тог дана је схваћено да је у Бугарској „партија изгубљена", да треба што пре евакуисати своје јединице, да нове прилике налажу да се према Бугарској понаша као према неутралној земљи, односно ову дојучерашњу савезницу не треба непромишљено гурнути на страну непријатеља.[7] Одређујућа је била политичка процена да је „наш положај озбиљан и тежак" јер је угрожено и оно „најважније", наиме „постизање за Немачку било каквог повољног мира". Сагласно таквом песимистичком полазишту створена је нова процена балканског простора у оквирима широко схваћене Средње Европе укључујући и аксиом „да не предстоји напуштање Србије".[8] Србија је држана под

---

[4] Hugo Kerchnawe, *Der Zusammenbruch der Oesterreich-Ungarn. Wehrmacht im Herbst 1918*, Muenchen 1921, 15–17; Петар Опачић, *Србија, Солунски фронт и уједињење*, Београд 1990, 295–301; Petar Opačić, *Solunska ofanziva*, Beograd 1980.

[5] Archiv der Sozialdemokratie in Bonn (ASD), Beitraege zur Entstehungsgeschichte des Waffenstillstands-abkommen vom 11. November 1918., Der bulgarische Zusammenbruch i Bulgariensabfall.

[6] AS D, *Der bulgarische Zusammenbruch.*

[7] Politischesarchiv des Auswaertigen Amtes in Bonn, Politische Abteilung, Grosses Hauptquartier, Numer 5, Band 7 (Politischesarchiv des Auswaertigen Amtes in Bonn, Politische Abteilung, Grosses Hauptquartier, Numer 5, Bd. 7 (PA AA., PAb, GrHQu Nr. 5, Bd. 7), 2. oktobar 1918., Nr. 2417.

[8] Isto.

окупацијом и хтело се то искористити и од ње створити бојиште на коме је требало зауставити снаге Антанте. Оне би биле спречене да запрете Мађарској, што би тек донело нове велике опасности јер су у њој јачале снаге које су хтеле њено издвајање из државе Хабзбурга, а упоредо се без Мађарске губила и могућност да се под делотворним притиском држи несигурна Румунија.[9]

Немачка влада је у смерницама развијеним у седам тачака, достављеним Врховној команди 4. октобра, изнела нову основу за разумевања околности у југоисточном региону и тиме уједно дала упутства за даље деловање.[10] Тачка 2. садржала је одлуку да се немачке трупе повуку из Бугарске са целокупним ратним материјалом у року од четири недеље, а тачком 3. подвучено је да је Србија подручје на којем треба бранити мађарску границу Аустроугарске и да је треба, уколико недостају аустроугарске снаге, посести немачким трупама.[11] Ово становиште је претворено у наредбу немачкој 11. армији која се на Балкану борила од јесени 1915, наиме да њен „сваки официр и војник /.../ мора да буде најдубље убеђен да ми у Србији бранимо опстанак немачког Рајха“ пошто „... српске трупе подржане француским јединицама продиру све дубље на север у тежњи да протерају немачке и аустроугарске трупе из Србије“, што треба спречити, јер „уколико то Срби постигну, биће непосредно угрожене границе Аустроугарске монархије и њена отпорна снага била би ослабљена. Пошто „једино заједно са Аустро-Угарском можемо себи изборити частан мир..., нужно је непријатељу који продире супротставити се најжилавијим отпором.“[12] Средином октобра, пошто се стање на фронту погоршавало, инсистирало се у новој наредби 11. армији да „у Србији, као и на Западном фронту, бранимо границе и простор Аустроугарске Монархије и Немачког Рајха“.[13]

Смернице из Берлина[14] смештале су Бугарску (од које се одустајало) и Србију (у којој се хтело борити) на опречан начин у широк географски оквир обележен, грубо узето, именима Финска–Кавказ–Палестина–Месопотамија, али уз увиђање да тренутак намеће да се одустане од ратних циљева ствараних још онда када реалност није ограничавала најдалекосежнија кројења будуће моћи. Сада се „с политичке тачке гледишта“ наметало „најдоследније и најодлучније окупљање, збијање свих снага“[15] и, с обзиром на тадашњу стварну немоћ Аустроугарске, једноставно се морало „у Србији оставити нужне војне снаге ради заштите мађарске границе“, тиме бар привремено задржати у рукама Румунију и Украјину „ради прибављања најважнијих сировина за вођење рата и за исхрану становништва“, уједно и сачувати контролу пута Дунавом[16]. Сагласно захтеву војске још средином 1917. да треба

[9] PA AA., PAb., Weltkrieg 14d, Bd. 3, 4. oktobar 1918, Nr. 2454.
[10] PA AA, PAb., Weltkrieg 14d, Bd. 3, 4. oktobar 1918, No. 2454.
[11] Isto.
[12] Bayrisches Hauptstaatsarchiv in Muenchen (BayHStA), Kriegsminsterium (KM), Bund 52, Armeebefelhl, 6. oktobar 1918, Ia Nr. 6547,
[13] Bay.HStA, Kriegsarchiv Muenchen (KA), Alpenkorps (AK) Bund 32, Ia Nr. 3423 op.
[14] PA AA, PAb., GrHQu Nr.5, Bd. 7, Berlin 2. oktobar 1918., Nr. 2417: isto, Weltkrieg 14d, Bd 3, Berlin 4. oktobar 1918, Nr. 2454.
[15] PA AA, PAb, Weltkrieg 14d, Bd 3, Berlin 4. oktobar 1918, Nr. 2454.
[16] ASD, Bulgarisches Abfall.

обезбедити најнужније сировине и за следеће ратове[17], затражено је, не без контрадикторности која открива недовољне могућност наспрам жеља, да се обезбеди „наш животни услов", односно бар за неко време осигура даља испорука румунске нафте, а и за Немачку „спасе" рудник бакра Бор.[18] Истовремено се сматрало потребним, али и могућим, густо поседање војском Румуније, па и Молдавије, да би се спречили устанци или активна подршка Антанти. Коначно, предвиђано је да се у првом реду Пољска, онда и Прибалтик и Кавказ, држе војском „до даљег". У новом немачком виђењу свог интереса, савезничка Турска, за коју је све више било јасно да се неће одржати у рату ма колико то хтела њена влада[19], препуштана је сама себи, тим пре јер се у насталом кризном добу није из ње могло снабдевати[20] (иако је до недавно била објект многих амбициозних привредних планова обеју Централних сила, Немачке посебно[21]). Рачунало се и да би иступање Турске из рата касније, приликом мировних преговора, донело Немачкој „одређено растерећење".[22]

Ово аналитичко виђење је полазило од: а) мирења с тим да су током рата настали огромни планови за будућност после победничког мира, постали пуста прошлост ; б) да је за Немачку пресудно избећи капитулацију на Западном фронту, а ради тога да је ц) нужно уважити највиши значај одбране на Балканском фронту, јер од тога зависи спасавање две средњоевропске царевине. Србија је била важна географско-стратешки пошто је преко ње ишао непријатељев продор за који се процењивало да не сме допрети до линије Сава–Дунав. Политичко-стратешку окосницу процене важности простора Србије чинило је становиште: да се на њему чувају аустроугарске границе, што значи и брани сама Немачка. Чини се да се рачунало с реалном остварљивошћу марша према Немачкој обједињених снага Антанте укључивши Србе, Румуне, Мађаре, Чехе и Словаке. У Србију су као појачање измореној и бројем људства осакаћеној немачкој 11. армији доведене уз аустроугарску 30. и 59. пешадијску дивизију још и немачка 217. и 219. пешадијска дивизија, тада у Бугарској и, ипак, са Западног фронта елитни Алпски корпус који је имао изузетно важну улогу у ломљењу српског фронта у јесен 1915. године.

„La guerre civile europeenne"

Унутар зараћених држава се већ бар две године одвијао далекосежан историјски процес дубоког политичког преокрета, временом све више припреманог непрекидним и до тада незамисливим ратним исцрпљивањем, најављивали су га политички протести, убрзо и много чешће

[17] PA AA, PAb., GrHQu 5, 26. april 1917.
[18] Archiv der sozialen Demokratie–Bonn, Der bulgarische Zusaemmenbruch, 31.
[19] Der Zerfall der europaeischen Mitte. Staatenrevolution im Donauraum. Berichte der Saechsischen Gesandschaft in Wien 1917–1919, Hg. von Alfred Opitz und Franz Adlgasser, Graz 1990 (Der Zerfall), 173.
[20] PA AA, P.Ab., GrHQu Nr.5, Bd. 7, Berlin 2. oktobar 1918., Nr. 2417.
[21] Evelyn Kolm, Die Ambitionen Oestereich-Ungarns im Zeitalter des Hovhimperialimus, Frankfurt am Main 2001.
[22] PA AA – Bonn, Pol.Abt., Weltkrieg 14d, Bd 3, Berlin 4. oktobar 1918, Nr. 2454.

социјални немири, штрајкови, све учесталији су били јуриши изморених, изгладнелих и промрзлих становника на складишта хране и угља. Све је ово омогућивало појаву нових политичких покрета, па и радикалних левичара и десничара, напетије постајало због све чешћих међусобних туча екстремних политичких група. Осетан још средином 1916. и временом посебно уочљив у Русији и Средњој Европи, овај процес је био све више под утицајем прилика на бојиштима, које су га чиниле ширим а и радикализованијим. Појачавали су се јавни протести и умножавали захтеви, писана и усмена пропаганда, улични сукоби. Учестало је отказивањем војне послушности чак и на самом фронту без обзира на драконско кажњавање. Време је добијало револуционарне садржаје и обрисе, местимично нарастало до мање или више утицајних револуција. Мешали су се либерално-национални и национално екстремни, социјално прекретни захтеви, никако на последњем месту и комунистичка хтења и идеологије. И бандитизам је имао уочљиву улогу и онај ван политике али и онај повезан са левичарским и десничарским екстремним политичким покретима и хтењима.

Вести о борбама у Македонији и слом Бугарске додатно су и снажно утицале на прилике и расположења у Средњој Европи. Познати универзитетски професор је записао 28. септембра да у Бечу влада паника због јучерашње вести да је сломљен македонски фронт и да Бугарска нуди мир непријатељу.[23] Маса писаних остатака чува сажета сведочанства о кошмару због великог страха од савремености и мрачних очекивања од будућности. Одјек пробоја код Солуна рађао је уверење да попут Бугарске морају капитулирати и Немачка и Аустрија.[24] Извештај са италијанског фронта доприносио је страху: „расположењима влада потиштеност..., војска уморна..., глад исцрпљује..., песимизам не напушта официре..., догађаји на Западном фронту се прате с великом забринутошћу..., нико не верује у успех корака Монархије за склапање мира.“[25] У баварском Министарству рата су процењивали: „Јача могућност да пропадну тежње вођства Рајха да постигне примирје и мир због одлучности сила Антанте да униште Немачки рајх“.[26]

Из Беча је посланик Саксоније јавио у Дрезден још 26. септембра: „Зло са македонског фронта је овамо провалило застрашујуће брзо...“. Ова вест се преплела са оном да „солдатеска која бежи с фронта прети позадини револуцијом...“, све ово у условима „... последица неплодне године, оскудице у храни“ и уопште лошег снабдевања[27]. Несташица угља и помисао на зиму подстицали су незадовољства[28]. Ређали су се „немири највећих размера..., у Салцбургу је народ масовно

[23] *Schicksalsjahre Oesterreichs 1908–1919.* Das politische Tagebuch Josef Redlichs, bearbeitet von Fritz Fellner, Graz 1954, 294.

[24] *Isto*, 26.

[25] H. Kerchnawe, *Zusammenbeuch*, 24–25.

[26] Bayrisches Hauptstaatsarchiv in München (BayHStA), Kriegsarchiv in München (KA), M. Kr, 13376, 23. oktobar 1918, Nr. 272634.

[27] *Der Zerfall der europäischen Mitte. Staatenrevolution im Donauraum.* Berichte der Sächsischen Gesandtschaft in Wien 1917–1919, Hg. von A. Opitz und F. Adlgasser, Graz 1990 *(Der Zerfall),* 170.

[28] *Isto*, 174.

јуришао на хотеле и гостионице и пљачкао их...".[29] Наметала се поента: „... катастрофа је веома близу, бар у Аустрији".[30] Фронтове на Југоистоку, према Италији и у Француској, највећи део Балкана и Средњу Европу обједињавала је свакодневица невеселих расположења, несташица, немиле вести, неизвесна будућност. У зараћеним земљама заоштравале су се политичке прилике и умножавали свакојаки конфликти, али је финале рата у побеђеним државама водило посебно крвавој нестабилности и током неколико послератних година, унутар Великог рата између држава сазрео је „la guerre civile europeenne"[31] обележен политизованим белим, црвеним, плавим и црним бојама. Упоредо је све ово означило преломно историјско доба.

Од пролећа 1917. политичка кретања у држави Хабзбурга све су очевидније била испуњена тежњама ненемачких народа за издвајањем у посебне политичке целине.[32] У бечком парламенту се из социјалдемократских клупа могло чути да се ново доба уздиже из „слома пруског милитаризма, аустријског бирократизма и мађарског феудализма."[33] Првих дана октобра у Бечу су водећи чешки представници говорили да и Аустрија, део дуалне Монархије, мора да нестане, да династија Хабзбурга више није потребна пошто су Чеси из Аустрије, Словаци из Мађарске и Југословени из Аустрије и из Мађарске створили пољско-чехословачко-југословенски савез.[34] Захтевано је да се питање „слободне Југославије, независне Велике Пољске и чехословачке државе" реши изван граница Аустрије и да „чехословачка држава са Југословенима и браћом Пољацима чини Уједињене државе Средње Европе, повезане са слободном Балканском федерацијом".[35] Било је речи и о простору од Прага до Јадрана (вероватно је подразумевана идеја са коридором преко аустријског тла према Словенији[36]). Губила је актуелност идеја заједништва обележена речју *Mitteleurope*. Средњоевропски панславизам, осамостаљен од Русије коју је тада усмеравао бољшевички универзализам „светске револуције", пролазно је дошао до важне улоге повезујући словенске групе наспрам Немаца и Мађара. Пресудно место стекао је нови програмски појам *New Europe*;[37] супротстављен средњоевропској заједници под немачким вођством, подразумевао је нове суверене националне државе вођене идејом слободе грађана и међународног мира.

---

[29] *Isto*, 172.

[30] *Isto*, 172.

[31] Израз, али не и у потпуности његов садржај, преузет од: Marc Ferro, *La Grande Guerre 1914–1918*, Paris 1990, 360–361.

[32] Bernard Michel, *La chute de l'Empire austro-hongrois 1916–1918*, Paris 1991; Imre Conda, *Verfall der Kaiserreiche 1916–1918*, Budapest 1977; Jozef Galantai, *Hungary in the First World War*, Budapest 1989; Marc Cornwall, *The Last Years of Austria-Hungary*, Exter 1990; *Als Mitteleuropa zerbrach*, hg. Stefan Karner und Gerald Schöpfer, Graz 1990. Alan Sked, *Der Fall des Hauses Habsburg*, Berlin 1993.

[33] H. Kerchnawe, *Ibid*, 26.

[34] *Schicksalsjahre Österreichs*, 295.

[35] H. Kerchnawe, *Ibid*, 26.

[36] Архив Југославије, фонд Делегације на конференцији мира у Паризу 1919–1920, одговарајући материјали.

[37] Hugh and Christopher Seton–Watson, *The Making of a New Europe*, London 1981.

Расипање војски

Немачке трупе, послате да помогну Бугарској у борби са снагама Антанте, сукобиле су се на прилазима Софији с побуњеним Бугарима.[38] Немири су захватили и престоницу.[39] Аустроугарски посланик у Софији овако је 2. октобра сажео своје схватање борбе војника и даље верних влади и војника побуњених и огорчених ратом: „Улице одјекују од борбене буке. Тамо напољу наши досадашњи савезници бране главни град од подивљалих, изгладнелих и дрњавих хорди."[40] Бечом су кружиле крајње узнемиравајуће вести, писани остаци чувају речита сажета сведочанства о мори дубоког страха од савремености и мрачних очекивања од будућности. Познати универзитетски професор је записао 28. септембра да влада паника због вести стигле претходног дана да је сломљен македонски фронт и да Бугарска непријатељу нуди мир...[41] „Зло са македонског фронта је овамо провалило застрашујуће брзо... Солдатеска која бежи с фронта прети позадини револуцијом... Утичу последице неплодне године, оскудица је у храни и уопште снабдевање је лоше... Несташица угља прети незадовољствима, почели су „немири највећих размера... у Салцбургу је народ масовно јуришао на хотеле и гостионице и пљачкао их..., катастрофа је веома близу, бар у Аустрији".[42] Извештај са италијанског фронта је доприносио страховима: „расположење је веома потиштено..., војска уморна..., глад исцрпљује..., песимизам код официра траје..., догађаји на Западном фронту се прате с великом забринутошћу..., нико не верује у успех корака Монархије за склапање мира."[43] Балкан, Средњу Европу и фронтове према Италији и у Француској обједињавала је свакодневица невеселих расположења и немилих вести за Централне силе.

Извештаји аустроугарске врховне команде показали су почетком треће декаде октобра да је тло Србије политички и војно крајње неповољно за одсудну одбрану, како је то замислило немачко вођство. Сломом „македонског фронта"оживела су дејствовања наоружаних становника Албаније, Црне Горе и пре свега Србије. У њој се, по једном извештају, „сви мушкарци хватају оружја чим се са повлачењем наших трупа створи могућност да саучествују у ослобођењу отаџбине. За ово уопште није потребна организација од стране непријатеља".[44] Продором савезничких војски у Србију и Црну Гору, у њиховом саставу, као ударни врх, српске војске ојачане француским јединицама, растао је на свим правцима продирања број мештана и градова и села који су се за краће или дуже време укључивали у борбе. Покрет становника

---

[38] Archiv der sozialen Demokratie-Bonn, materijali *Der bulgarische Zusammenbruch.*

[39] Георги Марков, *Гољамата воојна и Б*лгарскијат кључ за европејскија югреб 1914–1916*, Софија 1995.

[40] HHStA–Wien, PA I, K. 961, 2. oktobar 1918, streng vertraulich Z.91/P.

[41] *Schicksalsjahre Österreichs 1908–1919.* Das politische Tagebuch Josef Redlichs, bearbeitet von Fritz Fellner, Graz 1954, 294.

[42] Isto, 172.

[43] H. Kerchnawe, *Zusammenbruch*, 24–25.

[44] HHStA–Wien, PA I, K. 994, Извештај од 22.10.1918, Оп. Нр. 147.264/2 и пропратно писмо – извештај грофа Траутсмандорфа датиран 19.октобар 1918, Nr. 33.949.

се преплео са обновљеном активношћу спонтаног оружаног отпора насталог још у лето 1916. и испољеног посебно почетком пролећа 1917. у великом и крвавом једномесечном устанку.[45] Ове нередовне чете су у јесен 1918. садејствовале са српским и француским јединицама у борбама око градова Приштине, Призрена и Пећи, убрзо су се и спојила са, такође од настанка окупације, јаким покретом оружаног отпора у Црној Гори[46] (аустроугарски извештач: „чували су мисао о ослобођењу своје земље“)[47] и заједнички овладали црногорском територијом.[48] Следио је и прелаз ове гериле на аустроугарску територију насељену српским становништвом у Херцеговини, где је у међувремену дошло до устанка становништва на подручју насеља Чајниче и Фоча.[49] Уследио је продор до Сарајева.[50] У Србији су се уз српску војску борили за ослобођење својих градове и грађани Лебана, Врања, Крушевца, Крагујевца... Иза фронта окупационих снага множиле су се чете мештана и уносиле стално већу несигурност. Српска влада је почетком друге половине октобра проценила да у борбама учествује „неколико хиљада“ устаника који „чине врло велике олакшице и користи српској и савезничкој војсци“.[51] У другој половини октобра највећи део Србије био је у устанку.[52] Српске трупе су стизале без борбе у рејоне у којим је већ и после неколико дана била успостављена српска управа. Многи команданти обеју сукобљених војски остали су и после рата под импресијом овог четовања.[53] На маргинама прилика у Србији и Црној Гори користиле су прилику и деловале домаће разбојничке дружине.

Албанске добровољачке чете, настале „укључивањем у низовима“ у аустроугарски окупациони систем у Србији у јесен 1916, „распршиле су се брзином којом су настајале српске чете“.[54] Иако се у аустроугарским извештајима тврдило да у Албанији делују „једино разбојничке банде“, учестале осетно са повлачењем снага Централних сила, ипак је наводено да има и одреда, неких и од око хиљаду људи, по тадашњим вестима од Антанте организованих, снабдевених чак топовима.[55] Пружа се

---

[45] Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији*, Београд 1987; Богумил Храбак, *Учешће становништва Србије у протеривању окупатора 1918*, у: „Историјски гласник“, Београд 1958, бр. 3–4, 25–50; *Велики рат Србије*, вол. 30, Београд 1934 (издање српских војних докумената).

[46] Novica Rakočević, *Crna Gora u Prvom svetskom ratu 1914–1918*, Cetinje 1969, 439–454.

[47] HHStA–Wien, PA I, K.994, 22. oktobar 1918, Op.Nr. 147. 264/2 i 19. oktobar 1918, Nr. 33.949.

[48] Петар Опачић, *Солунска офанзива 1918*, Београд 1980, 335–336. Вид.: исти, *Србија и Солунски фронт*, односно, *Србија, Солунски фронт и уједињење*, Београд 1990.

[49] *Исто.*

[50] Jovan V. Derok, *Toplički ustanak i oružani otpor u okupiranoj otadžbini*, 1916–1918, Beograd 1940 (видети скицу кретања герилаца и устаника).

[51] Архив Србије, Београд, *Министарство иностраних дела, Политичко одељење*, ф. X, 241. Влада је ову активност узимала са очевидним неповерењем да би се могла изродити и учинила је да регент у својству врховног команданта војске изда наредбу да се устаници укључе у редовну војску.

[52] Андреј Митровић, *У светском рату*, у: „Историја српског народа“, уредник: Радован Самарџић, Београд 1983, 246–250, види карту на 249.

[53] Мемоарска сведочења: O. Landfried, *Der Endkampf in Mazedonien 1918. und seine Vorgeschichte*, Berlin 1923, 33; K. Dietrich, *Weltkriegsende an der mazedonischen Front*, Berlin 1925, 153, 169; P.Kirch, *Krieg und Verwaltung in Serbien und Mazedonien 1916–1918*, Stuttgart 1928, 130–131, 140–141; F. J. Deygas, *Armees d Orient dans la guerre mondiale 1915–1919*, Paris 1932.

[54] Isto.

[55] Isto.

мозаична слика. Група Албанаца је извршила препад на један царско–краљевски одред од 400 људи и разоружала га, касније га поново заробила да би војнике потпуно опљачкала.[56] Помиње се и једна јака чета за заштиту албанских села.[57] Источно од превоја Преполац пуцали су Албанци на немачку јединицу, ова је узвратила и по једног нападача убила и ранила...[58]

Северно од фронта су се на подручју Србије и даље налазиле три стране војске: за борбу још у некој мери спремна немачка, кризом разарана аустроугарска и, већ ван рата, у расулу, бугарска војска. Односи између њих су отежавали и онако ванредне прилике. Посебан терет је била растројена бугарска војска, сметала је и својим дојучерашњим савезницима и становништву. Упркос примирју и одговарајућим наредбама команданата, неки бугарски артиљерци нису хтели предати топове, а поједини су из њих и пуцали на војнике Антанте још и 1. октобра.[59] Међу тим дезоријентисаним војницима шириле су се узнемиравајуће вести о уличним борбама у Софији, о погинулих 400 војника и једном генералу, о бекству краља... У подручју Ниша Бугари су почетком октобра намеравали „да одвезу све шта се може одвести од ствари, стоке и хране", такође дрва, сламу, итд.[60], а Немци су их спречили поседањем железничких станица и кључних места јединицама наоружаним митраљезима[61]. Ређале су се гротескно–жалосне појаве. Од 30. септембра до 6. октобра нагомилале су се вести да су бугарски војници на путу кућама однели с Мораве један или два моста а из Пожаревца акта и намештај Народне банке, реквирирали пециво и брашно из петнаест пекара, опљачкали магацин с храном, стовариште грађевинског материјала...[62] Срби су у Косовској Митровици крили робу и намирнице из страха од Бугара који беже,[63] вршили препаде да поврате опљачкано али и да одузму пушке[64]. Бар једном су Бугари оваквом приликом побијени. Бугари су заточили 23 Србина под оптужбом да шире лажне вести и 12 стрељали.[65] Иако су по наређењу немачке команде морали да у Бугарску пређу најкасније 6. октобра, што је већина и учинила,[66] 8. октобра на подручју аустроугарске окупационе управе примећено је мноштво бугарских војника под оружјем у скитњи, пљачки и продаји свог наоружања. Окупациони Гувернман у Београду наредио је њихово хапшење, разоружавање и експедовање бродом Дунавом за Бугарску.[67] Дошло је до међусобних оптуживања. По Бугарима, Немци су им након примирја запленили целокупну „војну опскрбу,

---

[56] Isto.

[57] HHStA, PA I, K. 977, Situacion 3. oktobar 1918, Nr. 2216.

[58] AH, Zagreb, KkKr, f. 8, hronološki neuredno nažiwen popis dogđaja kod jedinica Alpskog korpusa od 5. do 9. oktobra 1918.

[59] HHStA, PA I, K. 977, Situacion 3. oktobar 1918, Nr. 2216.

[60] HHStA–Wien, PA I, 2. oktobar 1918, Nr. 10.P; BayHStA/KA, AK, Bd. 52, 3. oktobra 1918.

[61] Bay.HStA/KA, AK, Bd. 32, oktobar 1918.

[62] HHStA, PA I, K. 977, Situation 3. oktobar 1918, Na. Nr. 2216 praes.; Isto, 6. oktobar 1918, Situation, Nr. 11/P.

[63] Isto, f. 6, 8. oktobar 1918, Op. Nr. 1902.

[64] Isto, 6. oktobar 1918, Situation, Nr. 11/P.

[65] Isto, 3. oktobar 1918, Situation, Na. Nr. 2216, praes. Kao napomena 50, zavisi od rešewa 51!

[66] AA – Bonn, PA, Weltktieg 14d, Bd, 3, 23. oktobar 1918, Nr. 2542.

[67] AH–Zagreb, Zapovedništvo kotara Kruševac, f. 8, 8. oktobar 1918, Op. Nr. 1924; isto, f. 6, Op. Nr. 1902.

материјал, оружје и стоку".[68] Немци су одговорили да су штитили Србе од пљачке, изнуђивања новца, злостављања жена, реквирирања воловских запрега и терања стада стоке за Бугарску. Оптуживали су Бугаре за „непроцењиву штету" коју су својом „издајом" нанели Рајху. Тврдили су да су Бугари бацали оружје и муницију или их продавали Србима. [69] И између аустроугарских и немачких трупе било је неслоге. Аустроугарски војници су се жалили да су Немци господари а они робови, да их немачки војници редовно исмевају итд.[70] Аустроугарски посланик у Софији кривио је за пораз Бугарске „погубну политику немачког највишег војног вођства."[71] Има података и о расулу. Немачки одред од 150 људи под командом једног капетана бацио је оружје чим је прошао Косовску Митровицу.[72] Број бораца у 11. армији свео се на 13 хиљада.[73] Расположења и уверења су била различита. Псеудобољшевичка и бољшевичка, национална, бандитска, антисемитска, против официра, одсуство воље за борбом, носталгија за завичајем, дубоко незадовољство целином прилика, безнађе... Београдски окупациони гувернман је тврдио да Немци не плаћају рачуне и да су зато Срби у Крушевцу и Крагујевцу већ почетком октобра скривали храну на вест о повлачењу немачке војске.[74] Почетком друге половине октобра, због „поверљивих извештаја који стижу са свих страна" да се немачка војска при одступању односи безобзирно према приватној својини, бринуло се око заштите чак зграда и намештаја аустроугарског посланства и конзулата у Београду.[75] Извештено је и да немачки војници пустоше и пљачкају аустроугарске транспорте...[76] Једноставно, расуло се није више могло обуздати.

Борбена вредност обеју војски је била све мања, није било довољно људства да се поседне фронт, положаји су постајали стабилни једино када се њихов непријатељ сам заустављао да сачека појачања итд.[77] Морал и дисциплина су били дубоко поткопани. Због одбијања послушности у позадину је послат цео батаљон који је тек стигао као појачање из Украјине.[78] У Крагујевцу су због побуне стрељана у један мах чак 44 војника.[79] Наоружани мештани су опасно угрожавали важну ускотрачну железничку пругу Горњи Милановац–Лајковац–Обреновац, скоро да су прекинули путеве за одвожење плодова рекордне жетве.[80]

Централне силе нису могле бранити Србију упркос наредби виших команди. Упоредо, док је Бугарска била сломљена, Румунија несигурна[81], а Мађарска све одлучнија да се издвоји, југословенски простор

---

[68] AA PA – Bonn, PA I, Weltkrieg 14d, Bd. 3, 23. oktobar 1918, Nr. 2542.
[69] Isto.
[70] Innere Front, 389.
[71] HHStA – Wien. PA I, K. 961, 2. oktobar 1918, Nr. 91 P.
[72] HHStA – Wien, PA I, K. 977, 3. oktobar 1918, Na. Nr. 2216.
[73] *Der Welt Krieg 1914 bis 1918. Im Antrage des Oberkommandos des Heeres*, Berlin 1942.
[74] HHStA – Wien, PA I, K. 977, 3. oktobar 1918, Na. Nr. 2216.
[75] Isto, K.973, 17. oktobar 1918, Nr. 27/ P.
[76] Isto, K. 977, 22. oktobar 1918. Nr. 57/P.
[77] Isto.
[78] HHStA – Wien, PA I, K.994, 20. oktobar 1918, Nr. 30/P.
[79] Bernard Stulli, *Vojna pobuna u Kragujevcu 1918*, u: Arhivski almanah, 1960. Nr 2–3; Innere Front, I, 385–400.
[80] HHStA – Wien, PA I, K. 977, Sutuation, 22. oktobar 1918, Nr. 57/P.
[81] Sherman D. Spector, *Romania at the Paris Peace Conference*, New York 1962.

од реке Дрине до планина Караванки је видљиво тежио уједињењу са Србијом и Црном Гором.[82] У мемоарима немачких високих официра се може прочитати да је услед успеха српске војске дошло у овим крајевима до побуна, а и да је постало опасно српско становништво у пограничним деловима Аустроугарске... Револуција је претећи распростирала своју сенку[83].

Слом ратних визија будућности

Аустроугарски посланик у Софији је поводом капитулације Бугарске свој извештај од 2. октобра насловио једном речју: *катастрофа*. Пропратио ју је размишљањем да се скоро шест година ратног стања завршило разарањем бугарских снова о будућности, хегемонија на Балкану створена у ратним условима је нестала за само неколико дана. Повод је пружила *Тајна конвенција* којом су Бугарској за уговор о савезу с Немачком и Аустро-Угарском у Софији 6. септембра 1915, гарантовани добици територија Србије уз могућност стицања и територија на рачун Румуније и Грчке.[84] Била је то у ствари ненамерна најава свођења негативног биланса тежњи за моћи заснованој на рату, прерасподели територија тајним договорима и стицању привредних ресурса ратним насиљем.

Настајале су нове прилике неповољне по овакве аранжмане. Сагласно току рата најпре су били погођени уговори Централних сила, на шта су у јесен 1918. указивала разумевања и тумачења ратних прилика. Саксонски посланик у Бечу је већ 5. септембра 1918. јавио да немачко одступање на Западном фронту делује констернирајуће не само на становништво, него и на политички меродавне кругове.[85] Снаге Рајха су изгубиле све што су заузеле тог пролећа, кружила је вест да су њихове две дивизије прешле непријатељу, да немачки главнокомандујући сматра да фронт може одржати још само кратко време, коначно и да се у немачком врху размишља да треба апеловати на САД. Уједно је малаксавање снага Четворног савеза учинило неодрживим уговоре у Брест Литовску 3. марта 1918, као и нешто раније дато признање независности Украјине 7. фебруара. Тада су неважећи постали и многи прелиминарни договори на редовним и повременим сусретима водећих људи Четворног савеза, пре свега Немачке и Аустро-Угарске. У том опусу је и повећи број споразума о балканским областима укључујући аустроугарско-бугарске нагодбе око леве обале Мораве и рудног рејона око

---

[82] Janko Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, Ljubljana 1971; Bogdan Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb 1977.

[83] P. Kirch, 130–131, 139–141, 169; O. Landfried, 33; Dietrich, 169.

[84] Živko Avramovski, *Ratni ciljevi Bugarske i Centralnih sila 1914–1918*, Beograd 1985; Andrej Mitrović, *Tajni ugovor između Centralnih sila i Bugarske od 6. septembra 1915*, u: „Međunarodni problemi", Beograd 1978, 3–4, 47–65.

[85] *Der Zerfall*, 177.

Зајечара из раног пролећа 1918. године. Исто важи и за многа интерна већања у аустроугарском врху о преуређењу југословенског простора и подели земаља, такође и о распарчавању анексијама окупираних области Србије и Црне Горе.[86]

Стварање услова који су онемогућавали примену наведених уговора и договора проистекла су из успеха војски Антанте на бојиштима и на почетку су погађала само Четворни савез, али су укупне политичке прилике чиниле да су важност губила и коначно изгубила и Антантина планирања будућности тајним уговарањима о подели туђих територија. Крилатицу о праву народа за самоопредељење заступале су управо владе Антанте, противречно тајним уговорима које су потписивале не водећи рачуна о етничким приликама. САД су јавним изјавама свога председника одлучно заступале право на самоопредељење, прокламовале су „јавну дипломатију" и изрично одбијале да признају тајне уговоре квалификујући их као остатак прошлости, давале шансу науци да помогне у постизању, како се онда говорило, праведног мира.[87] Већ тада најјача сила света привредно и војно, такође и идеологијом слободе у служби учвршћења моћи, уједно и прекретни фактор тог рата снагом своје привреде и сразмерно касно створеном великом војском, ставила се наспрам својих савезника европских сила.

Уз америчку политику и идеје стали су либерални покрети Европе, ојачала социјалдемократија није сматрала да је њен спољнополитички програм пресудно другачији. Бољшевици су после доласка на власт у Русији новембра 1917. донели своју варијанту истих идеја уградивши самоопредељење у захтев за мир без анексија и контрибуција, а позивом на суверенитет народа подстицали револуцију у Европи и настојали, колико су тада могли, да побуне домородачке народе у колонијама. Брзо су јавној дипломатији дали сасвим одређен допринос објављивањем докумената из тајних царских дипломатских архива, чиме су дали на увид јавности све тајне Антантине уговоре. Из свих ових разлога, укључујући могућност немира и у победничким земљама, нереде и поларизације у унутрашњем животу велике силе победнице Италије, крвави карусел обрачуна са комунистима и индивидуалног терора у побеђеној Немачкој преоптерећеној свакојаким кризама, постало најпре јасно, онда и практично немогуће да се уважи пакет Антантиних тајних аранжмана: Лондонски уговор са Италијом 27. априла 1915, Букурешки уговор са Румунијом 17. августа 1916. и више договора о подели Турског царства између Велике Британије, Русије и Француске у марту и априлу 1915, у априлу и мају 1916. и почетком 1917, као и давање Русији територијалних проширења у Средњој Европи.[88]

То што су се бољшевици одрекли обавеза Царства олакшало је решења за границе у источном делу Средње Европе, а Лондону и Паризу оставило одрешене руке у Турској. Италија и Румунија су инсистирале на извршењу уговора, Велика Британија и Француска се нису одрицале

---

[86] A. Mitrović, *Prodor na Balkan 1908–1918*, Beograd 1981, 340–421.

[87] Mamatey.

[88] *Istorija diplomatii*, II, Moskva 1945, 281, 287, 288; W. W. Gottlieb, *Studies in Secret Diplomacy during the First World Word*, London 1957; Jacques de Launay, *Secrets diplomatiques 1914–1918*, Paris 1963.

обавеза али су одуговлачиле уважавајући очевидно нове околности и давале су предност гледишту да о свим питањима из рата одлучује конференција мира. Ти уговори су остали неостварени.

Нова Средња Европа

Одјек пробоја код Солуна је наметао уверење да попут Бугарске морају капитулирати и Немачка и Аустрија.[89] Ово је доприносило полету либералних убеђења у Средњој Европи,[90]. У бечком парламенту се могло чути да се ново доба диже из „слома пруског милитаризма, аустријског бирократизма и мађарског феудализма".[91] Од пролећа 1917. политичка кретања у држави Хабзбурга су све очевидније била испуњена тежњама ненемачких народа за издвајањем у посебне политичке целине.[92] Првих дана октобра у Бечу се од водећих чешких представника у парламенту могло чути да и Аустрија, део дуалне Монархије, мора да нестане, такође да ни династија Хабзбурга више није потребна јер Чеси из Аустрије и Словаци из Мађарске, односно Југословени која живе у Монархији и изван ње, стварају пољско-чехословачко-југословенски савез.[93] Захтевано је да се питање „слободне Југославије, независне Велике Пољске и чехословачке државе" реши изван граница Аустрије и да „Чехословачка држава са Југословенима и браћом Пољацима чини Уједињене државе Средње Европе повезане са слободном Балканском федерацијом".[94] Било је речи и о простору од Прага до Јадрана (вероватно је подразумевана идеја са коридором преко аустријског тла према Словенији[95]). Губила је актуелност идеја заједништва обележена речју *Mitteleurope* и средњоевропски панславизам је, осамостаљен од Русије коју је тада усмеравао бољшевички универзализам „светске револуције", пролазно имао улогу да подстиче и истиче слогу словенске групе наспрам Немаца и Мађара. Стварну важност је, ипак, стекао програм британског порекла садржан у појму *New Europe,*[96] који је подразумевао нове, самосталне, међу собом сложне националне и либералне државе.

Југословенско питање[97] је у Монархији и на највишим местима узимано као најопасније по државу. Оваквом проценом цар Карло I

---

[89] *Isto,* 26.

[90] Up. Marc Ferro, *La Grande Guerre 1914–1918*, Paris 1990, 360–361.

[91] *Isto,* 26.

[92] Bernard Michel, *La chute de l Empire austro-hongrois 1916–1918,* Paris 19191. Marc Cornwall, *The Last Years of Austria-Hungarry*, Exter 1990; *Als Mitteleuropa zerbrach*, hg. Stefan Karner und Gerald Schoepfer, Graz 1990. Alan Sked, Der Fall des Hauses Habsburg, Berlin 1993; Imre Conda, *Verfall der Kaiserreivhe 1916–1918*, Budapest 1977; Jozef Galantai, *Hungary in the First World War*, Budapest 1889.

[93] *Schicksalsjahres*, 295.

[94] Hugo Kerchnawe, *n. d.*, 26.

[95] Архив Југославије, фонд: Делегација на конференцији мира у Паризу 1919–1920, одговарајући материјали.

[96] Hugh and Christopher Seton – Watson, *The Making of a New Europe*, London 1981.

[97] Andrej Mitrović, *The Yugoslav Question, the Great War, and the Peace Conference*, u: Dejan Đokić (ed), *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea* 1918–1992, London 2003, 42–56.

отворио је седницу Крунског савета у мају 1918. године[98], непуних пет месеци пре пробоја Солунског фронта. Млади саксонски престолонаследник молио је у другој половини септембра истакнутог бечког универзитетског професора, иначе присутног и у политичком животу, да му објасни националне односе у Аустрији и посебно југословенско питање.[99] Иначе, било је и противречних намера: да се југословенско питање потисне или разбије посредством великохрватске идеје или да се искористи против Чеха повезано с пољским питањем.[100] Материјали из Беча скупљени у Министарству спољних послова у Берлину, такође су садржали процену да је југословенско питање „једно од најистакнутијих, ако није и на првом месту", односно да је међу националним покретима који чине велике проблеме најопаснији југословенски јер је у њему скривена „стара великосрпска идеја"[101].

Ипак, није се могло превидети да се ова идеја својим садржајем и улогом наметала као „троплеменска", српско-хрватско-словеначка, уочавано је да је „велика већина Словенаца њен фанатичан носилац", а процењено је да је великохрватска идеја, која се развила у последњој деценији, највећи непријатељ југословенства а пријатељска према Хабзбурзима.[102] Немачка Врховна команда се руководила схватањем да је *Suedslawien* само Велика Србија која претендује на Босну и Херцеговину, Далмацију, Славонију, југословенске делове Истре, Крањску, Корушку и Штајерску.[103] Саксонски посланик у Бечу је опрезније формулисао: југословенски проблем је унутрашњи, а опаснији је од осталих јер прекорачује границе Монархије (очевидно повезаношћу са Србијом, која је на премоћној страни у финалу рата).[104] Тачност овог мишљења потврђује један од последњих извештаја аустроугарске врховне команде: „У Загребу је стање веома озбиљно, демонстрације су непрестане, учесници су и официри и ратни заробљеници, а становништво се братими са војницима. Узвикује се: Живео Вилсон, горе Масарик, живео зелени кадар, живео Пашић... Свира се Марсељеза, црногорска химна, држе се потпаљивачки говори"; има сукоба и пуца се, није прошло без мртвих и тешко рањених. „Железничка станица је исписана захтевима да оду Немци и Мађари... Од хрватског бана демонстранти очекују да делује национално и постепено му узимају руковођење из руку."[105] Из Љубљане је још почетком априла 1918. са огорчењем јављено да је долазак словеначког предводника југословенског покрета био „права оргија", да је одушевљена маса испрегла коње из кочија, да је опште гледиште садржао узвик „Живели Чеси, Хрвати, Срби и наш краљ", при чему је, подвлачило се у извештају, последњи део узвика схватан као „јасна двосмислица".[106]

---

[98] *Protokole des Gemeinsamen Ministerrates der Oestoereich-Ungarischen Monrachie 1914-1918*, priredio M. Komjathy, Budapest 1966, 661–669.

[99] *Schicksalsjahres*, 293.

[100] *Isto.*

[101] Bundesarchiv Abt. Potsdam, Auswaertigm Amt, Nachrichten aus Oeterreich-Ungarn, Rumaenien und Balkanlaender Maerz – Oktober 1918, Nr. 57.794, izveštaj: *Die suedslawische Frage* od 20. septembra 1918.

[102] *Isto.*

[103] PA AA., PAb, GrHQu Nr. 5, Bd. 7, 2. oktobar 1918, Nr. 2417.

[104] Der Zerfall, 180.

[105] HHStA – Wien, PA I 1057, 23. oktobar 1918, Nr. 339779.

[106] BA Abt. Potsdam, AA, Nr. 57.794, извештај од 7. априла 1918.

Далмација је хтела уједињење нагоњена снагом југословенске идеје која је живела у њој и доживљавала полет због искрцавања на њене обале италијанске војске ради осигуравања реализације Лондонског уговора и не мање због гладовања јер је била одсечена од пољопривредно богатијег залеђа.[107] Југословенска дивизија, јединица из састава српске војске, ушла је 20. новембра 1918. преко тепиха од цвећа у већ ионако неколико недеља слободан Сплит.[108]

Далеко је важније било питање Немаца насељених у Аустрији. Морали су тек наћи свој пут заплашени све јачим покретима других народа, немоћни пред растакањем државе која им је била отаџбина, без визије неке друге државе. Пангерманисти су се у први час показали недовољно јаким, а био је и узак круг уопште оних који су решење видели у приступању Немачком Рајху иако их је за њега везивало етничко и, у другој половини 19. века прекинуто, хиљадугодишње историјско заједништво, најзад и актуелно ратно савезништво. Ипак, доиста су брзо, за само неколико следећих недеља, еволуирали до пажње вредног обима осећања и нове самосвести утемељене на, у првим тренуцима веома потиснутој, својој историјској посебности као вековима водећег дела мултиетничке целине хиљадугодишњег царства.

У Берлину се у првој декади октобра 1918. ценило да је Аустрију захватила тешка криза због ратног замора, званичне понуде мира коју је учинила њена влада, несигурности и слабост тамошњег државног вођства и нескриваних тежњи њених „великих нација“ за независношћу[109]. Извештаји војних и дипломатских служби[110] садржали су запажања да се међу аустријским Немцима јавља, убрзо и јача свест о свом посебном праву, видљива због учесталих напада словенских предводника (оштар говор једног чешког народног посланика је схваћен чак као својеврсна објава рата итд.).[111] Унутар ове скупине се умањивала важност подела на странке и групе, све је сложније било одбацивање Хабзбурга и цара Карла у уверењу да не заступају немачке интересе, све је учесталије било распитивање да ли да се почну припреме за „прикључење, за Anschluss Немачкој[112]. Нарасло је ново осећање о посебности Немаца у Аустрији засновано најпре на самосвесној тежњи да се приклони свом етничком пореклу и конфронтира као посебност захтевом за правом да одлучи о својој будућности[113]. Дакле, тражили су исто што су тражили дотадашњи њихови сународници Мађари, Пољаци, Чеси, Словаци, троплеменски схваћени Југословени, онда Италијани и Румуни. Сагласно овоме су се и самоорганизовали, створили Немачки савет за Аустрију и Немачки клуб, установе паралелне сличним организацијама осталих народа. Очекивали су да на будућој конференцији

[107] *Zapisi Dra Josipa Smodlake*, Zagreb 1972, 56–66; Ratomir Maksimović, *Dalmacija u jesen 1918*, magistarska teza odbranjena na Katedri za opštu savremenu istoriju 12. marta 1998.

[108] Smodlaka, *Zapisi*, 65.

[109] PA AA, Pol. Abt., Oeserreich 70, Berlin den 10. oktobar 1918, Nr. 42644.

[110] Уз амбасадора и амбасаде Немачке такође и посланици и посланства Саксоније и Баварске, две чланице федерације Немачког Рајха које су се граничиле са Немцима насељеним покрајинама Аустрије.

[111] PA AA, Pol. Abt., Oeserreich 70, Berlin den 10. oktobar 1918, Nr. 42644.

[112] PA AA, Pol. Abt., Oesterreich 95 sec., Bd. 7, 14. oktobar 1918, M. J. Nr. 37023; *Der Zerfall*, 163, 183–185.

[113] Arnold Suppan, *Jugoslawien und Oestereich 1918–1938*, Wien 1996, 117–140.

мира у делегацији Немачке буде и представник *немачке Аустрије* (Deutsch–Oesterreich).[114]

Уместо свести о припадности држави Хабзбурга, у условима све дубље кризе, образовала се из етничке и историјске посебности политичка самосвест *аустријске немачке* скупине у оквирима етнички јединственог Немства. То је у првом трену омогућило парцелизације на територијалној основи. У Салцбургу, Тиролу, подручју Егера и у Горњој Аустрији тежило се прикључењу Баварској, у северном делу Чешке Саксонији.[115] Ту припада и намера са проглашењем „посебне крунске области Немаца у Чешкој"[116] Знаци да ће Чеси једнострано прогласити своју државу и да су у ту сврху обезбедили потребно оружје и муницију, подстакли су мисао да треба одговорити мобилизацијом и наоружавањем свих аустријских Немаца; могућност да умаршира војска Рајха и заштити их, навела је на идеју да је мањи изазов Антанти уколико сами позову суседне Баварску и Саксонију да оне интервенишу. Баварска је показивала жељу да прикључи већи део округа Егер, а Пруска је, мада се није граничила са Монархијом, хтела Траутенау. Војни врх Немачке обједињавао је ове жеље идејом да се пруске, саксонске и баварске јединице упуте под велом полицијске акције.[117] Настала је клица нове будућности с тим да се улазило у фазу у којој предводници у Аустрији сарађују са вођством Рајха сагласно све самосталнијој самосвести и заједничком интересу одређеном немачком идејом.

Положај Немачког Рајха је током октобра брзо слабио. Постићи што пре колико-толико повољан мир показивало се као задатак већ у сенци сумње да може бити повољно решен. У баварском Министарству рата су процењивали: „Јача могућност да пропадну тежње вођства Рајха да постигне примирје и мир због одлучности сила Антанте да униште Немачки рајх".[118] Било је све више социјалних и политичких немира, а све мање хране и угља, претила је зима, претила је „револуција глади", врења су најављивала дубоки преокрет прилика. Уједно се морало пазити да сарадња с немачким покретом у Аустрији не изазове нове оптужбе Антанте о освајачким страстима Немачке.[119]

У Бечу су дипломате и војни представници Рајха, препуштени од Берлина више дана сами себи, морали да сами траже решења. Закључили су да се Немци из северног граничног подручја Чешке прикључе Баварској и Саксонији, а да се Немцима у Горњој и Доњој Аустрији, Штајерској, Корушкој, Салзбургу и Тиролу предложи да сами учине да постану дорастао чинилац наспрам Мађарске и словенских држава у настанку. Одустајало се привремено од максималног плана, од аншлуса, мада се бирало посредно упозорење, наиме да је прикључење Рајху могућност која „последња долази у обзир".[120] Амбасадор у Бечу је угледним сународницима из Аустрије говорио да су Немачка и немачки народ

[114] PA AA, Pol. Abt., Oesterreich 70, Berlin den 10. oktobar 1918, Nr. 42644; Der Zerfall, 176.
[115] Der Zerfall, 174.
[116] Isto, 182–183.
[117] Der Zerfall, 183–185.
[118] Bay. HstA, KA, M.Kr, 13376, 23. oktobar 1918, Nr. 272634.
[119] BayHStA, MA, 15. oktobar 1918, No 491.
[120] Isto. Zerfall, 186.

јединствени да своју браћу никад не оставе да их тлаче Словени, али и да су им врата Рајха отворена једино уколико нема другог пута. Идеја са привременом посебном државом подразумевала је тај други пут. Амбасадор је и упозоравао на штетност журбе јер исхитрене одлуке не доносе добро ни Немцима у Рајху ни Немцима у Аустрији.[121] Ово су биле личне амбасадорове процене, али су њих потврдиле инструкције које су, коначно, стигле дан касније.[122] Очевидно је било да они који су познавали прилике могу имати само једно решење: лепим речима упозорити да се мора сачекати неки други историјски тренутак, у датом времену се морало назити да се Антанти приликом потписа примирја не да пружи разлог за још непомирљивије држање од оног које је већ показивала.

Самосвест аустријских Немаца је допуњена саставницом о усамљености, макар и из нужде, њихова припрема је већ била у току и изражавала се у све самосталнијим идејама и држању. Наиме, без обзира на немачку основу политике, самосвест која се постепено појављивала дозвољавала је различита решења. У Тиролу је процењивано да градови хоће припајање Немачкој у статусу федералне јединице, а село једноставно припајање Баварској.[123] У Форалбергу пангерманисти, парадоксално, нису хтели у Рајх „због нових односа" у њему (претпостављамо због криза власти), а јака је била тежња за прикључењем Швајцарској у форми новог кантона.[124] Форалбершки крупни индустријалци то нису хтели јер би остали без подручја из којег су обезбеђивали радну снагу[125], а крупни индустријалци у Судетима су проценили да је добро остати у демократској Чехословачкој и сачувати повољно снабдевање сировинама и угљем, а и радном снагом.[126] Баварски посланик је могао само да јави да се привредни интерес показао јачим од националне свести.[127] Осећање усамљености је пак усмеравало на самостално грађење нове, макар и привремене отаџбине окупљањем у државу становника свесних да су аустријски Немци, тим пре јер су републиканска уверења нарастала, а жеља да се растану од ненационалних Хабзбурга постала доминантна.[128] И нова немачко-аустријска држава (deutsch–oesterreichischer Staat) нотификована је у амбасади Немачке 23. октобра 1918. године.[129]

Привремена народна скупштина обавестила је 30. октобра у Бечу председника САД да је прогласила Републику Немачке Аустрије (Republik Deutsch/Oesterreich) 2. новембра 1918.[130] У тадашњем конституисању Средње Европе појавио се особит чинилац, парадокс који је карактерисао

---

[121] AA PA, Oesterreich 103, Bd. 9, 22. oktobar 1918, bez broja.

[122] *„Službena izjava Nemačke Austrije ne sme biti još uvek upućena Nemačkoj iz poznatih razloga. Mi smo spremni da Nemačku Austriju prihvatimo prilikom sklapanja mira". (Isto,* Oesterreich 95, Bd. 7, 28. oktobar 1918, Nr. 1188).

[123] *Isto,* Oestereich 95, Bd. 7, 19. oktobar 1918, Nr. 271.

[124] *Isto,* 15. oktobar 1918, Nr. 265.

[125] *Isto.*

[126] Bay. H. St. A, MA, Nr. 2481/6, 25. oktobar 1918, M.J.Nr. 37023 I.I; vid. Der Zerfall, 185, napomena 2.

[127] Isto.

[128] AA PA,Oesterreich 103, Bd. 9, 26. oktobar 1918, Nr. 286.

[129] *Der Zerfall,* 188.

[130] Erich Zoelner,, *Geschichte Oesterreichs,* Wien 1990, 490–491. Saint-Germain 1919. Protokoll des Symposiums am 29. und 30. Mai 1979 in Wien, Wien 1989.

то историјско време – република која је понајвише била културни баштиник прекинуте хиљадугодишње богате историје Царства, тиме и потенцијално средиште повезивања и културног окупљања. Ипак, следило је четири деценије искушења.

Амбасадор у Бечу послао је поруку у Берлин „иако овде један свет пропада, ми морамо томе прилагодити нашу политику... Распад Аустро-Угарске на мале државе не треба да нас уплаши. Ми морамо разумети како да се поставимо према свакој од њих."[131]

Хиљадугодишња царства и искушења демократије

Значај пробоја Солунског фронта је схватљив уочавањем места које је током јесени 1918. имао међу три европска фронта. Наиме, омогућио га је Западни фронт, где су нешгедимице одлуку о исходу рата тражиле најјаче војске тадашњег света и где се непосредно и непрекидно, пресудно исцрпљивала Немачка. Неоспорно је то било и најважније ратиште уопште. Ипак, на Балканском фронту је одсудно пробијена одбрана Централних сила, ту је дошло до прве капитулације једне њихове савезнице, вести о збивањима на њему су подривале морал широм Средње Европе, фронт се није могао стабилизовати, доспео је до побуњених Мађара и Југословена. Акцију на Италијанском фронту омогућавао је тек успех на Балканском фронту.

Ратна догађања на Балкану су се вестима и пристизањем трупа уливала у већ распрострањене немире становништва. У Србији је продор подржан од становника у највећој мери; Бугари су се усмерили против криваца за рат, укључујући и свог владара; Румуни су поново пришли Антанти и пажњу све више усмеравали на територијалне планове; у југословенским областима је проглашена независна Држава Словенаца, Хрвата и Срба, која се и ујединила са Србијом и Црном Гором у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца (од јесени 1929: Југославија). Средња Европа се мултиетнички организовала настанком нових независних држава Мађарске, Немачке, Аустрије, Чехословачке и Пољске[132].

Конституисано је ново стање националним револуцијама у средњоевропско-балканском простору и задатак предстојеће конференције мира био је да нове државе међународно призна и одреди им границе.[133]

---

[131] AA PA – Bonn, Oeterreich 103, Bd. 9, 23. oktobra 1018, Nr. 283.

[132] Janusz Zarnivski, *November 1918*, Waisaw 1984.

[133] *„The new nations od East Central Europe were not created themselves by their own efforts. Both American and Russian propaganda stimulated but did not engender their for independence possible"* (Victor S. Mamatey, *The United States and East Central Europe 1914–1918.* A Study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda, Princeton 1957, 384; Arnold Suppan, *Um die Suedgraenze des Burgendlandes. Grenzziehung an der deutsch-magyarisch-slowenischen Dreivölkerecke 1918–21,* in: Burgenlaendischen Forschung, Heft 70 (1982), 131–154. Es gibt in der moderner Historiographie keinen ernst zu nehmenden Zweifel mehr darüber, dass die Neue Staatsnation von Ostmitteleuropas von der Pariser Friedenskonferenz geschaffen wurden, sonder sich aus eigener Kraft selbstständig gebildet hatten.

Све нове државе почеле су са демократским уређењем и вредностима, без обзира што су се рано појавили и бољшевици и различите фашистичке групације. Доследно демократски се развила у потпуности једино Чехословачка, остале државе су пре или касније запале у кризе и организацијом државе и политичким животом скренуле ка аутократији.

Европа је после Првог светског рата остала подељена на државе победнице и побеђене, на учеснице конференције мира и оне које то нису могле бити јер су изгубиле рат, последично и на државе чуваре и на државе противнице нових прилика. У подручју утицаја пробоја побеђене државе су биле Бугарска, Мађарска и Аустрија, савез за заштиту насталог стања, Малу антанту, створиле су Чехословачка, Румунија и Југославија (било је речи о приступању Пољске).

Сви становници Краљевине СХС, Румуније и Пољске су правно добили статус савезника, дакле и они који су се борили на страни Централних сила и припадници немачке, мађарске и бугарске мањине (статус мањина је штитила конвенција потписана уз мировни уговор у Сен Жермену; посебна су питања: реално стање мањина и прилике у време врхуњења међународних криза почев од 1938).

Andrej Mitrovic

POLITICAL CONSEQUENCES OF PENETRATION OF THE SALONIKA FRONT

Foundations and assumptions of the so-called Versailles system

Summary

Penetration of the Salonika front politically flew into the final disappearance of traditionalistic great thousand-year-old empires, too weak for long world war at the age of scientific-technological-technical civilization. This was a global tripartite historic phenomenon, made of a set of various, but generally the same, occurrences.

Exhaustion of society had led to weakening of the country and precipitation of living conditions, which was followed by citizens' reaction in the form of protests, strikes, disobedience, disorder, revolutions. The empires declined, new smaller countries were formed at their territories. The Russian Empire began to collapse, though after the decline, bolshevism managed to gather territories. It ended with the fall of Turkish Empire and the creation of several countries of the Middle East, especially secular Turkish Republic. In the meantime, Habsburg Empire had crashed on which the penetration of the Salonika front had a significant, especially initiative, though not a crucial influence.

ЉУБОМИР ПЕТРОВИЋ, истраживач-сарадник
Институт за савремену историју
Београд, Трг Николе Пашића 11

UDC 343,3 (497,1) „1918/1929"
342,727 (497,1) „1918/1929"
323,281 (497,1) „1918/1929"

ВЕРБАЛНИ ДЕЛИКТ У ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ДРУШТВУ 1918 – 1929*

АПСТРАКТ: *У југословенској држави између два светска рата, вербални деликт био је чест вид отпора ауторитету државе и јавних службеника. Чланак је написан на основу архивске грађе и литературе из области историјских, правних, социолошких, психолошких и лингвистичких наука.*

У свакој државној заједници, па и оној која почива на демократским принципима, постоји известан степен репресије. На репресију се не може гледати искључиво са становишта негативне конотације. Када би се репресија дефинисала као негативно стање система, што би био један од могућих приступа, деспотизам и аутократија били би повезани само са традиционалним социјалним нормама друштва и психолошким особинама владара. То би било крајње једнострано виђење стварности. Тада би репресија била само последица одређеног степена вођења ауторитарне политике. Она је много сложенија појава узајамности различитих фактора као што су: законодавство, степен достигнуте друштвене одговорности грађана, ниво правне свести државних и друштвених институција, култура друштвено пожељног понашања, идеологија државне заједнице, па и личних схватања носилаца заштитних система, а то су полиција, војска, судство и тужилаштво, о природи свог посла. Иза сваке државне репресије стоје формални идеолошки разлози. Идеолошка оправдања могу се свести на сакросанктне државне разлоге као што су национални циљеви или опстанак државе и убеђење о неопходности стварања идеалног типа „новог човека", а то обично подразумева и стварање пожељне представе о бољем поданику у поређењу са претходним раздобљима. Управо то био је случај са југословенском државом. Спровођење репресије у Краљевини СХС имало је три циља. Први, функционални, да штити правни, политички и друштвени поредак. Затим корективни, да починиоце инкриминисаних дела „приведе правди" и санкционише повреде законских норми. Трећи циљ односио се на превентивно деловање, у смислу одвраћања како лица над којим се врши репресија тако и евентуалних будућих починилаца од непожељних „антидржавних" аката. Санкционисање вербалног деликта био је начин да се изгради и очува

* Чланак је написан у оквиру пројекта Института за савремену историју *Историја српских (југословенских) државних институција и знаменитих личности у 20. веку,* бр. 1194, који финансира Министарство за науку, технологију и развој Републике Србије.

ауторитет државе и њених институција иако би се тај поступак могао окарактерисати као ограничавање слободе појединца.

Политиколози примећују да је извесна доза ауторитарности постојала у српском друштву још од самих почетака државноправне традиције, којом је доминирала идеја о јакој политичкој личности способној да изврши задатке ослобођења и уједињења српског народа. Капиталистички модел ауторитарне власти, по њима, постојао је и у Краљевини СХС у монархистичком облику цезаризма, односно апсолутне власти владара.[1] То је политичка суштина разлога због којег су династија Карађорђевића и краљеви Петар и Александар били најчешће на удару извршилаца вербалног деликта.

Вербални деликт представља вид отпора механизмима друштвене контроле и репресије који намеће државни апарат, али и облик изражавања протеста појединца упереног против силом наметнутих идеја и поступака представника власти. Неки социолози сматрају да, у протесту према држави унутар медитеранских друштава, постоје функционални елементи прикривених стратегија које воде ка слабљењу државних структура и поткопавању правних норми.[2] Вербални деликт не подразумева само незадовољство усмерено ка личностима и појавама које персонификују државу, већ и критичку намеру особе која га врши. Степен личне слободе изражавања не зависи искључиво од постојећег законодавства него и од осећања угрожености државе и њених институција код извршних и судских органа. Краљевина СХС, од свог оснивања, суочавала се са непријатељским намерама суседних држава, са револуционарним деловањем поборника комунизма, са јавним и тајним отпором њених нових поданика који су остали верни идеји аустроугарске државе. Било је и оних који су подржавали стварање малих самосталних држава, посебно у Хрватској и Црној Гори. Ако се томе дода оружани отпор албанских качака и бугарских комита на Косову и Метохији и у Македонији као и вођење читавих ратних операција у Словенији за обезбеђење државних граница добија се само приближна слика притисака на институције нове државе које су биле тек у процесу стварања.[3] Системско усаглашавање закона и дуготрајан процес стварања јединственог правног простора трајали су више од једне деценије. На територији југословенске државе функционисало је чак шест различитих правних система. Захваљујући томе, поданици те државе уопште нису могли да оформе јединствен правни идентитет неопходан за стварање осећања заједничке припадности држави.[4] Тај дуги процес није важио за најважније одредбе кривичног права јер је, одмах по стварању најнужнијих

---

[1] Марија Мартић, *Републикански ауторитаризам у политичком животу Србије,* „Зборник Београдске отворене школе", број IV, свеска 2, Београд 2001, 71–85.

[2] Kristijan Đordano, *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji,* Beograd 2001, 113.

[3] Кратак преглед изузетно компликоване и хаотичне спољнополитичке ситуације у Краљевини СХС до 1929. године видети у књизи: Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Agonija dve Jugoslavije,* Beograd 1991, 27–31. Више о унутрашњим аспектима уједињења може се наћи у чланку: Ljubodrag Dimić, *Srbi i Jugoslavija, prostor, društvo, politika, Pogled sa kraja veka,* „Istorija 20. veka", br. 1, Beograd 1997, 7–34.

[4] О правном партикуларизму и његовим последицама видети: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988,* knj. I, Beograd 1988, 51–52; Љубомир Петровић, *Југословенска држава и друштво у периодици 1920–1941,* Београд 2000, 113–115.

предуслова за функционисање система, било неопходно оформити полазне институционалне и правне основе за сузбијање антидржавних делатности и кажњавање лица која су вршила такве активности. У историографској литератури наглашавало се да је, у јулу 1919. године, Привремено народно представништво (ПНП), у раздобљу до сазивања Уставотворне скупштине највише законодавно тело, на 51. редовном састанку донело одлуку да прошири важност IX и X главе кривичног закона Краљевине Србије на целу територију Краљевине СХС. Колико се проширење важности сматрало хитним сведочи чињеница да је министар правде поднео предлог заједно са указом и спроводним писмом.[5] Тако је, у области стварања правне државе, формиран делимични континуитет блиско повезан са репресивном улогом државе и њених институција. Чињеница да су званичници покрајинске владе Хрватске, у име бана, више пута ургирали да се изда „проводна наредба" о коришћењу глава на хрватској територији, управо због ислеђивања вербалног деликта, остала је незапажена. Министарски савет нове државе донео је указ о проширењу важења тих сегмената српског кривичног права већ 19. фебруара 1919. године. Указна одлука важила је и пре усвајања предлога у ПНП-у . За подручје Словеније, тај указ почео је да важи и пре него што је таква одлука донесена за Хрватску.[6] Заједничке репресивне одредбе, укључујући оне које су се односиле на преступе мишљења, неравномерно али брзо улазиле су у живот покрајина југословенске државе.

Теорија вербалног деликта

Да би се одговорило на питање теоријског приступа вербалном деликту, који је у суштини акт правног ограничавања слободе говора и мишљења, неопходно је видети које су уставне слободе уживали југословенски држављани. Однос између репресивних институција и становништва у доброј мери био је дефинисан уставним одредбама. По уставу из 1921. држава је, у области људских права и грађанских слобода, била наизглед веома либерална. Устав је прокламовао једнакост грађана пред законом, а такође пред судским и управним властима које су имале обавезу једнаког поступања према свим држављанима. Основне грађанске дужности сводиле су се на покоравање државним законима, (што се подразумевало и за стране држављане), плаћање пореза и служење војног рока. Заузврат, становници су добили низ грађанских права. Само су надлежни судови имали право да суде за почињена дела па и за вербални деликт. Није се допуштало њихово накнадно конституисање у сврху суђења за неко дело које пре тога није било санкционисано законом. Није постојала ни могућност осуде оптуженог без саслушавања надлежних органа и без позива, регулисаног законом, да се одбрани од оптужби пред правним

[5] Neda Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, Privremeno narodno predstavništvo,* Zagreb 1989, 134.

[6] Архив Југославије (АЈ), фонд Министарства правде, 63–27–19. Допис банског заступника, од 19. септембра 1919. упућен министру правде Кости Тимотијевићу, о казненом поступку због увреде краља и чланова владарске куће.

установама. Зато је у југословенском праву постојала мера изрицања казне у одсуству оптуженог. Казне, односно репресивне мере, могле су потицати само из законских норми и само за оне деликте који су били унапред дефинисани законима. Евентуално самовлашће судских инстанци према грађанству спречено је директним уношењем прописа из објективног права у уставне одредбе. Тиме су се учвршћивала грађанска права. Грађани су могли да се на злоупотребе власти жале управним судовима са предвиђеним роком од девет месеци за застаревање тужбе.

У процесу заштите људских права, ако је жалба на пресуду била основана, прво је управни суд поништавао одлуку којом су грађани оштећени, а затим је лице могло тужити државу за накнаду учињене штете редовним судовима. За кривична дела државних и самоуправних органа, током службеног рада, појединац их је могао тужити суду не тражећи било чије одобрење. Поред тога, притварање осумњичених, па и оних за вербални деликт, било је могуће искључиво у случајевима који су били предвиђени законом. Право судова и полиције, односно како се тада говорило управне власти, да затварају грађане било је лимитирано и роком од 24 часа, у оквиру којег су судови били дужни да ухапшеној особи издају писмено решење о затварању и разлозима притвора. Затвореник је имао рок од три дана да се жали надлежним судовима. Уколико жалба не би била поднета, по истеку дана од краја тог рока, истражни органи слали су решење о притвору надлежном суду који је доносио извршно решење, а оно се морало донети два дана по пријему решења истражних институција. Тако је судска власт имала право контроле над полицијом и тиме се спречавала злоупотреба службених дужности у истражном поступку. Мера која је ове либералне одредбе доводила у питање била је околност да у уставним актима није била предвиђена дужина трајања полицијског притвора. Дужина притвора одређивала се током кривичног поступка што је остављало могућност дугог трајања истражног притвора. У оквиру гарантованих личних слобода грађана постојала је и одредба о неповредивости стамбеног простора. Неки правници сматрали су да она подразумева забрану реквирирања стана од власти.

Друга могућност тицала се ограничења представника власти који нису могли ући у стан мимо воље станара. Претрес стана могао се обавити само у строго законски прописаним условима и уз поштовање одређених формалности. Пре претреса станару се морало уручити писмено решење истражних органа о претресу, а његово право на жалбу првостепеном суду није заустављало извршење решења. Обавезно се вршио у присуству два сведока, а на крају претреса станару се издавала потврда о исходу претреса упоредо са евентуалним списком одузетих ствари. Ноћу је било забрањено претресање и улазак у стан чак и органима власти, са значајним изузетком насилног упада у стан прогоњеног лица и позива за помоћ који би долазио из стана. Процену нужде вршила је надлежна власт, али уз обавезно присуство једног општинског представника или два грађана. У уставне слободе спадало је очување приватности личне преписке, телеграфских и телефонских порука што се суспендовало само у случајевима мобилизације, рата и

кривичног поступка. Политичка полиција није имала право да за своје потребе отвара преписку грађана. Наизглед идиличну слику осигураних грађанских права нарушавала је одредба да се уставна забрана не односи на приватна писма заплењена претресом. Писма која би садржавала вербални деликт могла су служити као материјал за подизање оптужница. Било је и других аспеката ограничавања слобода. Познаваоцима уставног права омакло се признање да је тајна телефонских и телеграфских порука обавезна за администрацију телефонских служби, али уз опаску да „нема смисла" забранити властима да дознају садржину тих порука. Остаје отворено питање да ли је вербални деликт почињен у току телефонског разговора у случају прислушкивања могао бити третиран као кривично дело. Без обзира на то сваки вид уставне слободе био је прожет невидљивим или ситним оградама које су у одређеним условима ступале на снагу анулирајући основна права грађана.[7]

Потреба државе диктирала је таква ограничења, али то није значило да је држава сама за себе била неки диктаторски феномен или да је своје очување повезивала са ограничавањем свих врста слобода. Радило се само о легитимном праву на самоодбрану угроженог државног и политичког система. Ни уверени поборници демократије тог времена нису се, у својим расправама, дотицали питања личног достојанства, слободе и одговорности грађана што је био предуслов за одређивање домета легалних и легитимних видова репресије. Наравно, било је протеста оних који су, због своје делатности против државе или политичког система, имали „близак контакт" са институцијама које су је спроводиле. Југословенска историографија после Другог светског рата била је под снажним притиском идеолошких трендова који су посматрали монархистички период у једностраној визури догматизованих гледишта. На револуционарни период КПЈ гледало се као на доба херојске и праведне борбе комуниста са репресивном и непријатељском државом, а партијски врхови користили су те црно-беле представе за идеолошко васпитавање, односно, обликовање старих и нових партијских кадрова и стварање идеолошки пожељне историјске свести ђачке популације у оквирима државног образовног система.[8]

На слична схватања, мада из сасвим других идеолошких побуда, наилази се у савременој хрватској историографији. Њени представници у заједничкој држави између два светска рата говоре у крајње негативном тону, док је палета наводних жртава проширена од комуниста на хрватске националисте, припаднике ХПСС Стјепана Радића, па све до обичних људи у напору да је окарактеришу као машину за спровођење

---

[7] Slobodan Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1995, 503–524.

[8] Више о догматизацији историје и утицају СКЈ на историографију и историографска тумачења: Branislav Gligorijević, *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992, 330–331; Kosta Nikolić, *Boqševizacija KPJ 1919–1929. Istorijske posledice*, Beograd 1994, 7–13; Đorđe Stanković, Ljubodrag Dimić, *Istoriografija pod nadzorom, Prilozi istoriji istoriografije*, knj. I, Beograd 1996, 248–249; Ljubodrag Dimić, *Od tvrdnje do znanja, Prilog istoriji istoriografije o Jugoslaviji u ratu 1941–1945*, „Vojnoistorijski glasnik", br. 1–2, Beograd 1996, 199–210; Predrag J. Marković, *Istoričari i jugoslovenstvo u socijalističkoj Jugoslaviji*, JIČ, br. 1–2, Beograd 2001, 151–165; Коста Николић, Бојан Димитријевић, *Раскрснице савремене српске историографије*, „Историја 20. века", бр. 1, Београд 2002, 176.

политичког терора над несрпским становништвом у свим сферама живота.[9] Тако се, под утицајем разних идеолошких стереотипа национализма и комунизма, југословенској држави одузимало право на одбрану сопственог постојања и основних, мада нетачних, идеолошких полазишта о јединственој „троплеменој" нацији. Зато и не чуди мишљење хрватских историчара да је вербални деликт наводно био пример да „карађорђевићевска држава" није подносила опозицију. Наводили су, без икаквих доказа, да се истрагама о вербалним деликтима хтело „упокорити" хрватско сељаштво, као да у другим деловима Краљевине СХС није долазило до сличних испада.[10]

Данашња теорија као да заобилази појам репресије и више се служи изразима као што су „страховлада" и „државни терор". Између репресије и државног терора постоји однос квантитативне и квалитативне разлике у којем је репресија појава нижег интензитета и не мора бити искључиво негативне природе. Пораст занимања за људска права и негативно историјско искуство 20. века сведоче о осетљивости према процесима дехуманизације друштвених и политичких односа како на државном тако и на међународном нивоу. Увиђа се да политичко насиље има своје софистициране облике доста удаљене од просте физичке принуде, али и то да је само насиље неопходан део разумевања државе и њене политике. Претња и застрашивање саставни су део функције репресивног система и служе за повећање потребне економичности голог насиља. Посебна карактеристика медитеранских друштава, понор између легалности и легитимности, утицала је и на формирање масовних представа о пожељности отпору државним институцијама, а вербални деликт у облику псовања био је најчешћи вид масовног испољавања отпора. Зато је потребно одредити се према тој појави.[11]

Упућени савременици Краљевине СХС, попут Јована Цвијића и Владимира Дворниковића, уочавали су склоност широких слојева становништва према, како се тада говорило, „јаким изразима". Мада се Цвијић није осврнуо на антропо-географску позадину псовки чини се да их је пређутно смештао у хабитус свих југословенских народа, истичући међу заједничким психолошким црртама Срба, Хрвата и Словенаца и склоност ка „живљим осећањима" која су се, по њему, могла изродити и у „страсти" и „нетрпељивост". Нешто отворенији био је у богатом опису општих психолошких особина становништва динарског типа коме је, између бројних врлина и мана, истакао наводну поводљивост за импулсима негативних емоција, а у првом реду „срџбе". Највеће изливе беса приписивао је „виолентним" представницима типа који су били склони испадима јарости и мржње. Сматрао је да је испољавање „виолентности" зависило од више фактора, међу које је сврстао опште психичке и етичке особине темперамента, оно што је дефинисао

---

[9] Најновије примере тог схватања видети у радовима: Bosiljka Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj 1918–1935,* Zagreb 2002, 7–10; Mira Kolar–Dimitrijević, *Gospodarstvo kao sredstvo političke prisile, U povodu šezdesete godišnjice ubojstva Josipa Predavca,* „Časopis za suvremenu povijest", br. 2–3, Zagreb 1993, 203–224.

[10] B. Janjatović, *n. d.,* 129.

[11] Vojin Dimitrijević, *Strahovlada, Ogled o ljudskim pravima i državnom teroru,* Beograd 1997, 15, 17, 18; K. Đordano, *n. d.,* 173–185.

као „дух времена“ и фактор социјалне околности средина у којима су живели. Становништву панонског типа приписао је сличности у менталитету са динарским типом, али у својим истраживањима није даље помињао карактеристике ексцесног понашања. За разлику од Цвијића његов следбеник, идеолошки импрегнирани интегралац Владимир Дворниковић, отворено је наглашавао да је оно што је називао „еротском псовком“ дубоко укорењено у менталитет свих Југословена са изузетком Словенаца. Мада ју је етикетирао као „сурову и неестетску особину“ запазио је и њену ситуациону разноликост. Констатовао је да се користила не само као средство за вређање личности, већ и као конверзацијска „поштапалица“, па чак и као израз наклоности и љубави. У највећем броју случајева служила је као вентил у тренуцима јаких негативних емоција, а за објект псовања бирало се већином свесно оно што у свакодневним ситуацијама представља вишу вредност у хијерархији живљења: породица, религија или природна појава. Структура еротских псовки полазила је од довођења таквих појмова у везу са „еротским глаголом“ што је, по њему, „симболиком полног силовања“ било у функцији понижавања.[12]

Данашњи ретки истраживачи вулгаризама и опсцених израза инсистирају на два фактора психосоцијалног оквира њиховог испољавања. Први фактор повезан је са механизмима психологије личности, сфером нагона и сексуалном мотивацијом. Други фактор такође има основу у типу нагонске мотивације, каква је агресија, односно механизму ослобађања од агресије путем вербалног насиља. Речено је да је норма прохибиције изражавања полног нагона била и остала основа друштвене конструкције неподобности псовки, упркос постојећем транскултурном релативизму ове забране.[13] Из овога следи да постоји политичка сексуалност, делом оличена у форми фиктивног силовања и честог вербалног иживљавања над опонентима у најинтимнијој области живљења.

Опстајању тог вида опсцене комуникације погодовао је и феномен постојања великог броја непристојних речи у српскохрватској лексици. Истраживања показују да постоји основни фонд од 11 опсцених речи чија је битна карактеристика дуго трајање. Већина њих потиче из прасловенске или чак индоевропске епохе језичког развоја. Временом, тај аспект српског језика развио се до огромног броја од 2914 речи, од чега 1661 именица, 1056 глагола, 181 придева, 11 прилога и 5 заменица. Њихова стварна функција у говорном језику јесте јачање интензитета саопштене поруке.[14] Цивилизацијске вредности патријархалног друштва Краљевине СХС утицале су да се у средишту таквих нападачких изјава нађу мајке и сестре, Бог, природно окружење и јавне личности.

---

[12] Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje, Osnovi antropogeografije,* Beograd 1966, 354, 362, 370, 549; Владимир Дворниковић, *Карактерологија Југословена,* Београд – Ниш 1990, 345–349.

[13] Данко Шипка, *Опсцене речи у српском језику,* Београд – Нови Сад 1999, 9–11.

[14] *Исто,* 25–26, 36–38.

Нормативна слика

Парцијални правни континуитет кривичног законодавства Краљевине Србије и Краљевине СХС захтева кратко упознавање са положајем лица која су била осуђена на основу тих норми у Краљевини Србији. Српски кривични закон до 1918. познавао је 11 врста казни, укључујући казну смрти стрељањем. Међу разним облицима кажњавања разликовале су се робија, заточење и затвор. Те казне примењивале су се и у случајевима вербалног деликта. Робија није могла трајати мање од две, али ни више од двадесет година. Осуђеник је, на основу решења суда, могао носити лаке или тешке окове током трајања казне. Лаки оков имао је 2 килограма и 560 грама, а тешки 5 килограма и 120 грама. Разбојништво, опасна крађа, хајдучија, јатаковање, паљевине и хотимично убиство без предумишљаја били су деликти за које се предвиђало ношење окова, али се малолетници и жене нису осуђивали на ту меру. Осуђеницима који су осуђени на робију без окова они су се могли ставити само као дисциплинска казна, о чему се одлучивало на основу посебног правилника који је прописивао лично министар правде. Од таквих репресивних мера изузети су политички затвореници и малолетна лица. Робијаши су казну издржавали у тзв. робијашницама, посебним затворима у којима се примењивао физички рад. Радили су се тешки послови на пољопривредним добрима и у робијашницама, а жене су ослобођене пољских радова. Материјално, издржавала их је држава о свом трошку а носили су посебну одећу. Робија се могла, у случају постојања олакшавајућих околности, заменити заточењем. Заточење је било много блажа казна иако му је временски распон био исти као код робије. Заточеници су се смештали у посебне институције, нису се смели окивати или терати на тешке физичке послове. Могли су се хранити о свом или о државном трошку, иако се питање њихове исхране, чак и када су је плаћали својим средствима, регулисало посебним законом. Трошкове одевања сиромашних заточеника сносила је држава. Осуђеници на робију и заточење нису имали права да располажу својим имањима, изузев преко тестамента, нити да закључују уговоре са другим лицима. Они су, такође, губили право на сва јавна или почасна звања, активно и пасивно бирачко право. Нису се могли појављивати на суду у својству судије, стручњака за вештачење, сведока, пуномоћника другог лица, па ни у својству старатеља. Одузимала су им се права на ношење одликовања, чинови и титуле, пензија и све врсте помоћи државе и јавних институција. У процесу казненог судског поступка одлучивало се да ли ће и када осуђеник повратити права која је пресудом изгубио.

Трећу категорију осуђених лица чинили су затвореници. Затвор није могао трајати мање од месец дана, али ни дуже од пет година. Осуђени на такву казну настављали су у затвору да се баве истим занимањем као на слободи или, у случајевима када то није било могуће, пословима који су им барем донекле одговарали. Изузеци су постојали пошто је суд имао право да ослободи радне обавезе болесне и неке привилеговане затворенике. Од свих облика рада у затворима били су, по закону, ослобођени свештена лица и чиновници. Чиновници за време трајања затвора

нису добијали плате. Исхрана и одевање сиромашних обезбеђивали су се, слично заточеницима, из државних прихода. Држава је могла занатлије и земљораднике, у затворима, искористити за радове из њиховог домена само у случају „правитељствених“ или „општенародних“ потреба. Осам месеци робије или заточења било је еквивалентно години дана у затвору, о чему се водило рачуна приликом замењивања затвора робијом или заточењем. Затвор се могао издржавати и изван казнених завода. Они којима је остало највише месец дана казне могли су их издржати у окружном или среском затвору што је зависило од веће удобности или попуњености окружних и среских затворских капацитета. Свештеници, осуђени за канонско кривично дело у служби, издржавали су казне у манастирима Горњаку, св. Роману, Сретењу и Троноши. Почетак издржавања робије, заточења и затвора рачунао се од дана пресуде, а у случајевима када је оптуженик био у бекству, или на слободи уколико његово дело није подразумевало притвор, од дана његовог хапшења.[15]

На основу чланова 9. и 10. главе кривичног закона Краљевине Србије, особа која би радила на затварању и предаји чланова владарске породице или краља непријатељу, њиховом убиству или само проузроковала неспособност престолонаследника или краља за вршење власти казнила би се смрћу. Исту казну повлачио је акт „насиља“ против краља, мада се у случају олакшавајућих околности могла заменити двадесетогодишњом робијом. Насиље над члановима владарске породице кажњавало се далеко блажом мером од 3 до 10 година робије, а у случају постојања олакшавајућих околности осуђивало се на затвор од годину дана до пет година. Делом издаје сматрала се и насилна измена реда наслеђивања у династији или насилна промена Устава што се санкционисало робијом у трајању од 15 до 20 година. За институционализацију најтежег вида вербалног деликта битно је што је казну до 10 година робије повлачила пропаганда таквих дела без обзира на постигнути ефекат чина издаје.[16]

Лакши видови вербалног деликта односили су се на директно вређање краља, намеру да се говором изазове мржња према њему и његово излагање подсмеху и презрењу. Починиоцу дела претио је затвор од 12 месеци до 5 година. Исти поступци према члановима владарске породице у правој линији кажњавали су се затвором од 30 дана до 2 године. То је важило и за намеснике. Ислеђивање и суђење предузимало се искључиво на одобрење или заповест министра унутрашњих дела. Изменама и допунама овог параграфа пооштравале су се санкције. Тако је за увреду краља казна повећана од 3 до 10 година затвора, а за вређање припадника краљевске куће затвор је увећан на 1 до 5 година. Закон није допуштао да се доносе казне испод прописаног минимума и није се ограничавао само на изговорене речи. Под његов удар долазили су сви писани или штампани текстови. Гестови и слике могли

[15] Тома Живановић, *Кривични (Казнени) законик и законик о поступку судском у кривичним делима Краљевине Србије,* (даље: *Кривични законик Краљевине Србије*), Београд 1913, 10–15. Иако се ради о једној књизи, ради систематичнијег праћења извора, део о судском поступку даље ће се наводити као посебна публикација пошто има различиту пагинацију од *Кривичног законика.*

[16] Тома Живановић, *Кривични законик Краљевине Србије,* 49–53.

су бити средство за вређање или омаловажавање. Напад на уставна права монарха, ред наслеђивања престола и постојећу форму владавине подразумевао је казну од 3 до 10 година затвора. Подсмех, презирање и напад на правне установе, породицу, брак и личну својину кажњавали су се са 3 месеца до 5 година затвора. Позивање на непокорност законима, уредбама или наредбама власти кажњавало се, исто као и похвала неког кривичног дела, новчано до 3.000 динара или затвором од 12 месеци до 5 година. Спречавање чиновника у вршењу званичне дужности, чак и речима, кажњавало се затвором од 2 месеца до 2 године. Иста казна претила је починиоцима који би спречавали помагаче службених лица у вршењу њихових овлашћења. Утицај претњи на вршење службе у смислу чињења или нечињења прописа сузбијао се одредбама по којима се кажњавао сваки такав чин најмање тромесечним а највише четворогодишњим затвором. Чињеница да се и покушај кажњавао индиректно сведочи о раширености те појаве у српском друштву. То потврђује пропис да се удруживање више људи (најмање петоро по одредбама Касационог суда из 1908. године) у сврху претње властима и чиновништву казни не само затворском казном од 5 година него и могућношћу да се у случајевима већег злостављања људи казне много строже па чак и до 5 година робије. Одустајање група од намераване акције или претње није значило аутоматско ослобађање починилаца од сваке одговорности. Вође покушаја подбуњивања кажњавале су се затвором до 2 године при чему им је као олакшавајућа околност признавано помагање при стишавању побуњеника.

Непослушност групе људи према властима приликом вршења јавних радова, општинских и државних послова, после изрицања опомене, није се толерисала. Вође подухвата ризиковале су од 3 до 6 месеци затвора, а учесници од месец дана до 3 месеца. За наговарање војника и грађана да одбију војне позиве или да не слушају наредбе претпостављених војних лица следио је затвор до 12 месеци, а на дезертерство између 3 месеца и 3 године. Највише се судило, у склопу спречавања вербалног деликта, по одредбама закона које су кажњавале свако јавно потврђивање измишљених и искривљених вести. Забрана се односила на јавно исказано супротстављање и исмејавање државних уредби а такође на подстицање мржње и презира према државним чиновницима. Ти деликти, заједно са побијањем или оспоравањем важности наређења државних органа и подстрекивањем класних сукоба, кажњавали су се новчано од 200 до 3.000 динара или затвором од 3 месеца до 3 године. Вређање надлештава и институција, политичких тела, а посебно Народне скупштине и народних посланика, државних званичника, поротника и судија током обављања службене дужности повлачило је затвор од 2 месеца до 2 године. Увреда са клеветом повећавала је казну на 3 године.

Полицијске власти добиле су право да починиоце свих ових дела могу предавати судовима, без обзира на то да ли су оштећена лица против оптужених поднела приватне тужбе.[17]

Вербални деликт спадао је, по рангирању кривичних дела, у преступе а то су била дела за које су закони предвиђали казну дужу од

[17] *Исто,* 51–60.

месец дана затвора, лишавање звања, или новчану казну већу од 30 талира. По српском кривичном закону, пропаганда насилне промене устава, позивање на насилну промену реда наслеђивања и сви други облици вербалног деликта застаревали су после 10 година од дана њиховог извршавања.[18] Тако је општи политички дух кривичног законодавства Краљевине Србије утицао и на формирање правне свести у друштву Краљевине СХС. Особама оптуженим за све врсте кривичних дела, па и за вербални деликт, преступи, злочини и иступи ислеђивали су се и пресуђивали по одредбама српског Законика о поступку судском у кривичним делима од 10. априла 1865. године. Иако је у Краљевини СХС тај закон важио искључиво на територији бивше Краљевине Србије битно је реконструисати основе по којима се у Србији судило починиоцима вербалног деликта да би се стекла потпуна нормативна слика, будући да су српски кривични закон и закон о судском поступку, пре стварања југословенске државе, били компатибилни делови јединственог правног система.

Уколико се истрага водила „по званичној дужности" онда се ислеђивало без обзира на то да ли је тужилац поднео доказе о извршеном делу. Другим речима, суд није имао само мандат да оцени да ли је оптужени извршио дело које му се стављало на терет већ и да, током процеса, прикупља доказе о вршењу кривичног дела. То значи да су истражни и судски поступци, до извесне мере, били обједињени. За категорије преступа и иступа, односно за лакше облике вербалног деликта, није било предвиђено обавезно постојање браниоца пред судом на главном претресу. Али, било је и изузетака. У њих су спадале жене, малолетници, неме особе, странци који нису говорили српски и оптужени који због болести нису присуствовали суђењу или им се судило у одсуству. Оптужени је имао право да сам ангажује адвокате, а уколико их није имао одређивао их је суд по службеној дужности. За кривична дела из категорије злочина присуство браниоца оптуженог током суђења било је неопходно. Током процеса, судови су имали право да истовремено са постојањем грађанске парнице о неком чину воде кривичну истрагу о њему и да се служе доказима и пресудама грађанских судова. Током грађанске парнице, уколико је била повезана са вршењем кривичног дела, није се морало поново доказивати оно што је кривични суд донео као пресуду. До битних правних измена закона о судском поступку дошло је 1911. године. До тог времена истраге и ислеђивање кривичних дела вршили су кметови, окружни и сремски полицајци и окружни судови, а од тада искључиво сремски и градски судски органи док су кметови и полиција сведени на помоћне институције у тим радњама. Решења истражног судије у поступку, по потреби, подлегала су ревизији првостепеног суда. Сваки првостепени суд имао је „ислеђујућег" са писаром које је одређивао председник тог суда. Судија који је ислеђивао деликте истовремено је вршио и дужност државног тужиоца. Био је надлежан и да доноси одлуке о прекидању истражног поступка. Ради спречавања злоупотреба полиције или иследних органа писмена изјава оптуженог узимала се у присуству два тзв. иследна сведока. Они су били махом писмени, од општинских одбора изабрани, становници општине

[18] *Исто,* 6, 41.

у којој се вршио истражни поступак. Иследник је имао право да испитује све особе за које је процењено да могу дати било какву изјаву о околностима под којима је деликт учињен или о особама које су учествовале у вршењу деликта. Могли су се испитивати и о њиховом личном односу према учињеном делу или према делу које је учинило повређено или оштећено лице. Дотадашњи живот оптуженог, његово владање у друштву и подаци о томе како на њега гледају остали грађани прикупљали су се писменим сведочењем општине или исказима сведока.

За вербални деликт карактеристично је да су изјаве сведока биле главни а често и једини доказни материјал на којем се темељила оптужба. Зато је неопходно истражити правне аспекте сведочења пред истражним и судским органима. За сведоке нису се могла позивати лица свештеничке струке, државни званичници који би исказом повредили државну тајну и они који због болести у моменту ислеђивања нису били у стању да сведоче. Сведоке је доводила пред истражног судију среска власт, а из других срезова сведоци су се доводили преко ангажовања начелника среза. Одбијање позваних сведока да сведоче уколико судија процени да нешто крију могло је бити санкционисано притвором против којег није било никаквог правног лека а одређивао га је истражни судија. Уколико сведок одбије да сведочи пред судом суд је имао право да га осуди на притвор до шест недеља а ако би се због тога одложило суђење притворени је морао да сноси накнаду трошкова. Казна би се укидала чим би се сведок одлучио на давање изјаве. Уколико сведок и вештак нису хтели да се закуну на истинитост изјаве следила им је иста казна. Под присмотром су се држали сведоци за које је постојала сумња да ће побећи а присмотра је могла да траје све време истражног поступка. Сведоци су се појединачно испитивали на такав начин који није дозвољавао да један сведок присуствује испитивању другог а за време истражног поступка ни пред оптуженим. Да би се спречила лажна подударност исказа забрањивало се било какво састајање сведока пре испитивања. Сведочење је било искључиво усмено, а суочавање сведока изводило се искључиво ако су међусобно несагласни око питања важних за изјаву.[19]

Надлежност суда у судском поступку унутар територије бивше Краљевине Србије одређивала се тако што је за неко кривично дело био надлежан суд оног округа у којем је почињено кривично дело. Други суд по надлежности био је онај чија се јурисдикција простирала на територији пребивалишта оптуженог, а трећи суд судио је на основу јурисдикције над тереном на којем је оптужени ухваћен. Уколико су деликти почињени на више места онда је за суђење био надлежан суд који је први започео ислеђивање кривичних дела. Сукобе надлежности судова решавао је Касациони суд, а исто тако одређивао је који ће други суд преузети суђење ако су постојали правни узроци по којима неки суд није могао да пресуђује оптуженом.[20]

У процесима за извршиоце вербалног деликта дешавало се да појединци буду оптужени и осуђени, а да им исти окружни суд касније

---

[19] Тома Живановић, *Законик о поступку судском у кривичним делима Краљевине Србије,* (даље: *Судски поступак за Краљевину Србију),* Београд 1913, 9, 11, 12, 15–16, 18–19.

[20] *Исто,* 23–25, 44–55.

донесе решење по којем се казна брисала и предмет „бацао у заборав". Неуједначени правни језик стварао је многе практичне проблеме правницима око разумевања норми. У неким судовима Босне и Херцеговине за вербални деликт изрицала се мера „казненог прогона", што је био застарели правни еуфемизам за лишавање слободе, док су се изрази као што је „затвор" користили искључиво за описивање институција у којима су кажњеници боравили.[21]

Вербални деликт у пракси

Испољавање неслагања појединаца са државом, политиком или личностима из јавног живота схватало се као вербални деликт. Преступи ове врсте били су најраспрострањенији на територији Босне, Хрватске, Далмације и Војводине. Псовке и недолични изрази били су главни начини исказивања јавног незадовољства државом и личностима које су је персонификовале, без обзира на интелектуалне, социјалне, верске и политичке разлике међу починиоцима деликта. До проширивања важности кривичних одредби из српског права на целу државну територију, вербални деликт кажњавао се по схватањима локалних органа власти. Тако су војне власти у Бјеловару, између децембра 1918. и јануара 1919. године, физички кажњавале увреду величанства са 25 батина, без обзира на то да ли су изгредници били војници или цивили.[22] После усвајања правних норми, прво извођење тих кривичних дела и хапшења окривљених вршиле су жандармеријске патроле на терену. Њихови извештаји, поред исказа сведока, представљали су главне и релевантне информације о преступу за судове и тужилаштва. Заштитне функције војске и полиције биле су, у случајевима вербалног деликта, до те мере обједињене да се сваки жандармеријски извештај о преступу, по аутоматизму, сливао у мрежу података војног карактера о стању „духова" у држави. Теренски извештаји о вербалном деликту упућивали су се штабовима надлежних жандармеријских бригада, затим команданту целокупне жандармерије, председништву земаљских влада Краљевине СХС и команданту надлежне армијске области који је те извештаје прослеђивао министру војске и морнарице.[23] Из сачуваних извора види се да су у процесу информисања државних институција о појединцима, оптуженим за вербални деликт, кључно место имали министри

[21] AJ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–30–88. Евиденциони картони босанских муслимана Мухамеда Храснице и Османа Мујановића.

[22] B. Janjatović, *n. d.*,124–125.

[23] Најбоље примере институционалне повезаности у ислеђивању вербалног деликта видети у: AJ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–30–84. Извештај жандармеријске станице Високо о преступу војника Расима Добојака, упућен команданту Сарајева, од 19. августа 1921. AJ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–30–84. Извештај штаба четврте жандармеријске бригаде из Загреба о преступу сељака Јожефа Мареша из Великог Грђевца, упућен команданту целокупне жандармерије, од 29. августа 1921. уједно достављен Председништву краљевске хрватско-славонске земаљске владе и команданту четврте армијске области.

правде и унутрашњих дела. Лишавање слободе, па ни ислеђивање, због тог преступа није се могло вршити без изричитог одобрења министра унутрашњих дела, а министар правде играо је битну улогу у проверавању коректности оптужница, посебно од 1918. до 1921. године када је стварана мрежа функционисања репресивног система државе. Одобрење Министарства унутрашњих дела за евентуално покретање кривичног судског процеса због „увреде Величанства", није се могло добити без евидентних доказа о кривици. Велику улогу у томе имала је и процена „моралне подобности" оптужених у истражном поступку.[24]

Нешто касније, административне активности су поједностављене пошто су детаљни описи преступа у извештајима замењени евиденционим картонима. У њима, осумњичене особе биле су окарактерисане као симпатизери комуниста, комунисти, сепаратисти или просто као „антидржавна лица". Биле су могуће и друге врсте класификације. Тако су појединци оптуживани и за „незадовољство постојећим народним јединством", али и за наводни недостатак оданости тадашњем државном уређењу. За административну аљкавост чиновника карактеристично је да се приликом уписивања у картон није водило рачуна о означавању власти која је претходно издала налог да се осумњичени води у евиденцији, нити се обраћала пажња на захтев административне природе да се приликом уписивања јасно попуни број решења са датумом дана када је донето. Уместо прецизне категоризације осумњичених, у политичком смислу, често се могао наћи израз да су оптужени за „увреду Њ. В. Краља" иако је та пракса одударала од шеме рубрика на картону.[25]

Појаву вербалног деликта усмереног ка краљевској кући карактерише одређена присност оптужених лица, претежно сељака, према владару чак и када им он није политички близак у смислу да га апострофирају и потежу као оличење незадовољства критикованим поступцима власти. Међу првим извршиоцима деликта налазили су се немачки и мађарски поданици југословенске државе из Војводине, који су отворено изјављивали да се не плаше жандарма, успут вређајући владара или јавно протестујући против куповине слика династије Карађорђевића које

[24] Исцрпна правна анализа механизма деловања може се видети у: АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–30–84. Представка адвоката Душана Бошковића, упућена министру унутрашњих дела Петру Живковићу поводом случаја вербалног деликта Ђорђа Петковића, од 3. фебруара 1929, АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–30–84. Решење истражног судије окружног суда у Панчеву Вите Петровића, о одлуци да се Ђорђе Петковић брани са слободе, од 18. јануара 1929, АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–30–84. Жалба Ђорђа Петковића, упућена окружном суду у Панчеву поводом одлуке оптужног сената панчевачког суда да му се одреди претходни притвор без одобрења министра унутрашњих дела, од 27. јануара 1929. О улози министра унутрашњих послова видети: Тома Живановић, *Кривични законик Краљевине Србије,* 52. Суд о корективној улози министра правде донет је на основу: АЈ, ф. Министарства правде 63–89–104. Извештај Предстојништва за правосуђе покрајинске владе Далмације, о вербалном деликту Марте Микуландре, упућен Министарству правде Краљевине СХС у Београду, од 8. августа 1921, АЈ, ф. Министарства правде 63–89–104. Писмо министра правде, упућено министру унутрашњих дела од 18. августа 1921. о случају вербалног деликта Марте Микуландре-Бутковић; АЈ, ф. Министарства правде 63–86–62. Оптужница новосадског државног тужилаштва против Антоније Валић за вербални деликт, упућена истражном судији, од 20. новембра 1921.

[25] АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–30–84. Евиденциони картони босанских Хрвата и муслимана.

су били дужни да држе у својим локалима.[26] Неки држављани српске националности, засићени ратним сукобима, нису имали лепих речи за продужавање ратног стања и мобилизацију војника током 1920. године. Наводно су отворено поручивали краљу да они неће више ићи у рат па нека он сам води евентуалне ратове против Италије.[27] Ти људи, који су се јавно декларисали као комунисти, уопште нису водили рачуна о неопходности заштите територијалног интегритета и суверенитета Краљевине СХС у тренуцима када су постојали отворени гранични спорови са готово свим суседним земљама. Атмосфера у земљи била је веома напета. Поједини Хрвати у далматинским крчмама, крајем 1921. године, јавно су узвикивали пароле привржености последњем аустроугарском владару, успут вређајући тек устоличеног краља Александра. Други су жалили за италијанском окупацијом Далмације па су, славећи Стјепана Радића, истицали да ће се силом супротставити чети србијанској", а неке Хрватице из Босне нису скривале да још увек осећају оданост према Хабзбурзима. Цела ситуација утицала је на то да се и касније обраћала пажња на изјаве „непоузданих елемената". Тако је бивши аустроугарски официр доспео под удар закона пошто се у разговору са српским трговцима из Великог Бечкерека веома неповољно изразио о интелигенцији краља Александра насупрот наводно великој интелектуалној моћи последњег хабзбуршког монарха.[28]

Било је и оних који вербални деликт нису вршили са намером да учине антидржавни испад. Тако је у атмосфери предстојећих избора за посланике у Уставотворној скупштини, извесни српски добровољац у Новим Карловцима жучно пред сељацима у кафани демонстрирао

[26] АЈ, ф. Министарства правде 63–89–114. Пријава државног тужиоца из Панчева, против Адолфа Бишофа због увреде величанства, упућена истражном судији из Панчева од 28. јула 1919, АЈ, ф. Министарства правде 63–85–21. Пријава жандармеријске станице у Старом Керу против Јожефа Ланга због увреде краља Петра и престолонаследника Александра, упућена среском суду у Новом Саду од 10. септембра 1919. Случај Ланг повлачио се по судовима читаве две године, пошто је тек 1921. државно тужилаштво Новог Сада одобрило покретање кривичног поступка. О томе више: АЈ, ф. Министарства правде 63–85–21. Допис заменика врховног државног тужиоца Емилијана Богосављевића, поводом кривичног предмета Јожефа Ланга, упућен Главном државном тужилаштву у Новом Саду од 26. новембра 1921.

[27] АЈ, ф. Министарства правде 63–89–108. Извештај жандармеријске станице Иланча о преступу комунисте Драгољуба Стојшина, од 27. октобра 1921, АЈ, ф. Министарства правде 63–89–108. Налог заменика главног државног тужиоца, упућен истражном судији у Панчеву, о покретању истраге против Драгољуба Стојшина због увреде величанства, од 27. октобра 1921.

[28] АЈ, ф. Министарства правде 63–85–21. Извештај државног надодвјетништва у Сплиту поводом вербалног деликта 57 становника Сплита током фебруара 1921. упућен Министарству правде, од 25. новембра 1921, АЈ, ф. Министарства правде 63–85–21. Извештај државног надодвјетништва у Сплиту о вербалном деликту Баре Расте, упућен Министарству правде, од 26. новембра 1921, АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–30–84. Извештај жандармеријске станице Доњи Вакуф о вербалном деликту Луце Булат, упућен команданту Треће жандармеријске бригаде, од 20. августа 1921, АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–117–428. Пријава државног детектива Нићифора Вуксановића против Вилхелма Крушњаца, упућена поглавару државне тајне полиције у Суботици, од 8. јуна 1926, АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–117–428. Извештај поджупана Торонталско-тамишке Жупаније о политичком држању Вилхелма Крушњаца, упућен Министарству унутрашњих дела и поглавару државне тајне полиције у Суботици, од 20. септембра 1926.

личну независност од Николе Пашића и краља Петра. Примедба слушалаца да су управо краљ и Пашић, наводно, били заслужни за доделу земље добровољцима изнервирала га је до те мере да је опсовао обојицу трудећи се да докаже да је он ту земљу заслужио независно од одлука Двора или политичких партија. Неколико месеци после тог разговора био је ухапшен и одведен у затвор котарске области Стара Пазова.[29] Слични инциденти, али са јачим политичким предзнаком, догађали су се и касније у другим крајевима земље. Становник села Парага, близу Бачке Паланке, у кафани током 1924. године истицао је да је Краљевина СХС „земљорадничка држава" и да мора имати земљорадничку владу псујући краља и Николу Пашића. Командир жандармеријске станице у Силбашу пустио је окривљеног на слободу, а да случај није ни пријавио државном тужиоцу. Пријаву против починиоца поднео је, тек две године после вршења деликта, полуписмени државни детектив и проследио је поглавару државне тајне полиције у Суботици.

Радикал из Сурдука, у возу током путовања, у жару политичке расправе са путницима вређао је шефа своје странке и његовог сина да би потом упутио непристојне изразе мртвом краљу Петру и његовом наследнику. Занимљиво је да је разговору присуствовао полицијски детектив у цивилу који га је и привео жандармерији. Поглавар среза Стара Пазова казнио је изгредника са 14 дана затвора.

Други државни детектив привео је студента правног факултета из Суботице, иначе Црногорца, пошто га је пролазећи улицом наводно чуо да је у неком друштву опсовао оца краљу Александру пребацујући му да је радикал и лош човек. На саслушању, окривљени студент порекао је да су он и његови другови разговарали о политици истичући да не припада ниједној политичкој странци. Његови сабеседници подржали су ту верзију догађаја насупрот извештају можда претерано ревносног полицијског службеника. Помоћник поглавара државне тајне полиције и поред тога поднео је пријаву против студента суботичком великом капетану.[30] Није познато како је овај случај окончан, али очигледно је да су полицијски детективи у цивилу, у функцији путника или пролазника, прислушкивали разговоре са политичком конотацијом на јавним местима и реаговали на сваки вербални деликт.

---

[29] АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–30–84. Извештај штаба четврте жандармеријске бригаде из Загреба о вербалном деликту сељака Стеве Веселиновића, упућен команданту целокупне жандармерије у Београду, од 18. августа 1921.

[30] АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–117–428. Пријава државног детектива Д. Јаничића против Младена Живанова, упућена поглавару државне тајне полиције у Суботици, од 22. априла 1926. године; АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–117–428. Пријава државног детектива Светозара Малушевића против Паје Лукића упућена поглавару државне тајне полиције у Суботици, од 5. фебруара 1926, АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–117–428. Допис поглавара среза Стара Пазова о кажњавању Паје Лукића, упућена поглавару државне тајне полиције у Суботици, од 2. јуна 1926, АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–117–428. Пријава државног детектива Гојка Поповића против Петра Вукчевића, упућена поглавару државне тајне полиције у Суботици, од 2. новембра 1926, АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–117–428. Записник о саслушању Петра Вукчевића, Хенриха Хуше и Милоша Рајичевића од 2. новембра 1926, АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–117–428. Пријава помоћника поглавара државне тајне полиције за Банат, Бачку и Барању, против Петра Вукчевића упућена великом капетану Суботице за кривични поступак, од 5. фебруара 1926.

Дешавало се да су детективи пријављивали државној тајној полицији деликте старе и по две године, као у случају групе добровољаца из села Такова који су вређали краља и псовали браду Николи Пашићу у марту 1924. године, а пријава је уследила тек почетком 1926. када је детективу из централе тајне полиције у Суботици саопштено да поднесе тужбу жандармеријској станици у том војвођанском селу.[31]

У службеним извештајима локалне жандармерије коментар на псовке упућене владару понекад је превазилазио границе крутог и формалистичког начина писања па се, делом због оскудне писмености подносиоца, претварао у карикатуралну опаску о времену, месту и људима који су ислеђивали све злочине и преступе, па и вербалне деликте. У том контексту може се разумети и жалба југословенских интегралаца у каснијем раздобљу на недовољну образованост чиновништва државног и полицијског апарата.

Претеривање у службеној ревности доводило је до гротескних ситуација. Зато и не чуди готово анегдотски догађај ангажовања државних полицијских детектива око скаредних сексуалних графита на рачун краљице Марије који су пронађени у једном јавном тоалету у Суботици. Комесар железничке полиције, са два државна детектива и полицијским капетаном, затворио је кабину тоалета и испред ње поставио једног детектива да спречава „улазак публике“ читава 24 сата док нису дошли стручњаци за фотографије из техничког одељења полиције да сниме графите који су после тога уклоњени. За неке тајне агенте државне полиције била је сумњива и сама чињеница да су извесне Мађарице пред својим трафикама држале слике и натписе на мађарском језику које су иначе служиле као кухињски украс.[32]

Иако жене нису имале право гласа на изборима, непожељни политички ставови овог дела популације потпадали су под удар закона. Озлојеђене новом влашћу, поједине хрватске сељанке оптуживале су Петра I Карађорђевића на један нимало учтив начин за „изгладњивање“ југословенске војске поредећи том приликом Аустроугарску и Краљевину СХС у корист пропалог царства. Оне су притворене у котарском затвору, а против њих поднете су две пријаве. Суду у Слатини

---

[31] AJ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–117–428. Пријава агента тајне полиције Драгутина Стефановића против Дракулића и другова, упућена погаварству државне тајне полиције у Суботици, од 10. јануара 1926.

[32] AJ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–30–84. Извештај штаба Четврте жандармеријске бригаде из Загреба, упућен команди целокупне жандармерије о увреди величанства сељака Луке Шаговца из Новске, од 29. августа 1921. На седмој седници Министарског савета после завођења монарходиктатуре, 14. марта 1929. председник влади и министар унутрашњих дела Петар Живковић жалио се да чак 40% поглавара и 80% полицијских писара обављају послове без неопходних квалификација. О томе више: Ljubodrag Dimić, Nikola Žutić, Blagoje Isailović, *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1929–1931*, Beograd 2002, 58; AJ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–117–428. Извештај државног детектива Васе Пајовића о графитима у суботичком јавном тоалету, упућен поглавару државне тајне полиције у Суботици, од 17. новембра 1925. године; AJ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–117–428. Извештај агента државне тајне полиције Славка Бакоћа из Суботице о сумњивом држању неидентификоване Мађарице, упућен поглавару државне тајне полиције у Суботици, од 25. октобра 1925.

поднета је „обавестна“, а загребачком тужилаштву кривична пријава.[33] Готово да не постоји ниједан случај вербалног деликта чија су акта сачувана у потпуности. Поједини случајеви донекле расветљавају функционисање механизама државне репресије када су у питању вербални деликти. Међу Хрватима из Далмације постојало је јако антидржавно расположење тако да су читаве породице, сходно одредбама Рапалског уговора, оптирале за Италију. Жена једног оптанта, на дан исељавања у Италију, раздражена негативним ставом масе малолетника према њима опсовала је југословенског краља пред сведоцима и узвикивала „доле краљ Петар, доле Југославија“. Државни тужилац из Шибеника сматрао је да је поклич „доле Југославија“ у функцији јавног хваљења кривичног дела уништења државе. Закључак је био веома дискутабилан тако да га је Предстојништво за правосуђе покрајинске владе Далмације изменило сматрајући да је у питању позивање на непоштовање закона и уредбе југословенске државе што је, заједно са вербалним деликтом, повлачило казну затвора од 3 до 10 година. Министар правде обавестио је министра унутрашњих дела током августа 1921. године да се њена намера ограничавала искључиво на вређање државе. Министар унутрашњих дела одговорио је колеги да одобрава спровођење истражног поступка и суђења против осумњичене, а у исто време Предстојништво правосуђа за Далмацију захтевало је да суд приликом суђења узме у обзир породично стање окривљене због тешког материјалног положаја и малолетних кћери које су побегле у Задар, што је резултирало благом судском пресудом од пет месеци затвора.[34] Било је то кршење слова закона, пошто је казна била испод предвиђеног минимума. Таква одлука суда посредно сведочи о феномену пораста ове врсте „деликтног понашања“ до масовног нивоа услед чега је постепено губило неморални и противправни карактер у друштвеној свести.[35] То, међутим, није значило да испади нису и касније пријављивани. Мађарица из Сомбора одбила је да на рођендан краљице Марије 1925. године истакне државну заставу на својој кући. Када су је представници

---

[33] АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–30–84. Извештај штаба Четврте жандармеријске бригаде из Загреба о вербалном деликту сељанки Јуле Харш и Јуле Зелановић, упућен команданту Четврте армијске области, од 10. августа 1921.

[34] АЈ, ф. Министарства правде 63–89–104. Пријава Краљевског Државног одвјетништва у Шибенику предстојништву правосуђа покрајинске владе за Далмацију од 2. августа 1921. против Марте Микуландре-Бутковић; АЈ, фонд Министарства правде 63–89–104. Недатирана оптужница државног тужиоца из Шибеника упућена истражном судији против Марте Микуландре-Бутковић. АЈ, ф. Министарства правде 63–89–104. Извештај Предстојништва за правосуђе покрајинске владе Далмације, о вербалном деликту Микуландре, упућен Министарству правде Краљевине СХС у Београду, од 8. августа 1921, АЈ, ф. Министарства правде 63–89–104. Писмо министра правде, упућено министру унутрашњих дела од 18. августа 1921. о случају Микуландре-Бутковић; АЈ, ф. Министарства правде 63–89–104. Одобрење министра унутрашњих послова за ислеђивање и сужење овог кривичног дела, упућено министру правде, од 24. августа 1921, АЈ, ф. Министарства правде 63–89–104. Телеграм Предстојништва правосуђа за Далмацију, упућен Министарству правде у Београду о молби председништва Апелационог суда у Задру да казна буде блага; АЈ, ф. Министарства правде 63–89–104. Извештај оделења министарства правде у Сплиту, упућен Министарству правде у Београду, о пресуди суда у овој парници од 10. октобра 1921.

[35] О могућности постојања такве социјалне ситуације видети: Јован Ћирић, *Друштвени утицаји на казнену политику судова,* Београд 2001, 12.

полиције на то натерали она је, по њиховом одласку, вређала југословенску краљицу. Занимљиво је да је пријављена тек пола године после тог инцидента. Државно тужилаштво Сомбора, сумњајући да је посреди лични обрачун између Мађарице и њеног подстанара, испитивало је одговорне у тајној полицији због чега преступ није одмах пријављен и тражило је податке о идентитету особе која ју је пријавила.[36]

Ни деца нису остајала поштеђена кривичне одговорности за вербални деликт. Ђак шестог разреда основне школе у Омишу кажњен је због тога што је приликом диктата из српске историје, пошто је градиво касније требало научити напамет, поред имена краља Петра два пута написао реч „магарац". Слично је прошла и девојчица из села Селнице у општини Марија Бистрица током 1922. године када је ишарала слику краља Александра. Занимљиво је да су у истом селу, али две године касније, двојица четрнаестогодишњака прецртали очи југословенском владару и због тога су одговарали пред судом у Доњој Стубици. Остаје отворено питање да ли су и родитељи те деце сносили кривичну одговорност, како тврди хрватска историографија, јер нема никаквих података о постојању таквих случајева.[37]

Може се констатовати да су националне, политичке и верске разлике између владара и поданика играле видну улогу у вршењу вербалног деликта. Он се најчешће исказивао у форми одбијања поданичких обавеза. Поједини муслимани, за време одсуства током служења војног рока, опирали су се идеји служења у југословенској војсци са образложењем да не желе више да служе краља Петра уз незаобилазне погрдне речи. Овакве сцене, релативно често, дешавале су се на јавним местима као што су улице, занатске радње, кафане и возови па је тако увек било сведока спремних да дају исказе о преступу. Нису само муслимани пружали вербални отпор. Било је и Мађара који су у возовима, иако резервни подофицири војске Краљевине СХС, са својим сународницима на мађарском певали песме са политичким набојем у којима се по цену живота одбијала војна служба југословенском владару. У њиховом друштву на релацији Хоргош – Суботица налазио се и полицијски капетан који их је разумео и накнадно пријавио државној тајној полицији због нелојалног понашања.

Мада војни и полицијски органи нису успели да уђу у траг делу те групе путника идентификовали су подофицира који се налазио на попуни Првог дивизиона коњичке артиљерије.[38] На вест о смрти краља Петра

---

[36] AJ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–134–475. Извештај вође оделења државне тајне полиције у Сомбору Боре Никчевића о преступу рентијерке Розе Будаи, упућен градској капетанији Сомбора, од 2. јуна 1925, AJ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–134–475. Питања Краљевског државног тужилаштва о разлозима кашњења пријаве и идентитету подносиоца пријаве, упућена оделењу државне тајне полиције у Сомбору, од 2. септембра 1925.

[37] AJ, ф. Министарства правде 63–74–215. Извештај Предстојништва за правосуђе покрајинске управе за Далмацију, упућен Министарству правде о вербалном деликту ђака Недјељка Перачића из Омиша, од 30. августа 1921, B. Janjatović, *n. d.,* 127.

[38] AJ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–30–84. Извештај жандармеријске станице Високо о преступу војника Расима Добојака, упућен команданту Сарајева, од 19. августа 1921. AJ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–117–428. Допис генералштаба обавештајном официру у Суботици поводом нелојалности неидентификованог подофицира, упућен 27. септембра 1926. AJ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–117–428. Извештај

током лета 1921. године поједине породице босанских Хрвата смејале су се и јавно веселиле што се такође тумачило као вербални деликт. Према првом владару тек створене државе, међу том претежно антијугословенски расположеном популацијом, постојале су и политички мотивисане предрасуде да је био „немачки најамник", а занимљиво је да се то измишљено најамништво наводило као разлог одбијања покорности Круни.[39]

Други пример из Сплита показује напету психолошку атмосферу тог дана, у којој се иначе неутрални комуникацијски идиом локалног становништва на пожуривање („што је прича, али је крепало магаре") претворио снагом имагинације појединаца сведока, можда и злонамерно политички мотивисаних, у деликт према мртвом владару.[40]

Систем ослањања на изјаве сведока доводио је неминовно до злоупотребе институције вербалног деликта у приватним обрачунима грађана. Упркос одредбама српског кривичног закона, по којима се лажно сведочење кажњавало затвором од 3 месеца до 2 године затвора, било је појединаца спремних да обману правосуђе. Тако је члан „Хрватске радничке задруге" из Дубровника, после једног излета те организације до Стона, по граду ширио неистините гласине да је један од излетника псовао Србе, регента Александра и краља Петра.

Када је полиција дошла до творца гласина он их је порекао, али је и даље у друштву приповедао нешто измењену верзију наводног деликта. Други сведоци потврђивали су у јавности ову причу, али нису били спремни да пред судом и под заклетвом сведоче о преступу, па је дубровачко тужилаштво било присиљено да одустане од оптужбе. Намеравало је да оптужи главног сведока за лажно сведочење, а оставило је право невино оптуженој особи да поднесе приватну тужбу против клеветника.

Било је и случајева лажног сведочења да би се оклеветале особе са којима наводни сведоци нису били у добрим односима. Тако је један далматински сељак оптужио свог шурака за увреду мртвог краља Петра како би му се осветио због међусобног имовинског спора.

Отпуштени „проценташ" из Војводине оптужио је бившег газду гостионичара и групу његових клијената да су, приликом славља, намерно оштетили слику краља Александра. Истрага среског поглавара утврдила је да наводи из пријаве о оштећеној слици нису одговарали истини.[41]

команданта Првог дивизиона коњичке артиљерије потпуковника Жив. Павловића о идентификацији и ислеђивању каплара Адама Рајса, упућен команданту Суботице, од 29. септембра 1926.

[39] АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–30–84. Извештај жандармеријске станице Орашје, упућен команданту Треће жандармеријске бригаде о преступу Антуна Кедачића и његове жене Марице, од 17. августа 1921. АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–30–84. Извештај жандармеријске станице Бугојно, упућен команданту Треће жандармеријске бригаде о увреди величанства кафеџије из Бугојна Јозе Томаса, од 21. августа 1921.

[40] АЈ, ф. Министарства правде 63–89–111. Извештај Државног надодвјетништва у Сплиту, упућен Министарству правде у Београду о истрази против Анте Бероша, од 31. октобра 1921.

[41] О казни за лажно сведочење видети: Тома Живановић, *Кривични законик Краљевине Србије*, стр. 109. АЈ, ф. Министарства правде 63–89–117. Извештај Државног надодвјетништва у Сплиту, упућен Министарству правде поводом преступа Драгутина Пицека, од 31. октобра 1921. АЈ, ф. Министарства правде 63–85–21. Извештај краљевског Државног одвјетништва из Дубровника о одустајању од кривичног гоњења сељака Стијепана

На тапету нелојалних држављана били су и симболи као што је шајкача. Тако је један Србин из Војводине, очигледно прохабзбуршки оријентисан, у месту Долово крајем 1920. нападао становнике што је носе и што служе Карађорђевићима, псујући успут чланове краљевске куће.[42] Бисте краља Петра и Николе Пашића биле су омиљена мета напада изазивачки расположених мађарских националиста.

Крајем 1925. године на железничкој релацији Панчево – Велики Бечкерек у једном вагону су разбијене њихове бисте, а на остацима написани су погрдни изрази на мађарском. Ситуацију је додатно компликовала чињеница да тај пломбирани вагон није био истоварен у Великом Бечкереку, где је бистама требало да буде одредиште, већ је као празан прикачен теретном возу за Суботицу.

Када је у Суботици инцидент откривен није било могуће утврдити ко је од особља упутио вагон ка другом одредишту, пошто су акта о промени одредишта наводно нестала, а спроведена истрага комесара железничке полиције у сарадњи са начелником из Министарства саобраћаја показала је да су двојица железничара мађарске националности главни осумњичени за уништавање бисти. У току истраге комесар је приметио да се међу 2.000 железничара у Великом Бечкереку налазио, по њему „несразмерно велики" број Мађара, што довољно говори о атмосфери сумње и о тензијама које су биле саставни део истражног поступка. Овај случај вандализма искористили су други мађарски националисти за ширење гласина о наводном отпуштању 200 чиновника железничке дирекције у Суботици. Од сличних кажњивих поступака нису презали чак ни жандармеријски подофицири мађарске националности.

Жандармеријски поднаредник из Сомбора, пред сведоцима у припитом стању, вређао је слику мртвог краља Петра и захтевао да се његова слика скине са зида кафане у којој се налазио. У неким случајевима, када није било могуће истрагом установити виновника политичког вандализма над сликом владара због претпостављене солидарности сведока и власника локала са починиоцима, предлагало се и превентивно затварање тих радњи. Ликови владара на новцу били су такође објекти напада. Хрват из Суботице подругивао се јавно лику краља Александра на металној банкноти од два динара, говорећи да на лику нема монокл пошто би он пао и разбио се, додајући да неће дуго владати пошто му ни новац, наводно, није добро осмишљен. Ова дводинарка била је и мета систематских напада.

Мотољана због лажне оптужбе, упућен Државном надодвјетништву у Сплиту за Министарство правде, од 18. новембра 1921. АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–117–428. Извештај државног детектива Мите Брдарског о наношењу штете слици краља Александра у селу Јарковцу, упућен поглавару државне тајне полиције у Суботици, од 17. новембра 1926. АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–117–428. Извештај среског поглавара из Ковачице о резултатима истраге у Јарковцу, упућен поглавару државног тајног редарства у Суботици, од 11. децембра 1926.

[42] АЈ, ф. Министарства правде 63–85–21. Налог заменика главног државног тужиоца Бранка Милашиновића, упућен истражном судији у Панчеву о покретању истраге против Јована Марковића, од 18. новембра 1921. АЈ, ф. Министарства правде 63–85–21. Допис заменика врховног државног тужиоца, упућено Министарству правде Краљевине СХС поводом преступа Јована Марковића, од 24. новембра 1921.

Обласне и градске жупаније југословенске државе, крајем 1926. године, обавестило је Одељење за државну заштиту да су противници државе пуштали у оптицај ковани новац од два динара са пробушеним ликом владара и препоручило им да проналазе изгреднике и о томе обавештавају Министарство унутрашњих дела.[43]

Страни држављани такође су долазили под удар закона уколико би извршили вербални деликт. То се десило једном аустријском држављанину. Затворише су га југословенске власти у Мурској Соботи иако је тврдио да је невин. Окружни суд у Марибору известио је Министарство правде да је породица окривљеног, наводно, позната по негативном ставу према Краљевини СХС. Аустријско посланство интервенисало је у његову корист и захтевало да се његов случај што пре оконча или да се, уколико је невин, пусти на слободу. Увидом у случај, окружни суд дошао је до закључка да треба обуставити истражни поступак и пустити га из затвора. У истражном затвору окружног суда у Дубровнику нашао се и Иван Симеонович Зајкин, избеглица из Русије, оптужен за вређање краља Александра.[44]

На кривичну одговорност због вербалног деликта позивани су и затвореници који су били притворени из сасвим других разлога у истражном затвору. Црногорац осумњичен за крађу у Котору, огорчен затварањем, вређао је краља Петра и регента Александра у афекту толико гласно да су га чули стражари, затвореници и пролазници на улици. Мишљење предстојника за правосуђе у Далмацији било је да треба проширити истрагу и на тај преступ, о чему је обавестио Министарство правде, тражећи да се од Министарства унутрашњих дела до-

---

[43] АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–117–428. Извештај комесара железничке и пограничне полиције Предића, упућен поглавару државне тајне полиције за Банат, Бачку и Барању о резултатима истраге поводом разбијања бисти краља Петра и Николе Пашића, од 7. фебруара 1926. АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–117–428. Извештај о истрази поводом разбијања бисти детектива Нићифора Вуксановића, упућен поглавару државне тајне полиције за Банат, Бачку и Барању, од 18. фебруара 1926. АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–134–475. Пријава агента државне тајне полиције Д. Михаљевића против жандармеријског поднаредника Фрање Матауса због увреде величанства, упућена краљевском државном тужиоштву у Сомбору, од 10. окитобра 1921. АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–134–475. Извештај вође оделења државне тајне полиције В. Стаменића, упућен среском начелнику Сомбора о резултатима истраге против Фрање Тапана из Телечке, од 24. новембра 1926. АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–117–428. Наређење начелника Министарства унутрашњих дела Р. П. Тодоровића о спречавању оптицаја пробушеног кованог ноца од два динара и кажњавању извршилаца тих преступа, упућено свим обласним и градским жупанима, Управи града Београда, комесарима железничке и пограничне полиције, поглавару среза Батина, Генералном инспекторату Министарства финансија, Великом капетану Суботице и шефу државне тајне полиције, од 25. новембра 1925.

[44] АЈ, ф. Министарства правде 63–74–215. Допис Министарства иностраних послова, упућен Министарству правде о захтеву аустријског посланства да се реши случај Рудолфа Фоглера, од 5. септембра 1921. године; АЈ, ф. Министарства правде 63–74–215. Одговор Министарства правде, упућен Министарству иностраних послова поводом случаја Фоглер, од 7. септембра 1921. АЈ, ф. Министарства правде 63–74–215. Допис окружног суда у Марибору, о ослобађању Фоглера упућен Министарству правде, од 17. септембра 1921. АЈ, ф. Министарства правде 63–85–21. Извештај Државног надодвјетништва у Сплиту, упућен Министарству правде о казненим списима Ивана Симеоновича Зајкина, од 16. септембра 1921.

бије овлашћење за покретање кривичног поступка. Министарство унутрашњих послова тражило је даље предузимање додатних истражних радњи, што упућује на постојање недоумице међу његовим правним експертима да ли се увреда унутар истражног затвора може третирати на исти начин као на слободи. Даља истрага показала је неоснованост оптужби за крађу, али тужилац из Котора тражио је да за пример другим затвореницима буде „долично кажњен" због увреде краљевске куће. Суд у Котору осудио га је на три године затвора, а занимљиво је да се оптужени сам одрекао права на жалбу, тако да је пресуда одмах постала правоснажна.[45] Затвореница казнионице у Новом Саду, по националности Хрватица из Далмације, током разговора са другим осуђеницама о својој амнестији поводом ступања на престо Александра Карађорђевића извршила је вербални деликт. Државни тужилац предложио је истражном судији да јој се одреди службени бранилац и да се, приликом судског поступка, прибаве докази о њеном „моралном владању", па чак и имовинском стању.[46] Недужни појединци покушавали су да избегну казну после оптужби за преступ. Тако је питомац машинске школе ратне морнарице хрватске националности, у припитом стању, окривљен да је наводно извршио вербални деликт против тадашњег регента Александра. Командант Треће поморске обалне команде казнио га је, по одредбама војног права, за припито стање на месец дана затвора. Иако се, у међувремену, одустало од његовог гоњења због вербалног деликта он је не чекајући одлуку о томе побегао у италијански Задар одакле је упућивао молбе да му се казна опрости. Изразио је жељу да се поново врати у машинску школу.[47] Овакве реакције биле су вероватно исхитрен, али и разумљив одговор на превентивни аспект кажњавања који је могао да доведе и до осуђивања потпуно невиних особа.[48] Зато су противници државе, понекад, свесно прибегавали формалној мимикрији, надајући се да их органи гоњења неће приметити. Једна Хрватица из Сомбора држала је у свом локалу два пса, којима

---

[45] АЈ, ф. Министарства правде 63–74–200. Извештај Предстојништва за правосуђе покрајинске владе за Далмацију о вербалном деликту Блажа Ајдуковића, упућен Министарству правде, од 28. маја 1921. АЈ, ф. Министарства правде 63–74–200. Одговор Министарства правде о ислеђивању случаја Ајдуковић, од 6. јуна 1921. АЈ, ф. Министарства правде 63–74–200. Телеграм државног тужилаштва у Котору о резултатима истраге против Ајдуковића, од 14. јуна 1921. АЈ, ф. Министарства правде 63–74–200. Извештај оделења Министарства правде у Сплиту о пресуди Блажу Ајдуковићу, упућен Министарству правде, од 6. октобра 1921.

[46] АЈ, ф. Министарства правде 63–86–62. Оптужница новосадског државног тужилаштва против Антоније Валић за вербални деликт, упућена истражном судији, од 20. новембра 1921.

[47] АЈ, ф. Министарства правде 63–74–215. Извештај предстојништва за правосуђе покрајинске владе за Далмацију, о преступу питомца машинске школе у Кумбору Рудолфа Кардума, од 10. септембра 1921. АЈ, ф. Министарства правде 63–74–215. Допис канцеларије Ђ. В. Краља о молби Рудофа Кардума за помиловање, упућен Министарству правде, од 16. маја 1921. АЈ, ф. Министарства правде 63–74–215. Допис Министарства правде о молби Кардума, упућен Министарству војске и морнарице, од 27. септембра 1921.

[48] Модерни правни експерти сматрају да: „Уколико је казна детерминисана само разлозима своје друштвене корисности и (генералне) превенције, онда уколико је потребно застрашити друге потенцијалне учиниоце а грађанима вратити поверење у правни систем, може се посегнути и за кажњавањем невиних." Ј. Ћирић, *н. д.*, 20. Такође видети: Игор Приморац, *Преступ и казна*, Београд 1978, 121.

је дала имена „Петар“ и „Динар“. Пред гостима, претежно Србима, страшно је нападала „Петра“ и „Динара“ осећајући се безбедно од полицијских агената.[49]

Занимљиво је да, у контексту пријављивања вербалног деликта, међу држављанима Краљевине СХС није постојала раширена свест о потреби сузбијања излива етничких нетрпељивости. Можда то има везе са чињеницом да српско државно искуство до 1912. године није познавало категорију мултиетничности. Зато српско кривично законодавство није узимало у обзир ту врсту преступа. Ипак, одредба о кажњавању појединаца за стварање „мрзости и презрења“ међу класама могла је послужити у те сврхе. Човек, осумњичен за такав преступ, излагао се опасности новчане казне од 200 до 3.000 динара или затвором од три месеца до три године.[50] У свега неколико наврата полицијским органима пријављене су особе које су шириле националну мржњу, углавном према српском народу. Можда је најинтересантнији случај „белог“ Руса Јована Фурузова који је, иако запослен у државној служби као телеграфиста на железници, јавно изјавио пред полицијским службеником да „мрзи Србе“ и неповољно се изразио о њиховој интелигенцији, сматрајући их „заосталим“ у односу на друге нације. У том свом виђењу није био усамљен. Чак су и неки Срби из Војводине отворено говорили у Панчеву да су Мађари били у праву када су Србе називали дивљацима. Ишли су тако далеко да су тврдили да је „штета“ што их Мађари нису све побили за време Првог светског рата. Поглавар државне тајне полиције препоручио је Министарству унутрашњих дела да починиоцу, поред одмеравања казне, одузму и дозволу за вршење угоститељске делатности. Када су се тако понашали однарођени припадници српског народа, онда не чуди што је Мађар из села Ђале у Банату изјавио да су сви Срби, укључујући и династију Карађорђевића, лажови. Неки непријатељски расположени Буњевци из Сомбора нису се устручавали да изјаве да су Срби „опанчари“и чак „поткована коњи“. После хапшења и привођења државном тужиоцу у том граду, преступник је убрзо пуштен да се брани са слободе. Иако му је градоначелник Сомбора одузео дозволу за рад због непријатељског деловања, полиција о томе није уопште била обавештена тако да је његова гостионица и даље радила упркос томе што су надлежне финансијске институције обавештене о одузимању, како се тада говорило, „личног права“. Тим поводом одељење државне тајне полиције тражило је, пре обраћања надлежним градским властима, да Главна финансијска управа Сомбора испита како је могуће да гостионица буде и даље отворена.[51]

---

[49] АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–117–428. Пријава поглавара државног тајног редарства за Банат, Бачку и Барању потив Катике Пекаловић, упућена градској капетанији у Сомбору, од 18. јануара 1926.

[50] Т. Живановић, *Кривични законик Краљевине Србије*, 59.

[51] АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–117–428. Извештај државног детектива Јаничића о увреди нације од стране Јована Фурузова, упућен поглавару државне тајне полиције у Суботици, од 17. маја 1926. АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–117–428. Извештај поглавара државне тајне полиције Степановића о преступу Фурузова, упућен Оделењу за заштиту државе у Београду, од 25. јуна 1926. АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–117–428. Извештај поглавара државне тајне полиције

Појава вербалног деликта није равномерно забележена на целокупном југословенском простору. На терену Јужне Србије, у којој су етничке и политичке страсти ескалирале до оружаних сукоба и терористичких акција, вербални деликт несумњиво је постојао, али био је у позадини превирања свих врста иако је више од 50.000 људи из тог дела југословенске државе у раздобљу 1918 – 1930. било оптужено за политичке деликте.[52] Другим речима, он се примећивао и законски санкционисао у оним срединама у којима је постојала релативно стабилна ситуација уз предуслов постојања извесног степена правне свести сведока и оних који су те деликте пријављивали надлежним институцијама. То није било могуће потпуно применити у условима парцелизованих правних, па и културних, подручја државе упркос томе што су казнени прописи, на папиру, били уједначени. Томе је доприносила и чињеница да, за разлику од српскохрватског, словеначки језик не поседује аутохтоне опсцености већ их позајмљује из српског, односно италијанског језика.[53] Тако је и вербални деликт, као чин отпора држави и њеним репрезентантима, био показатељ цивилизацијских и културолошких разноликости југословенског друштва између два светска рата.

о преступу против нације кафеџије Милана Симића из Банатског Новог Села, упућен Одељењу за државну заштиту у Београду, од 7. априла 1926. АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–117–428. Пријава државног детектива Мите Брданског против Јаноша чорбе из Ђале, упућен поглавару државне тајне полиције у Суботици, од 26. маја 1926. АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–117–428. Извештај вође оделења државне тајне полиције у Сомбору Боре Никчевића о преступу кафеџије Шандора Кунтића, упућен поглавару државне тајне полиције у Суботици, од 16. марта 1925. АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–134–475. Допис вође оделења државне тајне полиције из Сомбора Боре Никчевића о нелегалном раду гостионице Шандора Кунтића, упућен градоначелнику Сомбора, од 16. августа 1926. АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–134–475. Допис вође одељења државне тајне полиције из Сомбора Боре Никчевића о нелегалном раду гостионице Шандора Кунтића, упућен Главној финансијској управи Сомбора, од 6. јула 1926.

[52] О безбедности тих крајева и репресивним институцијама система управљања више у књизи: Владан Јовановић, *Југословенска држава и Јужна Србија 1918 – 1929., Македонија, Санџак, Косово и Метохија у Краљевини СХС,* Београд 2002, 86–111, 163–201.

[53] О тој специфичности словеначког језика видети: D. Šipka, *n. d.,* 21.

Ljubomir Petrovic

VERBAL OFFENCES IN THE YUGOSLAV SOCIETY, 1918–1929

Summary

Verbal offences in the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes were a widespread, though not even, form of resistance to state authorities. Territorially speaking, it was widespread in Bosnia and Herzegovina, Vojvodina, Dalmatia and Croatia. Obscene verbal attacks on state symbols, political officials, the ruling family, even on King Petar 1st and Alexandar, were part of the tense political every-day life, in spite of proclaimed prison sentences for the offence perpetrators. The enemies of the new state and ruling parties' political opponents did not hesitate to express their disagreement on political conditions in so uncivil way that the country was forced to protect its authority by this kind of restriction of freedom of speech. In the field of legislation that regulated criminal jurisdiction, there had been a continuity of adopted laws of the Kingdom of Serbia according to which the violators would be sentenced to prison from 1 month to 10 years, depending on the severity of the verbal offences.

Not even the social groups, that did not have the right to vote, such as children and women, were excused from responsibility. The prisoners who had been imprisoned for other forms of violation and crime were also judged for verbal offences. Under the surface of violation, there was prominent political sexuality in the form of fictitious rape and ferocious verbal mistreatment of opponents in the most intimate field of living.

HORNYÁK ÁRPÁD, Ph. D, naučni saradnik
Pečujski univerzitet, Pečuj

UDC 327 (497,1:439) „1918/1927"

JUGOSLOVENSKO-MAĐARSKI DIPLOMATSKI ODNOSI 1918 – 1927

ABSTRACT: *Članak nastoji da dokaže kako je u prvoj deceniji posle Prvog svetskog rata iza jugoslovenskih nastojanja da poboljša odnose sa Mađarskom, stajala pretnja od Italije. Istovremeno, ukazuje se na to da ni mađarska strana prilikom podnošenja ponuda za zbliženje u proleće 1926. godine nije bila bez skrivenih želja. Posebna pažnja posvećena je analizi tzv. mohačkog govora guvernera Hortija koji je, naspram raširenog mišljenja da je predstavljao početak zbližavanja, označio kraj procesa približavanja dva susedna naroda.*

U smutnom vremenu posle Prvog svetskog rata vladajući krugovi u Beogradu ocenili su da je došlo vreme da učine korake za pripajanje novih teritorija, koje su smatrali neophodnim za buduću zajedničku jugoslovensku državu. Pravnu osnovu za okupiranje teritorija koje su hteli da oduzmu od Austrougarske dalo je primirje sklopljeno u Padovi 3. novembra 1918, a sam čin zaposedanja kao i obim teritorije regulisan je vojničkom konvencijom sklopljenom u Beogradu 13. novembra 1918. godine.[1] Konvencijom je određena demarkaciona linija na istoku i jugu Mađarske, koja se protezala u pravcu Besterce–Moriš–Subotica–Baja–Pečuj. Od konvencije su svi potpisnici očekivali različite stvari.[2] Srbi su očekivali da će preko nje potvrditi zaposedanja koja su izvršili posle potpisivanja primirja u Padovi i koja će konačno biti odobrena na Konferenciji mira. Sa francuske strane su računali da pomoću konvencije mogu zasnovati francuski privredni i politički uticaj u ovoj regiji, odnosno da zaposedanjem nekoliko strateški važnih tačaka – koje su omogućila oba dokumenta – i kontrolom saobraćajne mreže mogu obezbediti Placdarm prema Nemačkoj. U tesnoj vezi sa navedenim, Francuska je, zaposedanjem nekih tačaka u Erdelju, nameravala da obezbedi nesmetanu predaju Erdelja Rumunima na koje je računala u planiranoj intervenciji protiv Sovjetske Rusije[3].

Od tih ciljeva sasvim su se razlikovala očekivanja mađarske vlade vezana za konvenciju. Mađarski premijer Mihalj Karolji je pre svega hteo da dobije u vremenu do otvaranja mirovne konferencije kako bi izbegao okupaciju zemlje od strane

[1] U poluzvaničnim planovima vlade Srbije granica prema Mađarskoj bi, u osnovnim crtama, polazila od Dunava više Oršave, zatim planinskim lancem na sever do Moriša ostavljajući Arad, Lugoš i Lipovu Rumuniji, pa Morišom do ušća u Tisu, odatle linijom Drave ispod koje bi bile Subotica i Baja, potom Murom do Lajbnica. Pašićev circular od 22. septembra 1914. citira Ljubinka Trgovčević u: *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države 1914–1920,* Beograd 1986, 280.

[2] U ime srpske vlade potpisao je vojvoda Živojin Mišić, sa mađarske strane Bela Linder, a u ime Francuske istočne vojske general Anri.

[3] O francuskim interesima vezanim za sklapanje Beogradske vojne konvencije opširnije vidi knjigu Marije Ormoš, *Padovától Trianonig,* Budapest 1984, 59–93 (u daljem tekstu *Padovától).*

država naslednica. Karolji nije imao ništa protiv toga da velike sile same šalju trupe na teritoriju Mađarske; štaviše, da bi postigao svoj prvobitni cilj smatrao je to čak i poželjnim. Zamisao je u načelu bila dobra, međutim okolnosti za njeno ostvarivanje nisu joj bile naklonjene. Beogradska konvencija, izuzimajući srpsku stranu, nije mogla da ispuni očekivanja nijedne od potpisnica. Francuske namere su doživele neuspeh zbog protesta Engleske i Italije koje nisu htele da pomažu Francuskoj oko uspostavljanja njenog uticaja u Centralnoj Evropi. Mađarske nade otpale su zbog rumunskog i čehoslovačkog protivljenja. Rumuni su zamerali to što im je demarkaciona linija određena u Beogradu davala znatno manje od onog što im je bilo obećano tajnim ugovorom iz 1916. godine[4], a u Pragu su iskazivali veliko nezadovoljstvo jer je na osnovu Beogradske konvencije Budimpešta počela da restaurira svoju administraciju u Felvideku (južni deo današnje Slovačke).[5] Krajem novembra 1918, kada se u Francuskoj uvidelo da oskudne i rasturene vojničke snage kojima raspolaže nisu dovoljne čak ni za zaposedanje planiranih strateških tačaka kao i zbog protivljenja njenih malih i velikih saveznika, i Pariz je odustao od podrške konvenciji. Mađarska, pak, nije bila dovoljno snažna da samostalno sprovodi odredbe konvencije.

Posle odustajanja Francuske od konvencije bilo je samo pitanje vremena kada će države naslednice prepoznati promenu francuskih namera i pokušati da na svoju ruku zadovolje sopstvene zahteve na račun Mađarske. Vlada u Budimpešti, koju su priznale jedino Austrija i Švajcarska, gotovo da je bila izolovana od sveta. Bila je bez razvijenog sistema veza na Zapadu, nije imala izgrađenu diplomatsku mrežu, ni oformljenu spoljnopolitičku koncepciju. Delimično zbog „neoformljenosti" spoljne politike mađarska vlada je od kraja oktobra pa do osnivanja Sovjetske Republike 21. marta 1919. eksperimentisala sa više spoljnopolitičkih orijentacija. Karolji se na početku uzdao u Vilsonove principe zatim u Francusku pa je očekivao pomoć od Italije, Jugoslavije (indirektno od Francuske) i konačno od Sovjetske Rusije. Zahvaljujući užurbanom menjanju smerova spoljne politike i neobaveštenosti mađarske vlade o aktuelnim prilikama u Evropi, ali prvenstveno zbog nepovoljne međunarodne situacije za Mađarsku, građanska demokratija nije mogla da ostvari spoljnopolitičke uspehe. Pomenuti smerovi mađarske spoljne politike su skoro svi, osim u slučaju Francuske, bili prinudni i značili su novost u mađarskom spoljnopolitičkom razmišljanju.

Od početka 1919. godine pa sve do pada građanske vlade glavnu ulogu su igrale italijanske i jugoslovenske smernice za poboljšavanje mađarske situacije. Za italijansku stranu argument je bilo to što je ona bila velika sila preko koje se činilo mogućim da se demontiraju rumunske neprijateljske namere čak i po cenu personalne unije između Mađarske i Rumunije. Međutim, pošto Rumuni nisu bili voljni da se odreknu svojih zahteva na Erdelj i ostale mađarske teritorije Budimpešta je pokušala da pronađe oslonac na drugoj strani. Pošto se po svim nagoveštajima činilo da će Francuska imati odlučujuću ulogu u regionu, Karolji je smatrao razumnim da joj se približi.[6] Međutim, to nije činio direktno kao u novembru 1918. već indirektno preko štićenika Pariza, preko Jugoslavije. Za približavanje južnom susedu postojao je niz argumenata. Približavanje Beogradu moglo se opravdati i time što

---

[4] U ovom ugovoru Antanta je označila zapadne granice Rumunije kod Tise kao cenu svog ulaska u rat na strani Saveznika.

[5] *Padovától*, 78.

[6] *L. Nagy Zsuzsa*: Az olasz érdekek és Magyarország 1918–1919-ben, In. Történelmi Szemle 1965/2–3 260–265.

je Karolji smatrao mogućim, da za pomoć u sporu oko Banata, Mađarska zadrži deo Banata.[7] I konačno, sa pravom se moglo pretpostaviti da je značaj Mađarske znatno porastao u očima beogradskog režima s obzirom na planove Italije za zaokruživanje Jugoslavije. Međutim, ta mađarska očekivanja bila su pogrešna i neosnovana. Jugoslavija nije htela da se pogađa sa pobeđenom državom koju niko nije priznao, a naročito ne oko teritorija. U Budimpešti su precenili strah Jugoslovena od italijanskih namera, jer su se u Beogradu posle početnog straha, zahvaljujući potpori Francuske i nadi u dobijanje podrške od SAD, ubrzo smirili duhovi. Prvobitno strahovanje se do te mere smanjilo da je jugoslovenska strana bila spremna da pregovara sa Budimpeštom jedino oko pitanja pomoći mađarske vlade za dodeljivanje Rijeke Jugoslaviji.[8]

Posle predaje ozloglašene Vix-note Karolji je pokušao sa otvaranjem na levo kako bi nasuprot Antanti Mađarsku približio Sovjetskoj Rusiji. Za ostvarivanje ove zamisli najpovoljnijim se činilo osnivanje jedne levičarske vlade. Karolji je razmišljao o socijaldemokratskoj vladi koja bi uživala potporu komunista. Međutim, desilo se nešto sasvim suprotno. Ujedinjenjem dve levičarske partije osnovana je Socijalistička partija Mađarske u kojoj su komunisti bili u većini. Nova vlada je odmah proglasila Mađarsku Sovjetsku Republiku kao i to da u svojoj spoljnoj politici želi da se osloni na Sovjetsku Rusiju[9] U početku ni na zapadu niti drugde, pa tako ni u Beogradu, novi režim nisu poistovećivali sa boljševičkim režimom u Rusiji nego su pobedu komunista pripisali krajnjoj ogorčenosti Mađara. Na konferencija u Parizu nisu se mogli sporazumeti u vezi sa vojnom intervencijom protiv nove mađarske vlade. Velike sile nisu htele da intervenišu sa svojim trupama već su računale na učešće malih saveznika. Francuska, koja se pokazala najzainteresovanija za intervenciju, računala je prvenstveno na učešće Rumunije i Jugoslavije[10]

U pogledu Rumunije, Francuska nije morala da se razočara. Međutim Jugoslavija nije bila mnogo naklonjena vojnoj akciji protiv Mađarske, naročito ne zaposedanju neke mađarske teritorije. Iza jugoslovenske umerenosti je stajalo to što su beogradski teritorijalni zahtevi skoro u potpunosti bili udovoljeni, čak je jugoslovenska vojska držala pod okupacijom i više nego što je, sudeći po informacijama kojima je raspolagala, Mirovna konferencija nameravala da joj dodeli.[11] U prilog odbijanju francuskih molbi za učešće u intervenciji išla je nestabilna unutrašnja i spoljnopolitička situacija Jugoslavije. Zemlja je još uvek bila nepriznata od strane velikih sila i bila je pod stalnim italijanskim pretnjama. Kako bi otklonila opasnost od italijanskih pretnji i teritorijalnih zahteva, Jugoslavija se uzdala u pomoć SAD. Međutim, predsednik Vilson, mada nije bio protivnik intervencije protiv Mađarske Sovjetske Republike, nije bio ni za nju. Razmatrajući sve navedeno, Beograd se ustezao da izađe u susret francuskim molbama i da ponudi vojsku

---

[7] Károlyi Mihály levelezései. 1905–1920. Szerkesztette *Litván György*. Budapest, 1978, 436, 439.

[8] *Isto*, 436.

[9] *Hajdu Tibor*, Adatok a Tanácsköztársaság és Szovjetoroszország kapcsolatainak történetéhez. In, Párttörténeti közlemények. 1961/3, 96.

[10] *Padovától*, 216.

[11] Komisija za određivanje granične linije između Mađarske i Jugoslavije donela je 6. aprila 1919. godine odluku o graničnoj liniji. Kraljevina SHS je dobila skoro celu Bačku, i teritoriju sve do Drave i Međumurija. Osim ovih teritorija, o čijoj je sudbini jugoslovenska delegacija već u martu 1919.godine imala prethodne informacije,vojska SHS je držala opsednute tereitorije do linije Baja–Mohač–Šikloš–Pečuj.

za akciju severno od svoje buduće granice. Postojao je još jedan veoma krupan argument da Jugoslavija ne učestvuje u intervenciji (moguće čak i najvažniji) – to što u Beogradu nisu videli alternativu sovjetskom režimu u Budimpešti. Obaranje sovjetskog režima moglo je imati za posledicu da se na mesto Bele Kuna vrate Habzburzi.[12]

To što je, i pored svih tih argumenata, Beograd ipak ponudio jednu diviziju svoje vojske jedino se može obrazložiti time da nije hteo da se zameri Francuzima. U Beogradu su hteli da iskoristite novonastalu situaciju kako bi ostvarili svoje ekonomsko–političke ciljeve. Zato su dozvolili upotrebu – nevoljno ponuđene divizije, samo pod određenim uslovima. Vlada Kraljevine SHS je prvenstveno htela da obezbedi priznanje države, da ukine zabranu vrbovanja i formiranja novih divizija, da dobije ratni materijal, i ekonomsku pomoć, da joj se garantuje bezbednost teritorije od Italije i Bugarske i, nimalo sporedno, da dobije dodatne teritorije u Banatu i na zapadnim granicama.[13]

Promena jugoslovenskog stava prema intervenciji se može zapaziti u drugoj polovini juna iste godine. Kako je bilo sasvim izvesno da će ugovor sa Nemačkom biti uskoro potpisan Jugosloveni su bili primorani da menjaju raniji stav. U Beogradu su s pravom smatrali da posle odlaska predsednika SAD Vilsona više neće moći da računaju na potporu Amerike protiv pretenzija Italijana na zapadu i sve ratobornijih Rumuna na istoku, pa je bilo celishodno da potraže drugog zaštitnika.[14] Naročito posle potpisivanja mira sa Nemačkom kada su u Parizu došli na red oni mirovni ugovori za koje je Jugoslavija bila neposredno zainteresovana.[15] Novi zaštitnik je, naravno, bila Francuska. Kako je Francuska bila ta koja je najviše požurivala intervenciju usklađivanje sa njenim stavom prirodno je vodilo da promene jugoslovenskog mišljenja.[16] Jugosloveni su bili spremni da izađu u susret zahtevima Antante, ali su svoje učešće i dalje vezivali za ispunjavanje određenih uslova. Razlika u odnosu na ranije zahteve je bila u tome što su se postepeno odrekli zahteva na banatske teritorije i svoje revandikacije sve više su usmeravali ka Mađarskoj.[17] Međutim, ispostavilo se da jugoslovenska pomoć nije ni bila potrebna jer je Sovjetska Republika bila srušena i bez aktivnog jugoslovenskog učešća.[18]

Odnos Jugoslavije prema Mađarskoj posle pada Sovjetske Republike uglavnom su određivala tri faktora. Prvi od njih je bila težnja Beograda da na Mirovnoj konferenciji na račun Mađarske dođe do ekonomskih i političkih prednosti.

---

[12] AJ. 336–19–112. broj 4903.

[13] AJ. 336–19–112. pov. br. 4291.

[14] Zahvaljujući vojnim uspesima postignutim u Mađarskoj Rumunija je u sporu oko Banata postajala sve samopouzdanija.

[15] Andrej Mitrović: *Razgraničenje Jugoslavije sa Madarskom i Rumunijom*, Novi Sad 1975, 157.

[16] U Velikoj Britaniji je takođe postojala spremnost da se unapredi intervencija, barem u vojničkim krugovima i u Forin ofisu. Na sednici ratnog kabineta 24. marta 1919. pristali su da znatan deo ratnog materijala koji je prvobitno bio namenjen kao pomoć Denikinu isporuče Rumunima dajući time osnovu za rumunski (a zapravo Antantin) napad na Mađarsku.PRO CAB 23/9.

[17] Pošto su dogovori o miru sa Bugarskom i Austrijom bili u završnoj fazi, a prema Albaniji je bilo veoma malo šansi da jugoslovenski zahtevi budu ispunjeni, ne pominjući pri tom Italiju i Rumuniju koje su bile na pobedničkoj strani, Jugoslavija je jedino mogla računati da će prema Mađarskoj imati uspeha.

[18] Srpska vojska je učestvovala samo u zaposedanju Makoa sa jednom četom, ali ubrzo je bila zamenjena jednom francuskom jedinicom, kako bi bio sprečen oružani sukob između jugoslovenskih i rumunskih trupa. Francia diplomaciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919. Összeállította és szerkesztette *Ádám Magda* és *Ormos Mária,* Akadémiai Kiadó, 1999, 281.

Sledeći faktor je bio odnos Rumunije i Mađarske, odnosno težnja Bukurešta da što bolje iskoristi činjenicu da je pod svojom kontrolom držao veći deo Mađarske. I konačno, možda i najvažniji faktor koji je uticao na razvoj ovih odnosa odnosio se na habzburško pitanje.

Jugoslovenski teritorijalni zahtevi prema Mađarskoj na Pariskoj mirovnoj konferenciji predstavljali su u suštini korekcije barem u odnosu na demarkacionu liniju. Jugoslovensko-mađarska granica faktički je bila obrazovana povlačenjem demarkacione linije u Beogradskoj konvenciji iz novembra 1918. i posle zaposedanja Međumurja jugoslovenskom vojskom decembra 1918. godine. Jugoslavija je na Mirovnoj konferenciji prvobitno tražila da joj se prizna i dodeli većina zaposednutih teritorija čemu se u suštini niko nije ozbiljno protivio. Ipak metode i taktika Jugoslovena u obrazlaganju teritorijalnih zahteva na konferenciji više puta su menjani pre svega zahvaljujući stalnoj promeni međunarodne situacije kao i zbog ponašanja velikih sila, koje su male saveznike držale u neizvesnosti oko svojih namera.[19] Poslušavši sugestije stručnjaka Velikih sila,[20] Jugosloveni su se trudili da se, bar zvanično, u obrazlaganju svojih zahteva za teritorije pozivaju na nacionalno načelo, dok su strateškim i ekonomskim argumentima u većini slučajeva davali drugorazrednu ulogu.[21] Zahvaljujući nacionalnom načelu jugoslovenska delegacija prilikom izlaganja svojih zahteva pred velikim silama nije tražila ni Pečuj ni neke delove Baranje, koje su inače jugoslovenske trupe držale zaposednute. Nije imala pouzdane podatke o nacionalnom sastavu zaposednutih teritorija, a kad su podaci pristigli, ispostavilo se da čak i po nacionalnom načelu može tražiti ovo područje pošto je zastupljenost južnoslovenskog stanovništva bila daleko veća od očekivanja (no ipak manja nego što su kasnije, prilikom obrazlaganja zahteva to tvrdili), ali tada je za podnošenje novih zahteva, već bilo kasno.

Kako je već rečeno, komisija koju je Mirovna konferencija odredila da prouči buduću graničnu liniju između dve države već je, 6. aprila 1919. godine, donela odluku koja je u suštini odobrila većinu jugoslovenskih zahteva. Ovu odluku komisije odobrio je 8. maja i Savet ministara inostranih poslova, a četiri dana kasnije ju je prihvatio i Vrhovni savet. Kada je 1. avgusta 1919. Vrhovni savet doneo konačnu odluku kojom je dodelio Prekomurje Jugoslaviji smatrao je da je pitanje mađarsko-jugoslovenske granice rešeno. Međutim, Jugosloveni se nisu odrekli daljih zahteva. Mada je Vrhovni savet apostrofirao svoju odluku kao definitivnu postavili su nove zahteve, naročito prema Baranji.

Zbog potrebe za ugljem, početkom oktobra 1919. godine Jugosloveni su zatražili Pečuj i okolne ugljenokope, a na predlog poznatog i priznatog geografa Jovana Cvijića i delove južne Baranje i severne Bačke koji su imali jugoslovensku većinu i koje je konferencija dodelila Mađarskoj. Međutim, ovi zahtevi nisu urodili plodom. Beograd je postigao jedino to da, ne računajući liferovanje 880

---

[19] O tome detaljnije videti knjige Andreja Mitrovića, *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom*, Novi Sad 1975. i *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*, Beograd 1969.

[20] Englez Alen Liper i Amerikanac Daglas Džonson.

[21] Važnu ulogu za ovakav nastup imao je i kompromis postignut između srpskih i hrvatskih članova delegacije. Srbi su prvobitno zastupali strateško načelo jer su želeli da dobiju granice kojima bi mogli braniti Srbiju. Hrvati su bili svesni toga da jedino na osnovu nacionalnog načela imaju nade da obezbede Dalmaciju i Primorije nasuprot italijanskim zahtevima. Suština kompromisa je bila u tome što su Srbi prihvatili da nacionalno načelo bude na prvom mestu kod obrazlaganja jugoslovenskih zahteva, dok su Hrvati pristali na to da zajednički zahtevi budu uglavnom zasnivani na onom projektu koji su Srpska vlada i vojska izradili još za vreme rata. O tome detaljnije, vidi citirane radove Andreja Mitrovića.

tona uglja dnevno iz pečujskih ugljenokopa, svojim zahtevima oteža normalizaciju odnosa sa Mađarskom za naredne dve godine. Posle rušenja režima Sovjeta u Mađarskoj, rumunska vlada je nastojala da iskoristi svoju prednost prema Mađarskoj kako bi je privolela da potpiše separatni mir. Predsednik rumunske vlade Bratijanu nastojao je da pomoću ovog ugovora obezbedi Erdelj; mađarska potpora bi značila prednost za Rumuniju u sporu oko Banata sa Jugoslavijom; i konačno, Bratijanu je smatrao da bi jedan rumunsko-poljsko-mađarski savez bio bolja zaštita od sovjetskih pretnji nego jugoslovensko-rumunsko-čehoslovačka saradnja.[22] Ideja o saradnji dveju država pa čak i stvaranju personalne unije koja se posmatračima sa strane mogla činiti da ima izgleda na uspeh mogla je računati na blagonaklonost Velikih sila (osim Velike Britanije). Ali Jugosloveni nisu davali mnogo šansi mađarsko-rumunskom zbližavanju možda zbog toga što su bili upućeniji u međusobnu neslogu dva suseda.[23] Zabrinjavala ih je jedino mogućnost sklapanja separatnog mira što je moglo da dovede u pitanje odredbe Beogradske konvencije i ugrozi njihove interese.[24]

Pored navedenog, u Beogradu je gledano sa nepoverenjem na aktivno učešće Italije u izglađivanju spornih pitanja između Bukurešta i Budimpešte, jer je moglo poslužiti italijanskom planu za okruživanje Jugoslavije. Međutim, mađarsko-rumunski razgovori su doživeli krah već tokom jeseni zahvaljujući velikim delom pljačkanju i lošem ponašanju rumunskih trupa.

Habzburško pitanje

Za Jugoslaviju je iz više razloga bilo od životne važnosti da se spreči restauracija Habzburgovaca u Mađarskoj i u Austriji. Povratak Habzburgovaca je nosio sobom opasnost da će jugoslovenska država, eventualnim ujedinjenjem Austrije i Mađarske, dobiti još jednu veliku silu za suseda koja bi bila vojnički, politički i ekonomski jača od nje. Takva država je mogla dovesti u pitanje ulogu vodeće države na Balkanu za kojom je Jugoslavija težila. Štaviše, dugoročno bi značila pretnju novoosnovanoj državi Jugoslovena, pošto bi među stanovništvom otcepljenih teritorija bivše Monarhije nostalgija prema nekadašnjoj dinastiji mogla dostići takve razmere da bi to moglo da dovede do raspada države.

Habzburško pitanje se prvi put pojavilo u ozbiljnoj formi posle pada Sovjetske Republike kada je vladu Ištvana Fridriha, kao *homo regius,* legitimizovao član habzburške porodice nadvojvoda Jozef. Jugosloveni su odmah protestovali protiv tog čina i njihov protest je bio uvažen u Parizu, pa je Vrhovni savet u poruci mađarskoj vladi avgusta 1919. zatražio isključenje Habzburga iz političkog i javnog života Mađarske.[25] Posle ovog akta Konferencija ambasadora je 2. februara 1920 stavila na znanje mađarskoj vladi da Velike sile neće priznati Habzburgovce ni dozvoliti njihov povratak na mađarski presto.[26] U daljim nastojanjima jugoslovenska

[22] PRO FO 421/297. No. 79.
[23] AJ. 395–2–9. pov.br. 641.
[24] AJ. 336–5/V. br. 3270.
[25] *Padovatol,* 347.
[26] Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary. Collected and edited by Francis Deak and Dezső Ujváry. Vol. I. 1919–1920. Budapest, 1939, 139–140 (u daljem tekstu *Papers*). Ovaj telegram je znatno povećao šanse Hortija da bude izabran za guvernera.

strana se zalagala da Mirovna konferencija unese u ugovor sa Mađarskom klauzulu po kojoj bi svi članovi dinastije koji su bili na suprotnoj strani tokom rata bili isključeni sa mađarskog prestola. Pošto to nije ostvareno, Beograd je pokušao da se na drugi način obezbedi od habzburške restauracije pa se obratio državama koje su takođe smatrale da im preti opasnost od povratka Habzburgovaca, posebno Čehoslovačkoj i Italiji.

Prvi korak ka osnivanju zajedničkog fronta protiv Habzburga bilo je potpisivanje ugovora između Jugoslavije i Čehoslovačke 14. avgusta 1920. godine. Ovaj ugovor je označio početak stvaranja Male antante i u prvom redu imao je cilj da primora Mađarsku da ispuni odredbe mirovnog ugovora, ali je istovremeno nosio i mogućnost saradnje protiv habzburške restauracije. Kada je novembra 1920. sklopljen ugovor u Rapalu sa Italijom u posebnoj klauzuli je definisano ovo pitanje, a ugovorne strane su se obavezale da će svim potrebnim političkim merama sprečiti povratak Habzburgovaca na tron, kako u Austriji tako i u Mađarskoj.

Saradnju protiv restauracije znatno su ubrzala dva neuspešna pokušaja povratka bivšeg kralja Karla IV u Mađarskoj marta i oktobra 1921. godine. Jugoslavija je u oba pokušaja najenergičnije reagovala i pokazala da se ne bi uzdržala ni od primene vojničkih mera. Međutim pokušaji bivšeg kralja nisu bili uspešni, što je u Jugoslaviji shvaćeno kao rezultat odlučnog nastupanja Beograda i Praga. Činjenica je, međutim, da Karlo ne bi uspeo da se vrati na presto i bez pretnje Jugoslavije i Čehoslovačke da će restauraciju sprečiti vojnom intervencijom pošto guverner Horti nije bio voljan da „teret vladanja" prepusti bivšem vladaru. Ipak, posete bivšeg kralja nisu prošle bez posledica.

Kao rezultat prvog povratka Karla obruč Male antante oko Mađarske bio je skoro potpuno zatvoren, jer je Rumunija posle prvobitnog oklevanja odjednom bila spremna da potpiše ugovor sa Beogradom i Pragom u skladu sa onim potpisanim avgusta 1920. između Jugoslavije i Čehoslovačke. Pri tom se ne sme zanemariti ni činjenica da je Budimpešta profitirala od kraljeve posete u martu–aprilu 1921. godine. Naime, Horti je zahvaljujući svom dosledno negativnom stavu prema zahtevu bivšeg kralja uspeo da pridobije poverenje Velikih sila.

Naspram prvog pokušaja za povratak bivšeg kralja, koji je imao i neosporno negativne posledice, drugi iz oktobra je doneo samo prednosti Mađarskoj. Mada su jugoslovenska i čehoslovačka vlada činile sve da iskoriste povratak kralja kako bi Maloj antanti obezbedile mesto u Komisiji za vojničku kontrolu Mađarske sva ova nastojanja nisu urodila plodom. Jedino što su postigle bilo je to da konferencija ambasadora, za razliku od prvobitno zauzetog stava od 31. oktobra 1921. godine, više nije bila zadovoljna samo detronizacijom Karla, već je to isto tražila za celu dinastiju.[27]

Istovremeno, Horti i mađarska vlada su dobili priliku da dokažu kako drže situaciju pod kontrolom, bar kada je u pitanju unutrašnja politika i da neće srušiti mir u srednjoj Evropi nepromišljenom i avanturističkom politikom. Mađarski režim je konačno postao prihvatljiv ne samo za velike sile već, što je isto tako važno, i u očima zemalja Male antante.[28]

---

[27] Mađarski parlament je 6. novembra doneo zakon o detronizaciji Habzburga. A trónfosztással kapcsolatos külpolitikai anyag ismertetese 1921. oktober 22-től November 13-ig. Kiadja a M. Kir. Minisztérieum. E. es Hn. 21–22.

[28] Pola godine posle drugog pokušaja Karla da se vrati na mađarski presto jugoslovenski poslanik Milojević je ocenio kako je u interesu Jugoslavije da Horti ostane na vlasti i da mu se pruži podrška ne samo naspram Habzburgovaca već i bilo kod princa iz inostranstva. AJ. 396–19–39. pov. br. 639.

Posle pokušaja restauracije

Mađarska je u suštini već posle prvog neuspelog puča proglasila novu spoljnu politiku koja je postala još jasnija posle oktobra 1921. godine. Vlada Ištvana Betlena koja je smenila vladu Pala Telekija, iako je htela da nastavi politiku svog prethodnika i da se sporazume sa državama naslednicama, istovremeno se nije odrekla ni buduće revizije. Gledano u perspektivi računala je na jednu veliku mada ne i integralnu reviziju što je konkretno značilo da bi u pogodnoj spoljnopolitičkoj situaciji – razumevajući pod ovim snaženje nemačke i njenu pomoć Mađarskoj – Mađarska mogla da povrati veći deo Erdelja i Banata.[29]

U oblikovanju nove mađarske spoljne politike mora se uzeti u obzir poreklo i politička prošlost njenih kreatora. To se posebno odnosi na Mikloša Banfija, ministra inostranih poslova, a naročito na premijera Betlena. Obojica su bili iz Erdelja, bili su grofovskog porekla i međusobno povezani rodbinskim vezama i vrlo brzo su se prilagodili novoj situaciji u Mađarskoj. Posle dolaska na vlast odbacili su stil i metode politike jedne velike sile, što je bilo karakteristično za bivše zajedničko Ministarstvo inostranih polova Austrougarske i za vođenje spoljne politike našli su dobar primer iz istorije svoje uže domovine Erdelja.[30] Stoga su odmah otpočeli da proganjaju „duh Bal Placza" sa Distera (zgrada Ministarstva inostranih poslova u Budimpešti).

Nekadašnja mala i faktički nezavisna Erdeljska kneževina (mada još uvek u sastavu Turske) i njen jednovekovni uspešni opstanak putem laviranja između dve velike sile Austrije i Turske mogao je poslužiti kao primer za malu i nezavisnu Mađarsku koja se odjednom našla u sličnoj situaciji. Zato i ne čudi što su se ovi aristokrati sasvim prirodno služili metodama tradicionalne erdeljske diplomatije koja je bila zasnovana na činjenici da je Kneževina uvek bila slabija strana. Na ovakvo stanje stvari stara mađarska politička elita, naviknuta na pripadnost jačoj strani, bar u prvo vreme nije bila sposobna da odgovori.

Betlen je prestao sa „rastrzanom" spoljnom politikom koja je, da bi što pre postigla reviziju, htela da se sporazume čas sa jednom čas sa drugom državom naslednicom. Umesto toga, on se koncentrisao na stvaranje stabilnosti u unutrašnjem političkom životu i na obezbeđivanje povoljne političke pozadine za upravljanje državom. To je, barem prividno, neizbežno vodilo smanjenju spoljnopolitičke aktivnosti Mađarske, ali nije značilo da je ona potpuno prestala.[31] Preciznije je stoga reći da je Betlen umesto naglog menjanja smerova u spoljnoj politici odredio njene prioritete i koncentrisao se na njihovo ostvarivanje.

Takav jedan prioritet je bio učlanjivanje Mađarske u Društvo naroda što je bio značajan korak u sticanju „ravnopravnosti" države. Procedura je protekla bez većih problema uz manje proteste država Male antante.

Čehoslovačka i jugoslovenska vlada su bile protiv mađarskog članstva u Društvo naroda, jer su bile svesne toga da u buduće neće moći da dozvole sebi takav postupak protiv budimpeštanske vlade kakav su imali prilikom pokušaja povratka Karla.[32] Jugoslovenska vlada je želela da joj se za njen pristanak za mađarsko

---

[29] Romsics Ignác: *Bethlen István külpolitikája,* In: „Századok", 1990/5–6, 579.

[30] *Isto,* 580.

[31] Mađarska je upravo u to vreme postigla svoj prvi spoljnopolitički uspeh sa referendumom u Šopronu.

[32] *Papers, II,* 806.

učlanjivanje u Društvo naroda saniraju neke nepravde učinjene od strane Mađarske. Beograd se u prvo vreme žalio na rad iredentističkih organizacija u Mađarskoj kao i na rad međunarodne vojne kontrolne komisije, jer je smatrao da je bila popustljiva prema mađarskim vojnim organima.[33]

Potrebno je na ovom mestu napomenuti da verovatno ni u Beogradu nisu verovali u stalne optužbe u vezi sa naoružanjem i brojem mađarskih vojnika. Verovatno je reč bila o tome da je jugoslovenska vlada htela da „preventivnim napadom" spreči Mađarsku da u skorije vreme izgradi armiju sposobnu za udar kojim bi povratila oduzete teritorije.[34] Pošto je Benešu pošlo za rukom da uz pomoć Rumunije ubedi jugoslovensku vladu da je prijem Mađarske u Društvu naroda od strane Velikih sila svršen čin, Beograd se konačno pomirio sa mađarskim članstvom u Društva naroda.[35] Zahvaljujući tome, skupština Društva naroda je jednoglasno prihvatila mađarsku molbu za prijem. Tako je posle Austrije i Bugarske kao treća pobeđena zemlja 18. septembra 1922. i Mađarska postala član ove organizacije, koja je prvobitno trebalo da okupi samo pobednike i neutralne države iz prethodnog rata.

Članstvo u Društvu naroda je značilo jednu vrstu političke rehabilitacije za Mađarsku i donelo je kontrarevolucionarnom režimu i de jure priznanje. Istovremeno se dokazala ispravnost politike Betlena, koja je bila zasnovana na takozvanoj „Vajmarskoj politici". Prva etapa ove politike bila je dobijanje poverenja i potpore Velikih sila za režim i uvođenje zemlje u međunarodni politički život što je mađarska vlada, prijemom zemlje u Društvo naroda, uspešno obavila. U nastavku, Betlen je hteo da pomoću stečenih pozicija neutrališe Malu antantu, poboljša položaja Mađara na otcepljenim teritorijama i postepeno pokrene borbu za reviziju i vraćanje teritorija. Naravno, mađarski premijer je bio potpuno svestan toga da za drugu etapu „vajmarske taktike" još nije došlo vreme. To se vidi iz njegovog govora održanog u Debrecinu maja 1922. godine u kojem je umesto momentalne revizije, za glavne spoljnopolitičke ciljeve označio mnogo realnije zadatke kao što su bili uspostavljanje ekonomske ravnopravnosti države, poboljšanje položaja Mađara u susednim državama i odlaganje plaćanja odštete.[36]

Na početku Betlen je hteo da u direktnim pregovorima ostvari pomenute ciljeve. Istovremeno ovim pregovorima nameravao je da spreči još tešnju saradnju između država Male antante i u najboljem slučaju čak i da razbije ovu organizaciju. Međutim, u mesecima posle đenovske konferencije ispostavilo se da Mađarska nije mogla da se neposredno sporazume sa državama Male antante, jer je put do tih država vodio preko Velike antante. Za sređivanje pitanja reparacije kao i za saniranje ekonomsko-finansijske situacije u državi mađarski premijer nije ni pomišljao na neposredne pregovore sa država naslednicama već se direktno obratio velikim silama i u proleće 1923. krenuo je na zapadnoevropsku turneju.

U prilog bržeg sređivanja pitanja reparacija išlo je i to što su francuske i belgijske trupe zaposele Rursku oblast sa obrazloženjem da Nemačka nije platila Parizu ratnu odštetu. Tada se jedno kratko vreme u Mađarskoj pojavio strah da će i Mala antanta slediti francuski primer. Betlen je prvobitno hteo da postigne da se

---

[33] PRO FO 371/8910,C 10134/9744/92.

[34] Mađarska armija sve do druge polovine 30-ih godina nije dostigla broj od 35.000 vojnika koji joj je bio dozvoljen Trijanonskim ugovorom.

[35] Beneš je ukazao na to da bi umesto jalovog protivljenja trebalo iskoristiti ovu situaciju kako bi se Društvu naroda pokazale sve evidencije da Mađarska ne poštuje odredbe mirovnog ugovora. AJ 395–7–8, pov. br. 457; AJ 395–7–80. pov. br. 7898.

[36] *Bethlen István gróf beszédei és irásai,* I, Budapest 1933, 233.

Mađarska oslobodi obaveze plaćanja ratne odštete i da joj se dozvoli da dobije međunarodni zajam. Uskoro se ispostavilo da ne može biti govora o oslobađanju od plaćanja ratne odštete pa je postalo jasno da će biti teškoća i oko dobijanja međunarodnog zajma.

Ideju o opraštanju reparacija nije podržavala nijedna velika sila. Dok je Francuska bila izričito protiv toga, Italija je bila sklona određenom sporazumu. Ona je bila voljna da se odrekne dela odštete koji je potraživala od Mađarske u visini sopstvenog ratnog duga koje su Velike sile bile spremne da njoj oproste.[37] Engleska je, pak, u načelu bila raspoložena samo na izvesno smanjenje sume odštete, ali nikako i na potpuno opraštanje, jer je London bio svestan činjenice da je otplaćivanje kredita koje je on dao Parizu zavisilo od plaćanja nemačke reparacije Francuskoj. Prema tome, ako bi London stao na stranu Mađara stvorio bi presedan za Nemačku kojim bi ugrozio sopstvene interese.

Od država Male antante Čehoslovačka je bila najmanje neprijateljski raspoložena prema težnjama mađarske vlade što se može objasniti jednostavnim razlogom. Naime, Čehoslovačka kao država koja je u celini bila stvorena od teritorija Austrougarske nije mogla da računa na ratnu odštetu od Mađarske.[38] Prag je postao „blagonaklon" naročito pošto su Benešu u Londonu objasnili da Čehoslovačka može da računa na zajam u Londonu ako Mala antanta na svojoj sledećoj sednici donese povoljnu odluku u vezi sa mađarskim zahtevima.[39] Rumunija, a naročito Jugoslavija do krajnjih mera su bile protiv toga da Mađarska dobije bilo kakve olakšice sve dok ne prestane sa vojničkim pripremama i iredentističkom propagandom za obnovu teritorija Kraljevine Mađarske. Jugoslovenska vlada je smatrala da će Mađarska biti popustljivija što bude više ekonomski iscrpljena, pa je zbog toga zauzela stav da je obavežu da plati što veću odštetu.[40]

Beogradski zvaničnici su takođe imali negativno mišljenje o zajmu. Smatrali su da je Mađarskoj moguće dodeliti zajam samo u slučaju da se obaveže da će znatan deo tako dobijenih sredstava odvojiti za plaćanje ratne odštete; da će korišćenje zajma biti strogo kontrolisano; zatim da se garantuje razoružanje Mađarske,[41] i konačno, da se Mađarska obaveže da će biti lojalna prema susedima.[42] U Beogradu su na ovo pitanje gledali kao na čisto političku stvar, a naročito su postali nepopustljivi prema mađarskim zahtevima posle devetojunskog prevrata u Bugarskoj kada je srušena Jugoslaviji naklonjena vlada Aleksandra Stambolijskog. U ovom puču jugoslovenska vlada je videla potvrdu svog ranije iznetog stava po kome se nisu smeli davati ustupci poraženim državama da ne bi jačali revolucionarni (iredentistički) elementi.[43]

Na konferenciji Male antante održanoj jula 1923. u Sinaji jedini korak napred bilo je to što se Mala antanta u načelu saglasila da se Mađarskoj odobri zajam, ali pod uslovima koje je odredila Jugoslavija. Međutim, suština problema je bila u tome kom organu dodeliti ulogu kontrolora nad upotrebom zajma. Da li

---

[37] *Ormos Maria*: Az 1924. évi Magyar államkölcsön megszerzése. 34; 45. (u daljem tekstu *Az 1924. évi*).

[38] Beneš je u ovom pitanju prvenstveno hteo da obezbedi mesto za svoju zemlju u kontroli mađarske privrede. *Az 1924. évi*. 46.

[39] *Adam Magda*: A kisantant és Europa 1920–1929, Budapest, 1982, 220.

[40] AJ 395–9–97, pov. br. 14203.

[41] Po mišljenju jugoslovenske vlade jedan član kontrolne komisije bi morao biti iz zemalja Male antante, po mogućstvu iz Jugoslavije. AJ 341–1. 1923, pov. br. 713.

[42] Isto.

[43] AJ 395–9–97. pov. br. 5727.

će tu funkciju imati komisija za reparaciju koja je bila pod francuskim uticajem, što ni Francuska ni Jugoslavija nisu želele, ili bi to bilo Društvo naroda u kome je engleski uticaj dominirao.

Da bi rešila nesuglasice mađarska vlada je bila prinuđena da otpočne direktne pregovore sa državama Male antante. Betlen je iskoristio jesenje zasedanje Društva naroda za bilateralne razgovore koji su naspram prethodnih događaja vrlo brzo dali rezultate. Mala antanta je delimično zbog popuštanja presije Engleske, delimično zbog mađarskih ustupaka pristala da zajam bude dodeljen Mađarskoj i to u suštini po planu koji je bio izrađen u Londonu.[44]

U slučaju Jugoslavije, osim engleskog uticaja, bilo je čak i važnijih faktora koji su uticali na jugoslovensku vladu da pristane na mađarski zajam. U prvom redu to je bila težnja Beograda da se sporazume sa Italijom, koja mu je sve više pretila, a sa druge strane bila je Francuska, koja je uticala na naglu promenu jugoslovenskog stava. Obećano francusko oružje je u ovom slučaju imalo ulogu oruđa kojim je trebalo da se utiče na jugoslovensku vladu. Francuska je, naime, obećala Jugoslaviji krediti u iznosu od 300 miliona franaka za nabavku oružja o čemu su se dve države sporazumele upravo u septembru 1923. godine.

Da bi se razumelo zašto je Jugoslavija bila prinuđena da u slučaju nabavke oružja iz Francuske uzme u obzir i pitanje mađarskog zajma moraju se imati na umu promene u francuskoj spoljnoj politici posle tzv. rurske krize. Sredinom 1923. godine Francuska je faktički bila izolovana zbog neuspelog rešenja rurske krize pa su njeni ciljevi bili u velikoj meri ambivalentni. Pariz je s jedne strane pokušao da što tešnje veže države Male antante, koje su se pokazale u priličnoj meri kolebljive tokom ove krize, što je zahtevalo od nje zauzimanje što odlučnijeg stava naspram mađarskih želja. Međutim, sa druge strane francuskoj diplomatiji nije bilo u interesu da u jednom ovakvom slučaju od relativno malog značaja ulazi u sukob sa zapadnim saveznicima i da zaoštri suprotnosti među njima. Naročito, ako se uzme u obzir činjenica da je bilo u francuskom interesu da potpomaže što brže uklapanje Mađarske u novi ekonomsko-politički poredak i da u tom procesu Pariz igra što odlučniju ulogu. Zbog svega navedenog, Francuska je nastojala da, paralelno sa oštrim stavom prema mađarskim molbama, stiša zahteve država Male antante, naročito Jugoslavije.

U razgovorima vođenim između Mađarske i Jugoslavije, Budimpešta se saglasila sa produžavanjem roka za isporuku 880 tona uglja iz pečujskih ugljenokopa što je bilo obećano Jugoslaviji već u toku Mirovne konferencije sve do 12. septembra 1926. godine. Isto tako je obećala da će predati do tada neisporučen železnički materijal predviđen odlukama Beogradske konvencije. Mađarska se, generalno gledano, morala obavezati da će svoj ekonomski život staviti pod međunarodnu kontrolu Društva naroda. Morala je, takođe, i u političkom smislu da napravi kompromis koji je podrazumevao odricanje od politike nepristajanja na bilo kakav direktan razgovor sa državama članicama Male antante. Betlen je, u cilju dobijanja zajma, morao da ide putem koji je vodio ka normalizaciji odnosa

[44] Plan rekonstrukcije Mađarske trebalo je da zajedno razrade mađarska vlada i finansijska komisija Društva naroda, a za njegovu primenu bila je potrebna i saglasnost reparacione komisije. Izvršenje plana trebalo je da kontroliše komisija u kojoj bi kasnije dobili mesto i delegati država koje su učestvovale u davanju zajma. *Az 1924. evi.* 77–78. Ovom klauzulom obezbeđeno je kompromisno rešenje. Sa jedne strane se izašlo u susret stalnom zahtevu Male antante da i ona učestvuje u kontroli, a sa druge strane je obezbeđena vodeća uloga Engleske pošto se s pravom moglo pretpostaviti da države nasednice neće žuriti u davanju zajma.

sa susednim državama, putem političkog dijaloga i ekonomskog zbližavanja, i sa tako definisanog puta nije bilo pametno praviti naglo skretanje. Zauzvrat, Mala antanta se odrekla učešća u ekonomskoj i vojnoj kontroli Mađarske i zadovoljila se time da joj Mađarska, na ime odštete za vreme otplaćivanja zajma od 1926. pa u naredne dve decenije plaća svega 179 miliona zlatnih kruna.[45]

Normalizacija odnosa

Za vreme razgovora vođenih radi dobijanja jugoslovenskog pristanka za mađarski zajam iskrsnula je i potreba za normalizacijom odnosa između dve države. Na ovo su obe strane bile spremne bar na rečima. Kao demonstracija dobrih namera u 1924. u obe prestonice su bili akreditovani novi diplomatski predstavnici što je prvenstveno sa jugoslovenske strane bio znak promenjenog stava, pošto se bivši poslanik Milojević nije mogao nazvati prijateljem Mađarske. U Beograd je istovremeno stigao talentovan i relativno mlad diplomata Andraš Hori, koji je bio iskreni zagovornik zbližavanja i uspostavljanja dobrosusedskih odnosa.

Iza namere za zbližavanjem stajali su različiti razlozi. U Mađarskoj su očekivali da će ovom politikom oslabiti Malu antantu. Pored toga u Budimpešti su smatrali da je veoma važno da srede ekonomske i privredne odnose i poboljšaju položaj Mađara u Jugoslaviji.[46] U mađarskoj političkoj eliti postojala su dva gledišta u odnosu na uspeh akcije približavanja Jugoslaviji. Ministar inostranih poslova Geza Daruvari i guverner Horti bili su mišljenja da su izgledi za poboljšavanje odnosa dobri, a slično mišljenje je imao i premijer Betlen. Na suprotnom stanovištu bio je Kalman Kanja, generalni sekretar Ministarstva inostranih poslova, koji je smatrao da se prilike u proteklim godinama nisu poboljšale i da se od beogradske vlade ne može očekivati ništa drugo osim zle namere.[47]

Iza namere jugoslovenske strane da uredi odnose sa Mađarskom nije bila želja da se na ovaj način nađe diplomatski izlaz iz nepovoljne situacije. Faktor koji je odredio jugoslovensku politiku prema Mađarskoj, u ovom slučaju politiku zbliženja, bio je njen odnos prema Italiji. U leto i jesen 1923. Musolini je koristio agresivan ton prema Jugoslaviji što je znatno doprinelo promeni jugoslovenskog stava oko zajma za Mađarsku. U to vreme Italija je dovodila u pitanje dominaciju Francuske u centralnoj Evropi, što je u velikoj meri uticalo na jugoslovensku politiku. Musolini je svoju politiku ostvarivanja uticaja nad ovim regionom zasnivao na „preotimanju" Male antante od Francuske, pa se zato trudio da ugovorima veže države Male antante za Rim. Tako je sa Jugoslavijom sklopio ugovor u januaru 1924. a sa Čehoslovačkom u julu iste godine. Musolini nije hteo da otuđi ni Mađarsku od Italije, pa je insistirao na povezivanju Mađarske sa Jugoslavijom, što je istovremeno smatrao povoljnim da oslabi Malu antantu. Imajući na umu navedeno ne iznenađuje ni činjenica da je glavni zagovornik ovog približavanja

---

[45] *Az 1924. évi.* 108.

[46] O ulozi koju je u definisanju poteza mađarske spoljne politike imala težnja da se poboljša položaj Mađara u državama naslednicama, odnosno koliko su bili uticajan faktor u razvoju diplomatskih odnosa Mađarske sa državama MA u današnjoj mađarskoj istoriografiji nema saglasnosti.

[47] Hory Andras, Bukaresttől Varsóig. Sajtó ala rendezte *Pritz Pál.* Gondolat, Budapest, 1987, 131.

bio general Bodrero, italijanski poslanik u Beogradu, koji je više puta uzimao ulogu posrednika. Tokom 1924. godine preduzimani su koraci ka poboljšanju odnosa. Došlo je do sporazuma u više tehničkih pitanja, dok je štampa u obe zemlje postala uzdržanija pri pisanju o susedu. Međutim, nije se išlo dalje od navedenog. Delimično zbog toga što se Jugoslavija posle potpisa Rimskog ugovora sa Italijom okrenula ka ostvarivanju balkanske politike tako da nije insistirala zbližavanju.

Ni sa mađarske strane nije bilo novih inicijativa. Mađarska je od leta 1924. očekivala prekid izolacije zemlje i slabljenje Male antante pomoću SSSR. Ideja za igranje na sovjetsku kartu nije se prvi put pojavila kod rukovodilaca mađarske spoljne politike. Već prilikom đenovske konferencije Mađari su stupili u kontakt sa Rusima i tada započeti razgovori nastavljeni su i kasnije, istina smanjenim intenzitetom i veoma sporadično, preko poslanstva u Beču i Berlinu.[48]

Sredinom 1924. godine Moskva se preko svog poslanstva u Beču obratila Mađarskoj sa ponudom o diplomatskom priznanju i izgradnji trgovinskih i ekonomskih odnosa. Ponuda nije bila nova, ali ono što ju je bitno razlikovalo od prethodnih ponuda i razgovora bilo je to što su izgledi da se ostvari diplomatsko priznanje i sklopi neki ugovor bili mnogo veći nego bilo kada pre. Kako su zapadne sile Engleska i Italija priznale Sovjetski Savez, Mađarska više nije morala da strahuje da će se zbog toga naći u međunarodnoj izolaciji, odnosno nije postojala opasnost da Maloj antanti pruži još jedan povod za napad.

Izgradnja odnosa sa mađarskog aspekta je prvobitno bila važna iz spoljnopolitičkih promišljanja naspram mišljenja koja su u svom središtu imala sticanje ekonomskih koristi.[49] Uspostavljanje odnosa sa mađarskog stanovišta bilo je primamljivo zbog toga što bi Mađarska stupila u kontakt sa međunarodnim faktorom koji se nalazio izvan evropske interesne grupe nastale posle mirovnih ugovora i istovremeno bi dobila pomagača protiv Rumunije i u krajnjem slučaju oslabila bi jedinstvo Male antante.[50] Narušavanje jedinstva Male antante nije se činilo nedostižnim, jer je i po zapažanjima britanskih diplomatskih krugova, stabilizacija situacije u Mađarskoj bila srazmerna slabljenju jedinstva Male antante[51]

Mogućnost sklapanja ugovora između Mađarske i SSSR nije mnogo uznemirila jugoslovensko vođstvo, koje nije smatralo da je upravljen protiv Jugoslavije, pa tako nije ni opterećivala jugoslovensko-mađarske odnose. Međutim, akcija Mađarske usmerena ka smanjenju vojne kontrole zemlje sredinom 1924. nije mogla da prođe bez reakcije zvaničnog Beograda, koji je odmah pozvao

---

[48] *Ormos Maria*: Banffy-Csicserin talakoyok Genovaban. In: Kutatasi Fuzetek/4 Pecs, 1998, 33–40.

[49] Državni sekretar za trgovinu video je šansu jedino za izvoz poljoprivrednih mašina dok je ministar poljoprivrede bio skeptičan u pogledu koristi od uspostavljanja odnosa Mađarske sa Sovjetskim savezom pošto SSSR nije ubrajao u tržišta koja mogu primati mađarske proizvode već je smatrao da će se Moskva uskoro pojaviti sa viškom proizvoda na evropskom tržištu. Iratok az ellenforradalom torteneztehez 1919–1945, III. Szerkesztette *Nemes Dezső*, Budapest 1959, 678–682 (u daljem tekstu *Iratok*).

[50] U tom cilju cilj šef MIP-a Kuen Hedervari smatrao je dozvoljenim da mađarsko-sovjetske odnose prikaže intimnijim nego što su zaista bili „pošto bi ovim nestao utisak o našoj potpunoj nemoći, što bismo mogli na drugom mestu da iskoristimo" *(Iratok. III,* 680).

[51] Time što su Engleska i Italija priznali SSSR, a Francuska nije nameravala da primi odgovornost za Besarabiju i pošto ni Beograd ni Prag nisu hteli da vode rat za interese Rumunije što bi iz ugovora MA prirodno proizlazilo u slučaju sovjetsko-rumunskog konflikta,pretpostavljajući da bi Mađarska stupila u akciju proti Rumunije, Rumunija je faktički ostala sama protiv svog velikog neprijatelja na istoku. PRO FO 371/10737, C 6696/6696/92.

svoje saveznike na saradnju. Ova akcija nije bila originalna inicijativa Budimpešte već je mađarska vlada htela da iskoristi novu situaciju nastalu posle predloga engleskog predstavnika u Društvu naroda u vezi sa vojnom kontrolom poraženih zemalja. Pošto mađarska vlada nije dobila podršku velikih sila, ovo pitanje ubrzo je skinuto sa dnevnog reda, a proces približavanja između Mađarske i Jugoslavije mogao se nastaviti, mada i dalje sporim tempom. U narednom periodu činilo se da je jedino Jugoslavija od država Male antante održavala korektne odnose sa Mađarskom. Ipak ni ti odnosi nisu bili bez napetosti. Poremetili su ih događaji iz unutrašnjeg političkog života Jugoslavije, promene na međunarodnoj političkoj sceni, kao i mađarske revizionističke težnje.

Unutrašnjopolitički događaj koji je uticao na razvoj odnosa bilo je hapšenje Stjepana Radića, predsednika HRSS u decembru 1924. Prilikom hapšenja jugoslovenske vlasti su u Radićevim papirima pronašle i koncept sporazuma koji je on, navodno, sklopio sa mađarskim poslanikom u Londonu. Taj koncept je sadržavao plan za rušenje Jugoslavije i obećavao je izvesne teritorijalne ustupke Mađarskoj kao uslugu za njenu pomoć prilikom planiranog otcepljenja Hrvatske. Činjenica je da jugoslovenska strana nije pridavala preveliki značaj ovom dokumentu tako da je demanti zvanične Budimpešte odmah prihvatila.[52] Jugoslovenskoj državnim zvaničnicima je, pak, cela afera sa hapšenjem Radića bila važna iz unutrašnjih političkih razloga. Radikali koji su bili na vlasti ovim hapšenjem prvobitno su hteli da obezbede pobedu svoje stranke na predstojećim izborima i istovremeno su želeli da reše – smanje probleme u zemlji. To se moglo videti iz optužnice koja je bila podignuta protiv lidera HRSS-a. Pronađeni koncept mađarsko-hrvatskog ugovora poslužio je samo kao dodatna prednost u kampanji protiv Radića i omogućilo je Beogradu da pored kompromitovanja najveće stranke opozicije iskoristi dokument kao uvod u nameravano zbliženje sa Mađarskom. Velikodušnošću koju je iskazao u aferi, Beograd je hteo da zaduži Mađare i pokaže svoja prijateljska osećanje prema Budimpešti.[53]

U leto 1925, samo nekoliko meseci posle stišavanja Radićeve afere, jugoslovenska strana je ponovo izrazila blagonaklonost prema Mađarskoj. Beograd je tokom jula izneo ideju o političkom zbliženju dve države. Iza ovog pokušaja krio se potpuni neuspeh jugoslovenske balkanske politike, kao i ponovno oživljavanje italijanskih pretnji uperenih Jugoslaviji što je beogradsku vladu primoralo da barem u jednom smeru postigne spoljnopolitički uspeh.

Jugoslovenska vlada nije sa najvišeg nivoa, niti, pak, zvanično uputila ponudu Mađarskoj nego je to učinila na taj način da bi u slučaju obijanja mogla da sačuva „svoj obraz". Za ovaj cilj je bio izabran Milorad Vlaškalin, šef jednog odeljenja Ministarstva unutrašnjih poslova, koji je tokom prethodnih razgovora sa Mađarima uspostavio dobre odnose sa mađarskim kolegom istog ranga Imreom Ernjeijem. Pored ove činjenice Vlaškalin je bio pravi čovek za ovaj zadatak i zbog bliskih veza koje je imao sa Pašićem, mada nije bio član Radikalne stranke, tako da je mađarska strana mogla shvatiti ozbiljno njegove iskaze. Sa druge strane i u slučaju odbijanja ovog predloga, ponuda se mogla tumačiti kao Vlaškalinova lična inicijativa. Sa mađarske strane su iskazivali određenu skeptičnost u vezi

[52] Ovo pitanje je bilo od drugorazrednog značaja jer na sporazumu nije bilo potpisa mađarske strane pa tako i da su hteli nisu mogli da mu pridaju veliku važnost. Istina, ovaj dokcument je mogao da posluži i bez potpisa ali je bilo očigledno da jugoslovenska strana to nije želela.

[53] Ninčić je predao mađarskom poslaniku delove Radićevih izveštaja slanih u Moskvu koji su se odnosili na Mađarsku.

sa ponudom. Međutim, razgovori su ostali bez rezultata ne samo zbog navedenog, već i zbog namere Jugoslovena da prošire saradnju između dve države uvlačenjem ostalih država Male antante u razgovore.[54] Za mađarsku vladu to je bilo neprihvatljivo pošto je jedna od najvažnijih tačaka njene spoljne politike bilo to da neće voditi razgovore o bilo kakvoj saradnji sa Malom antantom kao organizacijom.

U razvoju odnosa Budimpešte sa Beogradom, kao što je već spomenuto, određenu ulogu imala su i dešavanja na međunarodnoj političkoj sceni. To se posebno odnosilo na planove koji su obrazac videli u tzv. Lokarnskom ugovoru pa su hteli da slični garantni i arbitražni paktovi budu sklopljeni između država u srednjoj i istočnoj Evropi. Za Mađarsku su ovi planovi bili opasni zbog toga što bi njihovim prihvatanjem bila primorana da vodi razgovore sa Malom antantom čime bi faktički sama priznala organizaciju koja je prvobitno bila uperena protiv nje. Jugoslaviju je upravo taj momenat motivisao za sklapanje jednog srednjoevropskog Lokarna ali pošto je to istovremeno zahtevalo i potpisivanje jednog balkanskog Lokarna koji bi vezao ruke jugoslovenskoj politici na poluostrvu, obe države su smatrale pogodnijim da se malo sačeka dok prva uzbuđenja ne prođu.

Konačno, afera koja je potekla iz Mađarske i koja se ticala falsifikovanja francuskih franaka decembra 1925. godine takođe je dovela do zastoja u zbližavanju i poremetila međudržavne odnose. Afera je imala veliki odjek u međunarodnom političkom životu naročito u štampi, ali od Velikih sila jedino je Francuska htela da mađarska vlada bude pozvana na odgovornost za ulogu u aferi tako da se skandal završio bez ozbiljnih posledica po mađarsko-jugoslovenske odnose.[55]

U periodu od 1924. do 1926. iza svake prijateljske inicijative koju je činila Jugoslavija prema Mađarskoj stajala je otvoreno ili potajno, Italija. Težnja jugoslovenske diplomatije da sredi odnose sa Italijom rezultirala je time da se Beograd trudio da izađe u susret italijanskim zahtevima, od kojih je jedan bio poboljšanje odnose sa Mađarskom. U tom cilju Beograd je, preko italijanskog poslanika Bodrera, dva puta izrazio spremnost da odnose postavi na nove osnove. Međutim, jugoslovenska vlada je bila spremna na ozbiljne korake samo u situacijama kada je i sama smatrala da bi poboljšanje odnosa sa susedom na severu bilo direktno u njenom interesu. Tako je zbližavanje sa Mađarskom prilikom Radićeve afere jugoslovenska vlada verovatno preduzela iz straha od italijanske reakcije pošto je nepunih mesec dana pre toga dovela na vlast Ahmed-beg Zogua u Albaniji, nasuprot proitalijanski orijentisanog Fan Nolija.[56] Razgovori Vlaškalin–Ernjei u leto 1925, takođe su bili u znaku traženja izlaza iz neugodne spoljnopolitičke situacije u koju je zapao Beograd. U to vreme izbili su neredi oko Neptunskih konvencija pa je Jugoslavija htela da se na ovaj način odbrani od italijanskih pretnji i da istovremeno postigne jedan spoljnopolitički uspeh kao protivtežu svojoj neuspeloj balkanskoj politici. Tako je u proleće 1926, kada Beograd više nije mogao računati na Francusku, Ninčić hteo da popusti otvorenoj italijanskoj presiji i da se zbliži sa Budimpeštom (što je za Jugoslaviju moglo značiti odbranu od italijanskog opkoljavanja).

---

[54] Zamenik mađarskog poslanika u Beogradu Andor Vodijaner bio je mišljenja da još nema osnova za bližu i po mađarsku stranu korisnu saradnju. Slično mišljenje je imao i Kalman Kanja zamenik ministra inostranih poslova, koji je bio krajnje nepoverljiv prema Južnim Slovenima kao i balkanskim narodima uopšte. MOL K64 res. pol. 1925–16–15.

[55] *Ormos Maria*: Hamis frankokkal teli bőröndök. In: Skandallum. Magyar közéleti botrányok 1843–1991, T–Twins, 1993, 190.

[56] Učinila je to uprkos tome što se nekoliko nedelja pre ovog čina ponovo izjasnila da se neće mešati u unutrašnju politiku Albanije.

Konkretizacija zbližavanja

Skandal sa falsifikovanjem francuskih novčanica povećao je mogućnost političkih napada na Mađarsku, dok je poverenje Zapada u Betlena bilo poljuljano. Za mađarsku vladu se činilo korisnim da jednim spektakularnim korakom demonstrira miroljubive namere i demantuje vesti o svojim revizionističkim planovima. Za ostvarivanje ovog cilja izgledalo je najbolje da se sporazumeju sa jednom od država naslednica. Najviše argumenata bilo je za sporazum sa Jugoslavijom. Moglo se pretpostaviti da će se mađarsko javno mnjenje najlakše uveriti u potrebu za sređivanjem odnosa upravo sa južnim susedom, jer se za ovo moglo naći niz očiglednih argumenata.

Kao prvo, ne računajući Austriju, Jugoslaviji je pripao najmanji deo bivše mađarske teritorije sa najmanje mađarskog stanovništva. Kao drugo, kroz sporazumevanje sa Jugoslavijom, Budimpešta se nadala da će dobiti ne samo podršku Engleske već i blagonaklonosti Francuske. Plan o zbližavanju Budimpešte sa Beogradom mogao je uživati podršku Engleske, jer se uklapao u planirani srednjoevropski Lokarno čije je stvaranje požurivao London. Na blagonaklonost Francuske moglo se računati i zbog toga što bi Budimpešta, zbližavanjem sa jednim njenim potencijalnim malim saveznikom, jasno stavila na znanje Parizu da i dalje pridaje veliku važnost poboljšavanju mađarsko–francuskih odnosa, koji su bili znatno poremećeni tokom falsifikatorske afere. Ovim činom istovremeno bi Budimpešta mogla pokazati da je ozbiljno mislila izjavama o odbacivanju promena Mirovnog ugovora silom. Pored navedenih argumenata, zbližavanje iz poslednje dve godine jasno je pokazalo da je Jugoslavija od država Male antante najnaklonjenija sporazumevanju. Pomoću nje, smatralo se u Budimpešti, bilo je moguće slabljenje Male antante. Čehoslovačka bi bila izolovana unutar nje, zahvaljujući italijanskoj politici pridobijanja država Male antante. Ova italijanska politika je imala vidljive uspehe, pošto je Rumunija, na čelu sa Vladom Avreska, održavala veoma srdačne odnose sa Italijom. I konačno, ali ne i na poslednjem mestu, Betlen je sređivanjem odnosa sa Jugoslavijom hteo da još više zainteresuje Italiju za Mađarsku.[57]

Na prolećnom zasedanju Društva naroda 1926. godine Betlen je dobio pristanak Londona i Rima za plan da zbliži Mađarsku sa Beogradom pa je lično potražio Ninčića. Na sastanku u Ženevi postignut je načelan sporazum. Obe države su nastojale da srede odnose koji su mogli poremetiti saradnju među njima i da sklope ugovor o arbitraži. Ninčić je čak izrazio spremnost da Jugoslavija sklopi bilateralan sporazum sa Mađarskom izuzimajući pri tom ostale članice Male antante, što je bila novina u jugoslovenskoj spoljnoj politici.[58]

Posle razgovora u Ženevi otpočela je nova etapa u jugoslovensko-mađarskim odnosima. Obe strane su se izjasnili za zbližavanje i to na nivou vlada i u obe države je korenito izmenjen ton štampe. Beograd je dozvolio da Mađarska otvori konzulat u Zagrebu i najavio da će i drugi konzulati biti „progresivno" otvarani.[59] Međutim, uprkos spektakularnom poboljšanju odnosa, ideja o potpisivanju

---

[57] *Gratz Gusztav*: Bethlen külpolitikája. In: Magyar Szemle 1934, XXII, 2, 116.

[58] *Iratok. III*, 775.

[59] Bilo je reči i o tome da Mađarska otvori konzulat u Subotici a Jugoslavija u Segedinu. MOL. K 82, izveštaj od 13. maja 1926.

arbitražnih ugovora je zaboravljena, sve dok krajem juna 1926. i potom 13. jula iste godine nije ponovo pokrenuta, ovog puta sa jugoslovenske strane. Prilikom ove druge ponude, ma koliko to zvuči neverovatno, Ninčić je predložio mađarskoj vladi potpisivanje ugovora o nenapadanju. Prihvatanjem ove ponude i potpisivanjem ugovora Mađarska bi postigla svoj glavni, šest godina star, cilj rušenje Male antante. Postavlja se pitanje koliko je bila ozbiljna ova jugoslovenska ponuda da bez znanja svojih saveznika sama sklopi takav ugovor sa Mađarskom. Na prvi pogled, a i u svetlu kasnijih događaja, moglo bi se reći da je cela ponuda bila samo pozorišna igra i da Beogradu nije padalo na pamet da rizikuje sigurnu podršku Male antante i njenog stava prema Mađarskoj zarad neizvesnog saveza sa severnim susedom. Međutim, ako se malo bolje razmotri međunarodni položaj Jugoslavije lako će se doći do zaključka da je Ninčić verovatno ozbiljno mislio o ovoj ponudi. U leto 1926.

Musolini se odrekao politike koja je težila da „u duhu Lokarna" i pod vođstvom Italije sredi prilike u Srednjoj Evropi i na Balkanu, već se vratio staroj antijugoslovenskog politici. Francuska ni u to vreme nije bila u stanju da pruži zaštitu Jugoslaviji od Italije. Štaviše, u prvoj polovini 1926. godine jugoslovenski saveznici Čehoslovačka i Rumunija pokušali su da se orijentišu ka italijanskoj politici. Razočaran u Francusku, Prag je potražio zaštitu kod Italije protiv anšlusa od strane Nemačke, koja se ponovo pojavila na međunarodnoj političkoj sceni. U Rumuniji, kao što je rečeno, vlada Avreskua je vodila proitalijansku politiku. Bugarska, koja je i inače bila protiv Jugoslavije, takođe je sve svoje nade polagala u Italiju, dok je Grčku sama Jugoslavija „uspela" da okrene protiv sebe. Tako je u leto 1926. Jugoslavija ostala sama i nije imala kome da se obrati za pomoć protiv Italije. Protiv italijanskih pretnji Beogradu je ostala samo jedna šansa „bekstvo napred", odnosno, da se sporazume sa Mađarskom i da bar sa jedne strane osigura svoje zaleđe. Uzimajući u obzir sve navedeno, može se pretpostaviti da je Ninčić imao iskrene namere kada je ponudio Mađarskoj potpisivanje ugovora o nenapadanju.

Ponuda jugoslovenskog ministra inostranih poslova od 13. jula 1926. godine verovatno je uzeta u obzir prilikom poznatog govora Hortija na Mohaču 29. avgusta 1926. U svom govoru guverner Mađarske je istakao potrebu da se obnovi vekovima staro prijateljstvo između dva naroda. Međutim, guverner je svojim govorom osujetio mogućnost separatnog sporazuma pošto je isprovocirao reakciju Čehoslovačke i Rumunije. Tako mohački govor, naspram raširenom mišljenju koje i danas vlada u istoriografiji, nije bio početak mađarsko-jugoslovenskog zbližavanja već obrnuto: bio je početak kraja međusobnog zbližavanja.[60]

Prilikom razmatranja ovog problema neophodno je zastati na trenutak. Posle govora na Mohaču, ministar inostranih poslova Mađarske uputio je depešu mađarskom poslanstvu u Beogradu u kojoj je podvukao da „izlaganje guvernera je bilo sa znanjem vlade i služilo je jedino cilju da da svedočanstvo o poboljšanju jugoslovensko-mađarskih odnosa čije razvijanje očekuju i istovremeno se nadaju da slične namere ima i jugoslovenska vlada".[61] Ako kao tačnu prihvatimo tvrdnju da je guverner zaista uz znanje i odobrenje vlade održao govor u Mohaču, onda se susrećemo sa jednom velikom nepoznanicom: zašto je mađarskoj vladi bilo u interesu da minira političko zbližavanje. Svakome je moralo biti jasno da su posle

[60] Ovom problematikom iz ovog aspekta dosad se bavio jedino *Pritz Pál* u: Emlékirat és valóság Hory Andras visszaemlékezéeseinek fényében. In: Századok 1987/2–3.

[61] MOL K 82, 174.

tako intoniranog govora šanse za separatni ugovor između Beograda i Budimpešte bile prilično male. Da bismo dobili odgovor na ovo pitanje moramo u nekoliko rečenica da skrenemo pažnju na suprotna mišljenja koja su postojala među kreatorima mađarske spoljne politike. Ova suprotnost bila je između diplomata i političara koji su bili korifeji ministarstava inostranih poslova još u vreme Dvojne monarhije, kao što su bili Kalman Kanja i Kuen Hedervari, na jednoj strani, i diplomata poreklom uglavnom iz nižih društvenih slojeva, koji su stupili u službu samostalnog mađarskog Ministarstva inostranih poslova posle Prvog svetskog rata, na drugoj. Na potonje diplomate su, oni sa starog Bal Placa, gledali kao na pridošlice, pa čak i na samog ministra spoljnih poslova Mikloša Banfija i na premijera Betlena koji je igrao izuzetno važnu ulogu u spoljnoj politici nove Mađarske.[62]

Između dva tabora postojale su velike razlike kako u načinu odlučivanja i u spoljnopolitičkoj orijentaciji tako i u njenom tempiranju. „Profesionalci" sa Bal Placa razmišljali su u širem kontekstu i imali su nameru da zadrže mađarsku spoljnu politiku na mrtvoj tački dok ne dođu bolji dani. U prilog tom razmišljanju išla je pasivnost Nemačke od koje su oba tabora očekivala pomoć, indiferentnost Engleske kao i orijentisanje Francuske na savez Male antante. U takvom međunarodnom okruženju, po njihovom mišljenju nije bilo mogućnosti za uspeh. Nasuprot ovom mišljenju stajale su pristalice druge linije koji su nastojali da aktiviraju mađarsku spoljnu politiku pre promene u odnosima između velikih sila.[63]

Upoznavanjem sa različitim stajalištima ove dve struje u diplomatiji i prihvatanjem izveštaja Ministarstva inostranih poslova, po kome je guverner dao izjavu uz saglasnost vlade, logično se nameće pitanje: koga je ministar inostranih poslova podrazumevao pod vladom i sa čijim znanjem je Horti rekao one poznate reči na Mohačkom polju? Da li je mislio na stalnog zamenika ministra inostranih poslova Kuena Hedervarija ili na premijera Betlena? Ako se mislilo na prvog onda je odgovor jednostavan. Hedervari je pripadao onoj grupi političara u čijim političkim razmišljanjima se nije računalo da Mađarska sama i bez zaštite bar jedne velike sile može da pokuša da razori Malu Antantu i da, putem sporazuma sa jednom od njenih članica – u ovom slučaju sa Jugoslavijom, stvori osnovu za reviziju. Iz navedenog prirodno proističe da Hedervari nije podržavao ideju o sporazumevanju sa Jugoslavijom.

Ako se misli na Betlena ili možda na obojicu onda je odgovor mnogo komplikovaniji. U ovom slučaju, postoje dva moguća objašnjenja. Prvo, po kome je Betlen hteo da se sporazume sa Beogradom pa je preko guvernerovog govora nastojao da podrži jugoslovenske namere o zbližavanju dve zemlje. Ipak, mora se odmah konstatovati da je teško pretpostaviti tako veliku naivnost Betlena. On je morao biti svestan činjenice da „sa bubnjevima ne može uhvatiti vrapca", naročito ne u diplomatskom životu.[64] Posle mohačkog govora bilo je očigledno da ne može doći do separatnog mira sa Beogradom bez učešća Praga i Bukurešta, osim u slučaju da Jugoslavija donese odluku da otvoreno istupi iz Male antante – i ovde je naglasak na reč otvoreno – za šta je postojala minimalna verovatnoća. Tako ovu pretpostavku možemo sa lakoćom odbaciti.

---

[62] Na suprotnosti između diplomata iz bivšeg zajedničkog ministarstva spoljnih poslova i ministara koji su došli iz drugih ministarstava ili iz konzularne službe, Andraš Hori se više puta žalio u svojim memoarima. Banfi je čak smatrao Kanju za krivca što nije došlo do dobre i srdačne saradnje u Ministarstvu inostranih poslova. *Bánffy Miklos*: Huszonöt év. Budapest, 1993, 137–140.

[63] Pritz, *n. d.*, 279–280.

[64] Pritz. *n. d.*, 293.

Drugo moguće objašnjenje je to da Betlen ni sam nije hteo da se sporazume sa Jugoslavijom, pa mu je Hortijevo javno istupanje, kojim je ovo sporazumevanje bilo onemogućeno, išlo u prilog. Iz ovog ugla posmatrana konstatacija u vezi sa Betlenom zahteva dalje razlaganje. Koji argumenti nas navode da verujemo u iskrenost Betlenovih izjava davanih od proleća 1926. o potrebi približavanja Jugoslaviji? Na prvi pogled tvrdnju premijera najviše potkrepljuje nacrt za ugovor sa Jugoslavijom koji je Betlen sam izradio početkom septembra iste godine. U konceptu ugovora Betlen je, pored obaveze o nenapadanju, predvideo i prihvatanje obaveze za neutralnost, a zauzvrat je bio spreman da se odrekne pružanja pomoći mađarskoj iredenti u Jugoslaviji.[65] Ali posle detaljnijeg razmatranja problematike ne može se sa sigurnošću tvrditi da je ovaj koncept bio namenjen da iskaže ozbiljne namere mađarske vlade za zbližavanjem.

Iako je pomenuti koncept uništen tako da raspolažemo samo indirektnim informacijama o njegovom sadržaju i datumu nastanka, sa sigurnošću se može konstatovati da je nastao oko 8. septembra, znači više od nedelju dana posle mohačkog govora. To je vreme kada su se već mogli čuti glasovi iz Praga i Bukurešta koji su ocenjivali planirani ugovor kao korak mađarske vlade ka zbliženju sa zemljama Male antante, i da se moglo očekivati da će slični ugovori biti sklopljeni i sa njihovim vladama. Ova očekivanja su, naravno, bila potpuno pogrešna. U svetlu navedenog može se konstatovati da je koncept Betlena bio *ab ovo* osuđen na smrt, pa se postavlja pitanje: kakva je zapravo bila njegova svrha.

Odgovor ćemo sa velikom verovatnoćom naći u spoljnopolitičkim razmišljanjima Betlena. Mada on po obrazovanju nije bio diplomata niti mu je, kao političaru, bio blizak duh Bal Placa, ipak je zastupao gledište po kome Mađarska može da izvrši delimičnu reviziju jedino uz pomoć jedne ili više velikih sila. Međutim, premijer je istovremeno bio i mišljenja da je diplomatija umetnost mogućnosti i u znaku ovoga nastojao je da mađarsku spoljnu politiku učini fleksibilnijom. Zato je u iščekivanju nemačkog revizionizma pokušavao da samostalnim akcijama oslabi Malu antantu. Ovaj cilj je mogao da postigne na dva načina. Direktno, putem izdvajanja jedne države iz sistema Male antante, ili indirektno uz pomoć jedne od velikih sila u čijim planovima je jedna ili više država članica Male antante imala ulogu neprijatelja.[66] Od proleća 1926, a najkasnije od leta iste godine Betlen je lavirao između dve opcije. Sa jedne strane pokušao je da razdvoji Jugoslaviju od Male antante, a sa druge je nastojao da za Mađarsku pridobije italijansku podršku. Da bi probudio italijansko interesovanje za Mađarsku, dobro sredstvo je bio, po njegovom mišljenju, ugovor sa Jugoslavijom.

U svetlu ovog treba tumačiti koncept mađarskog premijera za sklapanje separatnog ugovor sa Jugoslavijom. U pravljenju koncepta Betlen je polazio od pretpostavke da je jugoslovenska strana pri sklapanju ugovora imala na umu ili da dobije zaštitnicu u vezi Soluna i drugih aspiracija, ili, pak, da uz pomoć ugovora s Mađarskom pojača svoju spoljnopolitičku poziciju.[67] Betlen je smatrao da, ukoliko je njegova prva premisa tačna, postoji mogućnost da Beograd prihvati njegov predlog, dok u slučaju da se ispostavi da je njegovo druga pretpostavka ispravna Jugoslavija bi se zadovoljila potpisivanjem ugovora bilo kakvog karaktera, pa se ne bi više trudila da sklapa dalje sporazume sa Budimpeštom. Imajući u

[65] *Iratok. III,* 779.

[66] Za drugu opciju primer je bio neuspešan pokušaj obnavljanja odnosa sa SSSR-om, kao i potpisivanje mađarsko-italijanskog ugovora 1927.

[67] *Iratok. III,* 779.

vidu navedeno Betlen se, pri izradi koncepta, odrekao principa da ide korak po korak i postavio je cilj da se odmah razori Mala antanta. Smatrao je da bi prihvatanjem njegove ponude od strane Jugoslavije sudbina Male antante bila zapečaćena, dok bi u slučaju odbijanja uvek ostajala Italija kao krajnja solucija. Međutim, mađarski premijer nije računao na mogućnost da bi odbijanjem njegovog koncepta od strane Beograda, Budimpešta izgubila priliku da i dalje koketira i usteže se da izađe u susret eventualnim italijanskim ponudama, i na taj način održi pa čak i podigne značaj Mađarske za Italiju (kao što će to uraditi od druge polovine septembra). Međutim, zamenik ministra inostranih poslova Kuen Hedervari, u potpunoj saglasnosti sa Kalmanom Kanjom, smatrao je da Beograd neće prihvatiti Betlenov koncept, jer bi njegovim prihvatanjem Jugoslavija de facto morala da istupi iz Male antante i stupi u savez sa Mađarskom.

Da prigovori zamenika ministara inostranih poslova nisu ostali bez efekta moglo se zaključiti na osnovu razgovora između Ninčića i njegovog mađarskog kolege Lajoša Valkoa u Ženevi četiri dana kasnije. Na sastanku je Ninčić smatrao da se može regulisati pitanje neutralnosti, arbitraže i nenapadanja, a da pri tom ne budu ugroženi postojeći ugovori Beograda. Međutim, kada je svom mađarskom kolegi predložio izradu plana kojim bi ubrzali tempo pregovora, Valko ni jednom reči nije spomenuo da je mađarska strana već imala izrađen svoj nacrt, već je požurio sa ponudom da na osnovu stečenih informacija mađarska vlada izradi takav plan. Pomenute „sveže dobijene" informacije istovremeno su pojačale sumnje Kuena Hedervarija u ozbiljnost jugoslovenskih namera za zbližavanjem. Jugoslovensko stanovište po kome je bilo moguće rešiti pitanje političkog sporazuma sa Mađarskom tako da to ne ugrozi postojeće ugovore Beograda značilo je uvlačenje Male antante u pregovore.

Sklapanje sporazuma o nenapadanju sa svim državama Male antante bilo je u potpunoj suprotnosti sa mađarskim namerama, jer bi takvim činom Budimpešta dobrovoljno priznala postojeće granice i Malu antantu. Tako je mogućnost sklapanja ugovora bila svedena na minimum. Nacrt ugovora premijera Betlena nije stigao u Beograd, zahvaljujući primedbama Kuena Hedervarija koje su bile potvrđene ne samo pisanjem jugoslovenske štampe već i Ninčićevim izjavama datim Valkovu.

Činjenica da nijedna strana nije u potpunosti odbacila mogućnost sklapanja ugovora može se tumačiti time da su i Beograd i Budimpešta smatrali korisnim da povremeno igraju na kartu sporazuma kako bi postigli svoje ciljeve vezane za Italiju. U slučaju jugoslovenske diplomatije eventualno sklapanje ugovora moglo je da posluži kao dokaz da država nije u potpunom okruženju neprijateljski raspoloženih suseda, dok su u Budimpešti na mogućnost sklapanja ugovora gledali kao na oruđe pomoću koga bi Mađarska bila još privlačnija za Italiju.

Zamenik mađarskog ministra inostranih poslova, pored toga što je sumnjao u iskrenost jugoslovenskih namera, bio je zabrinut i za reakcije koje bi izazvao sporazum postignut bez posredovanja Musolinija.[68] Ne može se sa sigurnošću tvrditi kakvim informacijama je raspolagala Mađarska u vezi sa pogoršanjem jugoslovensko-italijanskih odnosa, ali se može pretpostaviti da je krajem avgusta i početkom septembra već bila upoznata sa stvarnom situacijom.

Italija je zaista pokazala veliku zainteresovanost za razvoj jugoslovensko-mađarskih odnosa. U početku, zbog toga što bi poboljšavanje ovih odnosa

[68] *Iratok. III,,* 781.

uveliko moglo da posluži ostvarivanju italijanskih ciljeva (sređivanje Srednje Evrope pod vođstvom Italije), dok kasnije uopšte nije želela da se Jugoslaviji pruži prilika da se izvuče iz neprijateljskog okruženja. To je stavila na znanje mađarskim državnim zvaničnicima. Musolini je u oktobru 1926. ponudio Mađarskoj sklapanje dalekosežnog političkog ugovora koji je bio povoljniji od planiranog ugovora sa Jugoslavijom.[69]

Italijanskom ponudom Mađarskoj je pružena mogućnost da prvi put posle rata može da bira između dve alternative. Sporazum sa Jugoslavijom bi značio da bi obruč oko Mađarske skovan u liku Male antante do izvesne mere bio oslabljen čime bi Budimpešta izašla iz političke izolacije u kojoj se još uvek nalazila. Druga alternativa, odbacivanje sklapanja ugovora sa Jugoslavijom i prihvatanje ponude Musolinija, značila je da bi Mađarska zadobila naklonost jedne velike sile koja je i sama bila nezadovoljna međunarodnim poretkom. Prihvatanjem italijanskog predloga Mađarska bi se odrekla postepenog rušenja Male antante i umesto toga stvorila bi osnovu za reviziju.

Nije bilo sporno koju će alternativu Mađarska da prihvati naročito ako se uzme u obzir da je mogućnost separatnog sporazuma sa Jugoslavijom već bila prošlost. Dalji mlaki razgovori sa Jugoslavijom vođeni su samo da bi zadržali pažnju Italije, da bi se dobile veće povlastice od Musolinija i, nimalo sporedno, da bi se stekle neke privilegije za mađarsku manjinu u Jugoslaviji.[70] Jugosloveni su bili izričito protiv toga da manjinska pitanja budu spominjana, osim u „prijateljskim razgovorima". Naročito su zauzeli negativan stav posle sklapanja tzv. Tiranskog pakta između Italije i Albanije. Tiranski pakt je u Beogradu izazvao osećanje potpune opkoljenosti tako da bi jugoslovensko javno mnjenje svaki ustupak učinjen manjinama protumačilo kao slabost države. Staviše, i ministar inostranih poslova Momčilo Ninčić, koji je bio na čelu diplomatije sa manjim prekidima od 1920, bio je primoran da se odrekne ministarskog portfelja i tim činom prizna krah svoje proitalijanske politike. Novi ministar Ninko Perić prekinuo je sa politikom traženja modus vivendi sa Italijom pa je oslonac tražio u savezu sa državama Male antante i u tradicionalnom prijateljstvu sa Francuskom.[71] U takvoj spoljnopolitičkoj koncepciji ideja o separatnom sporazumevanju sa Mađarskom nije imala svoje mesto.

Kada je 6. aprila 1927. godine Mađarska potpisala prijateljski i arbitražni ugovor sa Italijom definitivno su bila okončana nastojanja da dođe do zbliženja između Jugoslavije i Mađarske. Više od decenije ovo pitanje nije ponovo ozbiljno pokretano ni sa jedne strane.

---

[69] *Iratok. III,* 789.

[70] Pošto su bili svesni da posle proglašenja debakla pregovaranja neće imati nikakvu šansu za to.

[71] *Vinaver, n. d.,* 332. Za posmatrače sa strane nije bilo nemoguće da se dogodi suprotno. U Londonu su bili mišljenja da će Jugosloveni upravo zbog pretnji Italije tražiti da se što brže sporazumeju sa Mađarskom (PRO FO 800/276).

Hornyak Arpad

YUGOSLAV-HUNGARIAN DIPLOMATIC RELATIONSHIPS 1918–1927

Summary

Italy had really showed a great interest in the development of Yugoslav-Hungarian relationships. At the beginning, all of this was due to the fact that the improvement of these relationships could also serve the achievements of Italia's aims (organizing Middle Europe under the guidance of Italy). Later, however, Italy did not want at all to allow Yugoslavia to be given an opportunity to pull out of hostile surrounding. Italy was very clear about this as far as the Hungarian state officials are concerned. In October of 1926, Mussolini offered Hungary a sweeping political contract that was more favourable than the planned contract with Yugoslavia.

By this offer, for the first time after the War, Hungary was offered a possibility to choose between two alternatives. The contract with Yugoslavia would mean that the ring around Hungary in the form of Small Entente would be weaken to a certain degree due to which Budapest would come out of political isolation in which it had lived. The second alternative, the rejection of concluding a contract with Yugoslavia and acceptance of Mussolini's offer, would mean that Hungary would be in favour of a great power that had been also dissatisfied with the existing international order. By accepting the Italian suggestion, Hungary would reject the gradual destruction of Small Entente and instead create the foundation for revision.

НИКОЛА ЖУТИЋ, научни саветник
Институт за савремену историју
Београд, Трг Николе Пашића 11

UDC 271,222 (497,11) : 273,4

СРПСКА И АНГЛИКАНСКА ЦРКВА У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 20. ВИЈЕКА*

АПСТРАКТ: *У чланку се анализирају блиски односи Српске православне цркве и Англиканске цркве током Првог свјетског рата и у Краљевини Југославији, као и покушаји догматског (доктринарног) и литургијског сједињења* СПЦ *и осталих православних цркава са Англиканском црквом.*

Поводом божићног инцидента испред српске православне патријаршије (24. децембар 2002) и реаговања хијерархије Српске православне цркве, државног и политичког врха, први пут је у широкој јавности традиционално савезништво између СПЦ и Англиканске цркве, познато углавном ужем кругу теолога и историчара, постало медијска вијест дана. Тада је у јавности откривено и елементарно непознавање хришћанских црквених диоба. Чак су и православни демонстранти испред Патријаршије, од којих су се поједини представљали као теолози, изједначавали протестантизам и римокатолицизам, усклицима како римокатолици не могу вршити мису у православном храму. Као да се заборавило на вјековну фанатичну мржњу између протестаната и римокатолика од времена вјерских ратова из 15. и 16. вијека. Римокатоличка хијерархија и идеолози често су изјављивали да им је „православље мрско скоро као и протестантизам". Тако је у свом дневничком запису, од 28. марта 1941, надбискуп загребачки Алојзије Степинац нотирао слиједеће: „Схизма је највеће проклетство Европе, скоро веће него протестантизам".[1]

У историографији није извршена ни елементарна реконструкција односа између двије цркве. Озбиљних радова напросто нема. Треба изузети чланке др Глумца који је писао о настојањима на уједињењу екуменског православља са Англиканском црквом али се није дубље задржавао на питањима сједињења СПЦ и Англиканске цркве.[2] За откривање узрока успостављања традиционално добрих односа између

---

* Рад је написан у оквиру пројекта *Српско друштво између традиционалног и модерног у 20. веку,* бр. 2161, који финасира Министарство за науку, технологију и развој Републике Србије.

[1] Архив Југославије, Краљевско посланство при Св. столици, Ф. 33 (цитирано према: Б. Петрановић, Н. Жутић, *27. март 1941*, Београд 1990, 388.

[2] Д. Глумац, *О односима Православне цркве са англиканском и њезиној хиротонији*, Београд, 1949, 433.

Англиканске цркве и званичне српско-православне хијерархије, при истраживању било је неопходно проникнути у идеолошку позадину таквих односа. За једну и другу кршћанску цркву било је карактеристично његовање идеологије вјерског либерализма (вјерска толеранција, слобода савјести, извјестан вјерски индиферентизам у поређењу са посвећености вјери, а још више ватиканској црквеној институцији, припадника Римокатоличке цркве).

Цркве у Енглеској

Велику Британију су називали земљом стотину религија. Како пише *Berliner Tageblatt*, „нико неће разумјети Енглеску ако поред политике и трговине, поред спорта и забава заборави на Цркву у животу Енглеза". Религиозни живот је био интензивнији у Шкотској и Велсу него у Енглеској, јер је вјерска активност у сектама била интензивнија него у државној Англиканској цркви. Међутим, та чињеница ипак не мијења констатацију да је енглески народ био „изразито црквено религиозан". Чак и када је сумњао у догматику кршћанства, Енглез је испољавао етику кршћанства сматрајући је за најбољу од свих моралних учења на свијету. Вјековима је Енглез живио под небом са три звијезде: круне, парламента и Цркве: „Искуство га стално учи да му је при светлости тих звезда увек добро ишло. Зашто би се ударало на ствари које су учиниле Енглеску великом? Енглез устаје кад се пева краљева химна. То се по себи разуме. Али он даје и Цркви што је њено. При томе не лупа главу, да ли је прави монархиста или хришћанин. Енглез не иде до основа ствари. У томе му није ни снага ни слабост. Неке је та слабост одвела у голо ништа, уместо у блажено сазнање".[3]

Треба истаћи чињеницу да је у Енглеској била већа разноликост религија него у већини земаља Европе. У Енглеској, прије свега, постојале су три формиране религиозне групе: државна Црква, слободне Цркве и „вјера Рима". Свака од ових религиозних група се даље дијели на подгрупе. Тако се и државна Англиканска црква, Church of England, дијели на англокатоличку и евангелистичку цркву, или како се обично називају High и Low Church. Обе су протестантске у погледу догме, али су од римског католицизма задржале бискупску организацију (епископалност) на дијецезе и један дио обреда који се у „Високој цркви" са њеним мисама и исповједањима скоро ништа не разликује од римског култа. „Висока црква" је у 19. вијеку ипак остала „висока и сува црква". Њеног свећеника одликовала је „крута правовјерност у питању доктрине, жестоко потврђивање права Енглеске цркве као националне цркве, чврста одбојност против дисидената и непопустљиво противљење свим реформама, како у цркви тако и у држави".[4]

---

[3] *Земља стотину религија – цркве и секте у Енглеској*, „Гласник – службени орган Српске православне патријаршије", бр. 24–25, Сремски Карловци, 13. (26) септембра 1936.

[4] E. Leonar, *Opšta istorija protestantizma*, III, Zagreb–Sremski Karlovci 2002, 195.

С друге стране, обред у Low Church својим карактеристикама се приближавао протестантским обредима на европском континенту. High Church i Low Church нису биле посебне вјерске заједнице већ правци у оквиру једне религиозне заједнице. Међутим, говорило се да је епископ Low Church одбијао да уђе у цркву која му је потчињена у својој дијецези, образложењем да је сувише католичка (римокатоличка). Тако је и спор о молитвенику, који је избио почетком тридесетих година, у Енглеској изазвао читаву вјерску револуцију, а у ствари у питању су била само два различита правца у истој цркви.

На челу цркве Church of England стоје кентерберијски и јоркшки архиепископи са приматом првог који је „далеко преко граница енглеске папа англосаксонског протестантизма и један од главних извора енглеског свјетског утицаја". Енглески високи духовници нису били ограничени само на вршење свог позива него им је било признато и право да ауторитативно утичу на морална, етичка и социјална питања и да о њима дају своје мишљење. У коликој мјери је Англиканска црква била близу политике показали су догађаји из 1936. када се Англиканска црква ангажовала за Друштво народа. Њен утицај у Енглеској обезбијеђен је чланством истакнутих појединаца у Горњем дому британског парламента. Англиканска црква настојала је да избјегне видљиви партијски (партизански) ангажман па из тог разлога није оснивала своју посебну вјерску партију (странку). Искуство је показало да је овакво црквено самоограничење само појачало њен утицај у народном животу (јавности) и обезбјеђивало складан однос и сарадњу цркве и британске државе „без трвења".

Број припадника државне Англиканске цркве износио је, средином тридесетих година, око 2.250.000 вјерника, док је број припадника Римокатоличке цркве било око 2 милиона. Иако је римокатолицизам у то вријеме доживљавао успон он је, као и раније, био само „толерисана вјера чији чланови морају бити на опрезу како не би повредили осетљивост протестантског енглеског народа". Од римокатолицизма много су утицајније биле тзв. слободне цркве нонконформиста са методистима на челу, којих је било преко милион. Оснивајући се на учењу Johna Wesleya ова црква је главно тежиште полагала на лично доживљавање религије и на инспирисано преобраћање. Баптиста је било преко пола милиона. Утицајни су били и конгрегационалисти, по којима је мјесна опћина вјерника представљала потпуну цркву, тако да им нису били потребни никакви други црквени ауторитети. Презвитеријанци, врло утицајни квекери и новоформирана Оксфордска група др Бухмана допуњавали су овакав својеврсни колорит вјерских заједница, али га нису исцрпљивали. Због овако изражене разноликости конфесија и у малим селима се знало наћи по 5–6 цркава, капела или молитвених домова.

Државна Англиканска црква и наведене секте живјеле су у потпуном миру једни поред других. Штавише, између Low Church, која је припадала државној цркви, и „слободних цркава" (секти), опажало се све веће зближавање, тако да су обе групе јединствено наступале према англиканској Високој цркви која је на вјеру гледала као на чисто духовну, метафизичку ствар. С друге стране, Low Church и нонконформисти

више су нагињали практичном кршћанству у облику социјалног рада, бринући се за незапослене и радећи на пропаганди за мир. Таквим опредјељењем јачао је утицај на масе од стране Low Church која се у пропагандне сврхе највише почела служити радио пропагандом и журналистиком. Новинари нису писали о посланици Коринћанима већ о практичним животним питањима: о разводу брака, о контроли рађања, о заштити животиња, о алкохолизму, о кратким сукњама, о полним болестима. Тиме се отупљивало религиозно осјећање код бројног британског становништва. Декан катедрале св. Павла, др Mattews, процијенио је да у то вријеме број правих кршћана у Енглеској није износио више од 20% становништва. У Англиканској цркви били су мишљења да не би никако било добро да осталих 80% становништва постану отпадници од кршћанства. Зато је у савезништву са нонконформистима радила на томе да народ не подлегне потпуној безбожничкој пропаганди и на сваки начин опстане на, додуше, „модификованом земљишту хришћанства".

Односи у Првом свјетском рату

Српска православна црква је, у складу са српским и југословенским државним и савезничким везама са земљама „западне демократије", била повезана са вјерским организацијама западних либерално-демократских држава. Вјерски либерализам Српске православне цркве усмјерио је српско православље ка блиској сарадњи са протестантским и старокатоличким црквама. Савезништво црква у Првом свјетском рату, које је проистекло из политичких интереса матичних држава (Србије и Енглеске), било је усмјерено против римске Цркве због њеног прохабзбуршког опредељења.

Српска православна црква изражавала је, дакле, сталну тенденцију ка зближењу са Англиканском црквом. Темеље блиским односима српског православља и англиканског протестантизма ударио је Николај Велимировић у првим деценијама 20. вијека. Блискост са црквама, „отпадницама од Ватикана", Николај је успоставио у вријеме студија на Старокатоличком факултету у Берну (Швајцарска). Од Министарства просвјете Краљевине Србије добио је државну стипендију како би успјешно окончао студије. Послије дипломирања Николај Велимировић је отишао из Швајцарске у Енглеску и на Оксфорду завршио филозофски факултет. На истом факултету је докторирао са темом „Филозофија Берклија". Ову тему бранио је и у Женеви на француском језику. Дакле, са два доктората и са знањем три свјетска језика Николај Велимировић се вратио у Србију.[5] Међутим, у Србији је дочекан са неповјерењем јер су црквени људи зазирали од њега због његовог школовања на протестантским и старокатоличким семинарима и факултетима.

[5] Д. Суботић, *Епископ Николај и православни богомољачки покрет*, Београд 1996, 22–23.

За многе у тадашњој Србији, слично као и данас, протестантске цркве су биле исто што и римокатоличке. Крајем 1909, послије примања монашког чина, Никола Велимировић (сада под монашким именом Николај) отишао је, на приједлог митрополита Димитрија, на студије у Русију на чувену Духовну академију у Петроград како би се „оправославио". Послије завршених студија Николај се вратио у Београд.

Предсједник српске владе Никола Пашић послао је, у зиму 1915, Николаја Велимировића у Енглеску и Америку како би „свет упознао са праведном српском борбом и да, при том, сузбија антисрпску пропаганду". Од априла 1915. до априла 1919. Николај је у САД и Енглеској држао бројна предавања у црквама, на универзитетима, биоскопима, хотелима, објашњавајући српску борбу против Аустроугарске. На великом збору у Чикагу, у августу 1915, придобио је много присталица за српску ослободилачку борбу, не само православаца већ и протестаната и старокатолика. Начелник енглеске армије изјавио је послије рата да је „отац Николај био трећа армија за српску и југославенску ствар". Дио предавања Николај је објавио у своје четири књиге на енглеском језику: „Душа Србије", „Србија у светлости и мраку", „Духовни препород Европе" и „Агонија цркве".[6]

Српски богослови школовали су се, током Првог свјетског рата на англиканским теолошким семинарима. Николај Велимировић је био главни заговорник идеје о спајању српске цркве са англиканском. Боравећи у Енглеској, заједно са Војом Јанићем, ударио је темеље православно-англиканског спајања. Римокатолички теолог др Роко Рогошић, иначе припадник тајног римокатоличког Сениората, није се чудио што се у Српској православној цркви опажа „стална тенденција" према англиканизму: „Англиканска црква за вријеме рата много је помогла Српску цркву. Срби избјеглице у Енглеској су гостољубиво примљени. Англиканци су њихове богослове и поучавали и узгајали".[7]

У време Првог светског рата представници Англиканске цркве слали су бројне апеле угледним Енглезима да помогну интерниранима свештеницима Српске православне цркве. Тако је А. Ф. Лондин, предсједник Фонда за помоћ Србима и предсједник Удружења Англиканске и Источне цркве, слао апел за помоћ. Његов апел је објављен у Church Times, од 19. октобра 1917, под насловом „Српско мучеништво". У том отвореном писму, између осталог, речено је слиједеће: „Господине, могу ли рећи о практичном примеру симпатија црквених људи, поготово клера, са њиховом несретном браћом српским свештеницима и то у броју од 200 до 300, интерниранима у Аустро-Угарску. Скоро је стигло 170 писама од њих у којима се обраћају и моле енглески народ да им помогну у њиховом сиромаштву. Они пишу да су полуголи и да служе за подсмех и за срамоту, шетајући около као просјаци и полугладни. Многи од њих су парохијски свештеници, неки су калуђери, двојица су бискупи. Отац Николај Велимировић, стари побожни и много симпатичан човек, ради на улици, док други ни не желе да раде.

---

[6] Исто, 24.

[7] О односу СПЦ и Англиканске цркве Р. Рогошић је одржао предавање на Конгресу за проучавање источног богословља у Љубљани (Р. Рогошић, *Садање стање српске цркве*, Сплит 1926, 9).

Срамота стварно за хришћанску земљу да држи своје затворенике уз толико патње и страдања. Три стотине, који су још у горем стању, интернирани су у Бугарску и Турску и не може се за сада до њих. Али овима у Аустрију могу се дотурити мале пошиљке, зима вероватно жестока, ускоро долази. Можемо бар мало ублажити њихову бол и патњу за време њиховог Божића. Ја сам тражио одећу, стару одећу, поклони могу бити послати мени у Фонд помоћи Србима, која ће уз захвалност сигурно бити прослеђена њима. Поклоне видљиво обележити За српско свештенство'. Надам се да ће њихов апел наћи адекватан одговор".

У Великој Британији активно је дјеловало Друштво за помоћ студентима српске цркве „који теже да науче што више спремајући се за службу". Предсједник Друштва био је архиепископ кантерберијски а у друштво су били укључени, поред више свећеника, lord Chancellor, lord Halifax, предсједавајући Herbert Warren и друге значајне личности. Canon Carnegie, који је био предсједник Извршног одбора друштва, у својој проповједи у англиканској цркви св. Маргарета (20. октобра 1917), искористио је прилику да објасни присутним вјерницима циљеве друштва. Између осталог, истакао је слиједеће: „Ми смо обећали нама самима да поново успоставимо, обновимо српску расу и српски национални живот, и да јој дамо праву шансу да држи своју националну судбину у својим рукама. Ми смо ово прихватили као један од битних циљева. Помоћ коју можемо послати, на овај начин, биће од мале користи уколико у вођењу тих послова не буде изабран паметан, уравнотежен и далековид човјек, вођа. На том духовном елементу ултимативно зависи и стабилност и прогрес једне нације. Овдје Српска црква може учинити непроцењиву помоћ. Национална црква је та која усмјерава изражавање националне духовне тежње и националне идеале... Ниједан други орган или институција, не може то учинити са истим ауторитетом као што то може учинити Црква".[8]

О стању у окупираној Србији енглеску јавност, нарочито хијерархију Англиканске цркве, информисао је Николај Велимировић својим писмима и чланцима објављиваним у енглеској штампи нпр. обиман новински чланак „Србија у оковима" (Serbia in chains), објављен у The New Witness 6. априла 1916.

Николај Велимировић је, док је још боравио у Енглеској, 25. марта 1919. изабран за епископа жичког, одакле је крајем 1920. премјештен у охридску епископију. Првих година послије уједињења била је врло жива дипломатска активност Српске православне цркве и младе југославенске државе са земљама побједницама – земљама либералне демократије. Епископ Николај је био члан бројних делегација и мисија у Атини, Цариграду, Светој Гори, као и у САД и Великој Британији.

Англиканци и православље између два свјетска рата – питање сједињења

Англиканска црква покушавала је више пута, од краја 19. вијека и током прве половине 20. вијека, да преузме водећу улогу у разједињеном кршћанском свијету како би опет „сви једно били". Обраћали су се

[8] *„Church Times"*, 26. oktobar 1917.

протестантским, православним црквама, старокатоличкој цркви, с циљем потпуног сједињавања.[9] Послије Првог свјетског рата Англиканска црква се обраћала Цариградској патријаршији по питању сједињења, али и питању англиканског рукоположења. Цариградска патријаршија је 22. јула 1922. донијела рјешење да признаје англиканско рукоположење и апостолско прејемство њеног епископата. Истовјетно су поступиле и јерусалимска патријаршија и кипарска архиепископија.[10] Тим поводом обратио се васељенски цариградски патријарх свим аутокефалним православним црквама, 22. августа 1922, тражећи мишљење по наведеним питањима. У исто време обавијестио је православне цркве о рјешењима свог Синода: 1. да је хиротонија (посвећење епископа) англиканца Матије Паркера, од стране четири епископа „догађај историјом засведочен"; 2. да постоје неопходни елементи за епископску хиротонију; 3. да православни епископи богослови нису изражавали сумњу у то; 4. да пракса цркве показује да православна црква никада није подвргла сумњи аутентичност англиканског рукоположења или да је изјављивано да би га требало обнављати у случају присаједињавања; 5. да су патријарси и архијереји православни, у писмима англиканским епископима, употребљавали ријечи и изразе који су уобичајени само за православне архијереје („Љубљеном брату у Христу", „Високопреосвећеном").[11]

Свети архијерејски синод Српске православне цркве, под бројем 1297. од 31. августа 1922, упутио је ово питање на хитну оцјену и приједлог архимандриту др Викентију Вујићу, који је потом поднио реферат Св. синоду 17. новембра 1922, с приједлогом „да се цио комплекс питања догматског, моралног и дисциплинарног карактера, као и питање саме хиротоније, може ријешити само на заједничком састанку законитих заступника обеју цркава (православне и англиканске, сакупљених или на Васељенском сабору или на заједничком засиједању нарочитих црквених комитета". Потом је Св. синод цио предмет изнио пред Св. архијерејски сабор (10. септембра 1923), а Сабор је одлучио да се прибави стручно богословско мишљење од Богословског факултета. Православни богословски факултет поднио је Св. синоду 18. јуна 1923. реферат проф. А. Доброклонског и Н. Глубоковског о аутентичности англиканске хиротоније, који је потом факултетски савет усвојио. Основне мисли реферата, како их наводи проф. Душан Глумац, своде се на слиједеће: „1. За сједињење англиканске цркве као цјелине са католичанском православном; прва (тј. англиканска) је дужна да прими све установљене догмате друге цркве, пошто претходно путем свог унутарњег савјетовања дође до опће сагласности на ово. Акт таквог сједињења треба да услиједи са сагласношћу свих аутокефалних православних цркава; 2. ако се не постигне сагласност цијеле Англиканске цркве, онда је могуће, под истим условима, дјелимично сједињење засебних њених група које су се сагласиле на ово; 3. Жељети би било да се ради опрезно и да се не жури са актом сједињења; 4 Треба

[9] Д. Глумац, *О односима Православне цркве са Англиканском и њезиној хиротонији*, Београд, 1949, 433.
[10] Д. Глумац, *н. д.*, 433.
[11] *Исто.*

установити „каквом иноверном реду“ припада та Црква; 5. Дјелимично ово је неопходно за признавање важности англиканског рукоположења. Како изгледа, може се признати да се у Англиканској цркви сачувало „апостолско прејемство“ (apostolica successio) рукоположења. Потребно је да Англиканска црква изнесе јасно и одређено гледиште у овом смислу на рукоположење, које се врши у њој; поред свега овога потребно је констатовати да у православним црквеним круговима, и у специјално-научно-критичким истраживањима преовлађује мисао да се Англиканска рукоположења могу признати да имају снагу тајанствене радње“.

Према овом реферату Св. архијерејски синод је ријешио 10. септембра 1923. да реферат за Св. архијерејски сабор напише епископ битољски господин Јосиф. Даље је било предложено да се то питање ријеши на Васељенском Сабору у Цариграду. Углавном се отезало са рјешавањем питања хиротоније и других доктринарних разлика између православних цркава и Англиканске. По овом питању ништа није рађено до 1930. године, када је архиепископ кентерберијски упутио, 24. фебруара 1930, позив цариградском патријарху Фотију да дође на Ламбетску конференцију (конференција целог англиканског епископата која се одржавала сваких десет година у Ламбетској палати архиепископа кентерберијског), са молбом да патријарх позове и све аутокефалне православне цркве да упуте по једног делегата на ту конференцију. СПЦ је заступао епископ бачки Иринеј.

Послије Ламбетске конференције епископ Иринеј је поднио извјештај о њеном току. Према том извјештају, на челу православних делегата у Лондону био је Њ. Св. патријарх Александријски Мелетије. Све православне цркве, сем московске патријаршије која није учествовала, имале су по једног митрополита или епископа као делегата. На састанцима православних архијереја и делегата англиканских епископа, претресана су питања о св. еухаристији и хиротонији (посвећењу епископа), као и о осталим светим тајнама, црквеним ауторитетима и дисциплини, о Св. Писму и Св. Предању, интеркомунији, па је ријешено да се образује Заједничка доктринарна комисија од православаца и англиканаца, која ће детаљно претресати сва питања и донијети заједничке приједлоге и рјешења. По повратку са Ламбетске конференције патријарх александријски, са својим Св. синодом, донио је 2. новембра 1930. рјешење да се признаје ваљаност англиканске хиротоније и да се о томе обавијести Цариградска патријаршија и остале аутокефалне цркве.

Први састанак Заједничке англиканско-православне доктринарне комисије, која је требало да изврши зближавање двеју цркава, одржан је у другој половини новембра 1931. у Лондону. Комисија је састављена по жељи Ламбетске конференције англиканског епископата, која је одржана 1930. године, а у споразуму са православном делегацијом која је која је у то вријеме посјетила Ламбетску конференцију због преговора о зближавању цркава. Комисија се састала у Ламбетској палати архиепископа кентерберијског у Лондону, под предсједништвом епископа Глостерског. Англиканце су, поред предсједника, представљали архиепископ даблински, епископи индијански, фуламски и оксфордски професори Гуц и Стринберг. На челу православних цркава био је митрополит

тијаритски, као представник Васељенске патријаршије из Цариграда. Присутни су били представници свих православних аутокефалних цркава, осим руске и бугарске и то митрополит тирски и сидонски Теодосије, митрополит тракијски Поликарп, митрополит буковински Нектарије, митрополит пафски Леонтије, архимандрит Михаил, епископ бачки Иринеј, настојатељ грчке цркве у Лондону и професор Н. Арсењев.[12]

Комисија је имала задатак да утврди разлике и слагања у учењима Православне и Англиканске цркве. Прије свега, расправљано је о учењу обеју цркава о изворима „божанског откровења", тј. о Светом писму и свештеном предању, и о симболима вјере. Православна црква употребљава једино никејско-цариградски симбол вјере, који се чита на свакој литургији. Важан предмет расправљања било је учење о Св. Духу. Све западне вјере, осим старокатолика, имају у симболу вјере римски додатак „филиоље", који говори да св. Дух произлази не само од Бога Оца, као што је речено у никејско-цариградском симболу вјере, него и од сина. Разлике између Православне и Англиканске цркве очитовале су се и питању броја светих тајни. Према англиканским формулама вјере постојале су само двије свете тајне: крштење и свето причешће. Миропомазање, покајање, свештенство, брак и јелеосвећење, свете тајне у Православној цркви, нису убрајани у свете тајне. Даље се расправљало о различитим обичајима у обема црквама, па се утврдило у којим се случајевима може допустити разлика и одступање, а у којима не. Резултати су изложени у констатацијама о разликама и нарочито о слагањима у учењима обеју цркава.[13]

На наведеним ставовима и закључцима се остало. До кључног циља – сједињења православних цркава са Англиканском никада није дошло. Међутим, дјеловала су друштва и организације православних цркава и Англиканске цркве која су радила на „братском повезивању". Тако је 1926. основано Друштво преподобног Сергија Радоњешког и Св. мученика Албанија, иницијативом емигрантског руског и британског студентског покрета. Друштво се састојало од англиканаца и православних који су радили на зближењу ових двију цркава. Сваке године друштво, које је имало око 500 чланова, сазивало је заједнички сабор. Православни и англиканци проводили су недељу у заједничкој молитви и на тим молитвеним скуповима расправљало о питањима из црквеног живота. Друштво је имало свој часопис „Саборност", и приређивало предавања по цијелој Енглеској. Организовало је посјете православних Енглезима и Енглеза православнима. Једни у другима су гледали браћу, без обзира на вјероисповест; не гледајући на разлику у обредима вјеровали су су у једну свету, саборну и апостолску цркву.[14]

Питање ваљаности англиканске хиротоније било је актуелно до краја међуратног раздобља. У часопису *Christian east* (1936) каноник Дуглас пише да су се о ваљаности англиканске хиротоније изјасниле цариградска, александријска, јерусалимска и румунска. Мишљење антиохијске,

---

[12] *Политика*, 3. новембар 1931.

[13] *Исто.*

[14] *Гласник – службени орган Српске православне патријаршије*, 15. јул (28. јул) 1936.

српске, грчке бугарске и пољске није било познато, док „велика руска црква“ није могла слободно изјавити своје мишљење.[15]

Англиканска црква је у међуратном раздобљу предузела иницијативу да, као продужена рука британске државе, окупи све православне цркве око Цариградске васељенске патријаршије и да створи новог оријенталног папу који је требало, обновљеном снагом, да поремети свемоћ римског папе. Били су познати ангажмани Цркве у политици Друштва народа. У самој Енглеској њихов утицај је био велики јер су високи англикански великодостојници били чланови Горњег дома.[16]

Поред сједињења са Англиканском и неким другим протестантским црквама, СПЦ је радила и на уједињењу православља са старокатоличким црквама. Разлоге због чега се замишљало уједињење старокатоличке цркве са источно православном, митрополит Амазије (Мала Азија) и егзарх за централну Европу др Германос Каравангелис су налазили у томе да су од свих кршћанских цркава, у вјерском и црквеном погледу, најближе источна ортодоксна и старокатоличка и то доказују слиједећим: „Верски основ ових обеју цркава су закључци првих седам васељенских (екуменских) сабора (од 325. до 787. године), јер су то били сабори целе нераздељене цркве Христове. Заједничко нам је дакле, седам васељенских црквених сабора, седам светих сакраменатa, апостолско наследство наших епископа, вероване или символ (симболум), народни језик у литургијским обредима, учење о непостојању чистилишта, непризнавање друге врховне главе осим Господа Исуса Христа. Поред тога још и подједнако демократско црквено уређење, какво је било у кршћанској цркви још у почетку“.[17]

Епископ бачки Иринеј заступао је СПЦ у преговорима православне делегације са старокатолицима на конференцији која је одржана у Бону 1931. године. Старокатолике су представљали архиепископ утрехтски, епископ Кири из Швицарске, епископ Мог из Бона, док су православне представљали појединци који су учествовали на Ламбетској конференцији у Лондону 1930. године. Расправе су текле много усаглашеније, јер су учења Православне и Старокатоличке цркве била ближа него учења Англиканске цркве.[18] Старокатоличка црква је, дакле, била у блиском додиру са православном црквом јер је, како је истицао професор мариборског Евангелистичког института Фридрих Хајлер, „једнака у одржавању црквене традиције нераздељене цркве из прве хиљаде година, као и са њеном народном и покрајинском црквеном посебношћу; она има додира и са трећом хришћанском црквом, са црквама реформације од којих је примила Библију, црквену песму и слободоумни црквени устав“.[19]

Очекивало се да ће спроведена црквена унија старокатоличких и православних цркава повољно одјекнути у Енглеској у којој је црквено водство Англиканске цркве, како је раније истакнуто, радило на

---

[15] *Исто,* 11. август 1936.

[16] *Земља стотину религија – цркве и секте у Енглеској*, „Гласник СПЦ“, 13 (26) септембар 1936.

[17] С. Загорац, *О уједињењу хришћанства*, „Воља“, бр. 5, јули 1926.

[18] *Политика,* 3. новембар 1931.

[19] Исто.

уједињену са православним истоком. У хијерархији поменутих цркава био је валидан хипотетички пројект да ће послије уједињења са „великом црквом британског царства“ доћи неминовно и унија са црквама Америке и нордијских земаља (окупљених у либералном вјерском братству) које су 1925. у Штокхолму иступиле за унију. У замислима православних егзарха, на челу са васељенским патријархом, било је стварање „европског ортодоксног патријархата“, који би се унијом са старокатоличким и протестантским црквама претворио у „братство свих кршћанских конфесија“, изузимајући Римокатоличку цркву. Процјењивало се да је половина англиканских вјерника тежила уједињењу свих „слободних“ кршћанских цркава. Овај англокатолички покрет захватио је и шведску евангелистичку цркву.[20]

„Братске цркве“ и Краљевина Југославија

Према првој југославенској држави, иако је она била либерално-грађанска и лаицистичка, Српска православна црква је испољавала потпуну лојалност и држављанску оданост. Стварање Краљевства СХС Српска православна црква је дочекала са симпатијама и државотворном наклоношћу. У уједињењу свих српских земаља у оквиру Југославије, СПЦ је видјела могућност да се српски народ окупи у јединственој држави, а сви дијелови разбијених и раздијељених православних епархија обједине у јединственој духовној и административној православној јединици. Послије југославенског уједињења, 1920. је дошло и до сједињавања свих православних митрополија и епархија на простору Краљевства СХС.[21]

У складу са српским и југославенским савезничким и државним везама са земљама грађанског либерализма, Српска православна црква је била повезана са црквама грађанских демократских држава. Из тих разлога у СПЦ је био присутан изражен вјерски либерализам (вјерска трпељивост, индиферентизам, патриотско национално осјећање за матичну државу). Црквено-политички либерализам СПЦ усмјерио је и појачавао њену активност ка блиској сарадњи са протестантским и старокатоличким црквама демократских држава. Она је посебно симпатисала самосталну Англиканску цркву, па се чак радило на томе да дође и до догматског и литургијског јединства две цркве. Поздрављала је тенденције национализовања Римокатоличке цркве у Француској и јачање „галиканизма“, подупирала стварање старокатоличких народних цркава у Југославији и Европи. Све те цркве, које су подржавале постојећи франкофилски грађански европски поредак, солидарно су се удружиле због нетрпељивости према Ватикану, која је произлазила из израженог ватиканског ревизионизма, агресивног клерикализма и

[20] *Гласник – службени орган Српске православне патријаршије,* 15. јул 1936.

[21] N. Žutić, *Verski liberalizam i politička aktivnost* SPC *u Kraljevini Jugoslaiji,* „Istorija 20. veka", 2, 1995, 52.

прозелитског дјеловања међу православним, муслиманским, протестантским и јеврејским становништвом Краљевине Југославије.[22] „Отпадници“ од Ватикана и Римокатоличке цркве, старокатолици, приступили су, заједно са Српском православном црквом, табору државотворних југославенских унитариста. Југославенска држава је подржавала ширење старокатолика и оснивање нових „народних цркава“.

Предсједник Комитета за уједињење српске и англиканске цркве Charles Gore изјављивао је да „вјерује да може постати први члан православне цркве не мијењајући своје вјеровање“. Воја Јанић, професор богословије и министар вјера у владама Краљевине СХС, често је тврдио да се учење „Високе црквене партије“(The high church party) потпуно поклапа са учењем Православне цркве, па се из тих разлога између њих дозвољавао „comunicatio in sacris“. Српски патријарх Димитрије дозвољавао је англиканским и америчким епископима да служе англиканску (протестантску) литургију у капели патријаршије у Београду.[23]

Замисао о спајању српске и англиканске цркве форсирали су и сами англиканци. Таква фузија потпуно је одговарала српском националном схватању кршћанства, које је углавном прелазило преко формално-догматских разлика. Традиционалисти српског православља, припадници богомољачког покрета (Хришћанска народна заједница), били су забринути таквим кретањима у Српској православној цркви. Предсједник Народне хришћанске заједнице, Драгољуб Миливојевић, оцјењивао је да српско православље помало личи на атеизам, безбожништво и рационализам јер се дух православни изгубио, утрнуо: „Наше православље данас је тело из кога душа све више ишчезава слично болеснику на самрти“. По мишљењу припадника „правоверног“ Богомољачког покрета, Српска православна црква, преко свог свештенства, „непрестано збацује бреме Христово небеско па узима антихристово земаљско“.[24]

Прота Душан Милановић је оцјењивао да се прави религиозни живот у српском народу никада није систематски његовао. Он је забринут над „отупјелошћу скоро цјелокупног српског друштва, религиозним индиферентизмом (либерализмом) великог дијела интелигенције, над религиозном пасивношћу и успаваношћу сељачких маса и дезоријентацијом званичне цркве“. Религиозни живот код Срба Милановић је означавао као „тврду веру“ у православље која је, међутим, у обичним дневним манифестацијама црквеног и народног живота невидљива.[25]

Посебну блискост са англиканцима његовао је епископ далматински Иринеј Ђорђевић. Изражену блискост проузроковао је његов боравак у Енглеској у вријеме Првог свјетског рата. У раздобљу Краљевине Југославије, епископ далматински је био председник Удружења пријатеља Британије и Америке. У Шибенику, у ком је било сједиште далматинског владике, Иринеј је имао честе контакте са енглеским званичницима. Ту је сачекивао представнике енглеске флоте која је често била усидрена у шибенској луци. У име удружења угошћавао је представнике енглеске морнарице, изводио их на вечеру у хотел

[22] Исто, 53.
[23] Р. Рогошић, *Садање стање Српске цркве*, 7.
[24] *Исто*, 8.
[25] *Исто*.

„Косово“ у Шибенику.[26] У априлу 1933. у шибенској луци владика Иринеј је дочекао групу енглеских ђака. О свему наведеном свједочи Иринејева преписка са угледним српским политичарем, челником Земљорадничког савеза (странке) Јованом Јовановићем – Пижоном, који је и сам био члан Удружења пријатеља Британије и Америке. Владика Иринеј је, поред осталог, био заслужан за формирање архиве удружења.

Иринејево либерално-демократско опредјељење за земље „западне демократије“ додатно се потврдило 6. децембра 1933. године када је у свом дому приредио оснивачку скупштину француског удружења у Шибенику. У писму упућеном Јовану Јовановићу – Пижону о томе каже слиједеће: „Синоћ сам имао оснивачку скупштину у своме дому ради оснивања француског нашег Удружења у Шибенику. Иако је време било изванредно рђаво, одзив је био одличан. Филијала нашег удружења је основана на том састанку. Скупштина је изабрала управни одбор и председника. За председника је изабран Милош Шупук, овдашњи индустријалац и сопственик електричне централе, иначе културан и исправан човек. Остале чланове ће изабрати сам управни одбор. Преузео сам кораке да ове зиме оснујемо филијалу у Сплиту, евентуално и у Дубровнику“.[27]

Од средине тридесетих година владика Иринеј далматински је вршио администрирање православне епархије англиканско-канадске. Због такве функције морао је имати блиске и срдачне односе са Англиканском црквом. Од свих функција духовне природе Иринеја ће, међутим, удаљити политичке неприлике које су се дешавале у Приморској бановини. Сепаратизам хрватства је свом силином избио 1935/36. године у форми организованог Хрватског покрета. Иринеј је доживљавао бројне непријатности због борбе за очување Краљевине Југославије и српства у Далмацији. Зато је предлагао да га ослободе функције предсједника Удружења пријатеља Британије и Америке. Године 1938. напустио је и администрирање епархије Англиканско-канадске, а нудио је и оставку на мјесто владике далматинског. О томе владика Иринеј пише пријатељу Јовану Јовановићу – Пижону: „Молим и Вас и сву досадашњу управу, као и све чланове Удружења да ме овога пута не узимате у управу. То природно проистиче из цјелокупне и опште и моје личне ситуације. Најзад, ја сам известио да сам поднео оставку на администрирање епархије англиканско–канадске молећи Св. Архијерејски сабор (који се састаје 8. јуна) да ме разреши активне архијерејске службе у епархији далматинској. Природно је да ме сада не бирате ни у управу Удружења. Тада нећу никоме сметати, па ће мој мир ваљада бити потпун. Можда ћу по савету лекара за 5–6 дана кренути на дуже бављење у какву ваздушну бању на територији моје садашње епархије“.[28]

У раздобљу до 1935. СПЦ је била државотворна вјерска организација, која је подржавала постојећи франкофилски државни курс и југославенску националну идеологију краља Александра. СПЦ је политички испољавала „клерикални легитимизам“ величајући југослоавенски поредак заснован на идеологији грађанског либерализма и

[26] AJ, 80–35–170.
[27] Исто, владика Иринеј J. Јовановићу Пижону, 7. децембар 1933.
[28] Исто, 26. мај 1938.

југославенског национализма. Православни црквени поглавари, поготово патријарх Варнава, били су на позицији идеологије југославенског национализма и шестојануарског државотворства, што је налагало потребу политичке сарадње СПЦ са Југославенском националном странком и југославенским националним организацијама (Соколима, Народном одбраном, Четницима). Патријарх Варнава, као један од блиских сарадника краља Александра у спровођењу идеологије југославенског национализма, као важан државни чин често је истицао потребу „спровођења потпуног јединства једнокрвне браће". Он је проповиједао југославенство као „национално веровање свих Срба, Хрвата и Словенаца".[29]

Међутим, у намјесничком раздобљу владавине кнеза Павла нестају лојалност и државотворност СПЦ, првенствено због спољнополитичког и унутрашњополитичког заокрета у односу на претходно државно стање, што ће произвести постепено удаљавање носилаца идеологије интегралног југославенства са челних државних позиција. Образовањем владе М. Стојадиновића, у јулу 1935. године, за СПЦ долазе бурна времена. Изражено југославенство у редовима СПЦ, њена директна подршка шестојануарским интегралцима и носиоцима идеологије грађанског либерализма довешће до директног сукоба са снагама које су стварале нови идеолошки и политички државни поредак. У циљу одбацивања идеологије југославенског национализма, влада Милана Стојадиновића наметала је клерикална римокатоличка и исламска решења као примарна у политичком животу „намјесничког" раздобља.[30]

Везивање Југославије са Ватиканом, преко конкордата, значило је дефинитиван раскид са западноевропским демократизмом и лаицизмом Британије и Француске и савезништво са италијанским фашизмом. Српска православна црква, као национална црква традиционално везана за народне цркве европског запада, осјећала се тешко погођена правима и повластицама које су дате хијерархији једне интернационалне цркве. Приближавање намјесничког режима кнеза Павла Италији, Њемачкој, али и Ватикану, код вођства СПЦ ће изазвати изражена незадовољства и јака опозициона расположења према владајућој елити. Зато ће догађаје од 25. и 27. марта 1941. оцијенити као шансу за враћање преднамјесничког политичког стања. Српска православна црква је управо и имала посебно запажену улогу у демонстрацијама од 27. марта 1941, када заједно са прозападно оријентисаним српским официрима, либералним политичким партијама и организацијама (Соколима, Народном одбраном, Четницима итд) учествује у припремању и реализацији војног пуча.

Због јаких духовних, литургијских и пријатељских веза између Англиканске и Српске православне цркве, британска влада је могла утицати на званичан став Српске православне цркве и патријарха Гаврила Дожића да иступи на страни „демократизма" и „слободног свијета". Као што је познато, патријарх српски Гаврило Дожић одбио је

---

[29] *Соколи – идеологија у физичкој култури Краљевине Југославије 1929–1941*, Београд 1991, 192.

[30] *Исто.*

да учествује у „пактовским“ акцијама намјесника кнеза Павла и владе Драгише Цветковића и прикључио се пробритански оријентисаним демократским снагама.[31]

Епископ жички Николај Велимировић, одани приврженик британске политике у Првом свјетском рату, међу првима је устао против приступања Југославије Тројном пакту. У акту пов. бр. 1335 од 25. марта 1941, команда жандармерије у Београду извијестила је Министарство војске и морнарице да их је команда моравског жандармеријског пука обавијестила да је дошло до недозвољених манифестација у Краљеву на челу са епископом Николајем Велимировићем.[32] Српска православна црква, дакле, са симпатијама је пратила завјереничке припреме те, не само што је одобравала преврат од 27. марта, већ је била и главни актер београдског удара. У београдском пучу, уз младог краља Петра II, прва личност уличних манифестаната био је патријарх Гаврило Дожић који је 27. марта доживљавао бурне акламације народа пред Саборном црквом.

У вријеме Другог светског рата Англиканска црква је саучествовала са патњама српског свештенства и хијерархије у Југославији, нарочито у Независној Држави Хрватској у којој је на монструозан начин страдало бројно православно свештенство на челу са епископима Платоном и Зимоњићем. У вријеме комунистичког атеизма у социјалистичкој Југославији Српска православна црква је одржавала непрекинуте присне односе са Англиканском црквом преко Светског савеза цркава у који су учлањене протестантске, старокатоличке и православне цркве. Дакле, сачувано је старо савезништво националних цркава, „отпадница од Ватикана“, засновано на идеологији црквено-политичког либерализма и противљења вјерској доминацији Ватикана и Римокатоличке цркве у цјелокупном кршћанству.

---

[31] Опширније у: Н. Жутић, *27. март 1941. и идеологије*, Историја 20. века, 1, Београд, 2003.

[32] Архив Оружаних снага, бр. рег.39/4-1, к. 12.

Nikola Zutic

SERBIAN AND ANGLICAN CHURCHES IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

Summary

In compliance with Serbian and Yugoslav allied and state relationships with „western democracies", the Serbian Orthodox Church was connected with the churches of liberal-democratic countries. By following the ideological and political orientation of the mother country, the Serbian Orthodox Church expressed a special closeness with the Anglican Church and old-Catholic churches. These churches, that had supported the European liberal civil order of that time, became closer due to ideological dislike towards Vatican and the Roman-Catholic Church. The relationship between the Serbian Orthodox Church and Anglican Church was especially close. There was even tendency for dogmatic (doctrinaire) and liturgical unity between these two churches. The Serbian Orthodox Church was also actively involved in the attempt of ecumenical unification of all the Orthodox churches, at the head of which would be the ecumenical Constantinople patriarch, with the Anglican Church. In the compliance with its western orientation, the Serbian Orthodox Church, in agreement with the Anglican one, actively participated in the occurrences in March 27, 1941, supporting the plan of British officials for coup d'etat, as well as the action of British oriented Serbian officers and political parties.

DAVIDE RODOGNO
London School of Economics
London

UDC 355,11 (=131,1) (497) „1941/1943"
94 (497) „1939/1945"

ITALIAN SOLDIERS IN THE BALKANS. THE EXPERIENCE OF THE OCCUPATION (1941 – 1943)[1]

ABSTRACT: *More than 500,000 Italian soldiers stayed in the Balkans from April 1941 to September 1943. What was peculiarly Fascist about their experience? How did they perceive occupied populations? What was the role of Fascist ideology and racism? What about the soldiers' everyday life in the annexed and occupied territories?*

This paper starts by describing the geography of the Italian occupations. It then examines the ideal of the Fascist regime concerning conquest: foreign and domestic, particularly the creation of a new society and a new man, as the perfect instrument of domination in the Roman *Lebensraum*. The paper focuses on Mussolini's delusion about a General Staff of the Revolution and of the Empire that was intended to lead the Fascist conquest. It also shows how commanders on the spot reacted when Italian soldiers fell into the first ambushes. The nature of generals' reaction shows that Mussolini, the Fascist establishment, and many military commanders in the Balkans

[1] The sources referred to in this paper are the *Diari Storici* (Historical Diaries) of Italian Divisions, Army Corps, and Armies in Yugoslavia, Albania and Greece. The *Diari* are kept in the Archives of the *Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito Italiano* in Rome [henceforth: USSME]. Particularly useful for the purposes of my research were the reports of *sezioni „P"* (Propaganda) and *sezioni „A"* (Assistenza), two army units specialised in keeping soldiers' morale high and provide information to the General Staff concerning the troops. These reports and memoranda were secret and confidential. „P" and „A" officers did not need to lie about soldiers' morale, their reports were never published and were sent by every division to the local High Command in order to improve soldiers' everyday existence or to know more about the way soldiers perceived local populations. *Magno cum iudicio*, I also refer to journals and written witnesses, even novels. They certainly do not give an account of the *„verità effettuale delle cose"*, but refer to a whole set of feelings, emotions, and experiences corroborated by archival documentation. Journals, memories, and novels are of interest to the historian precisely because they help to reconstruct soldiers' perceptions and experiences; they often describe a „natural reality" rarely grasped by documents. The following are particularly useful: Giuseppe Angelini., *Fuochi di Bivacco in Croazia* (Roma 1946). Gianni Baldi, *Dolce Egeo Guerra Amara* (Milano: Rizzoli, 1988). Giuseppe Bastianini, *Uomini, cose e fatti. Memorie di un ambasciatore* (Milano: Vitagliano, 1967). Giulio Bedeschi (ed.), *Fronte greco-albanese c'ero anch'io* (Milano: Mursia, 1977); and *Fronte jugoslavo-balcanico c'ero anch'io* (Milano: Mursia, 1986). Renzo Biasion, *Sagapò*, (Torino: Einaudi, 1953). Pietro Brignoli, *Santa Messa per i miei fucilati. Le spietate rappresaglie italiane contro i partigiani in Croazia dal diario di un cappellano* (Milano: Longanesi, 1973). Fernando Campione, *Guerra in Epiro. Diario di un combattente della Divisione Siena* (Napoli: Alfredo Guida Napoli 1950). Ugo Dragoni, *Fiaschi in Jugoslavia. Ricordi polemici della campagna di guerra 1941-1943*(Alessandria: Il Quadrante, 1983). Armando Mafrici, *Guerriglia sulla Ferrovia del Petrolio (Croazia 1942-1943)* (Roma: Corporazione Arti Grafiche, 1981). Carlo Mazzantini, *A cercar la bella morte* (Milano: Mon-dadori, 1986). Luigi Mondini, *Prologo del conflitto Italo-Greco* (Roma: F.lli Treves Editori, 1945). Carlo Umiltà, *Jugoslavia e Albania, Memorie di un Diplomatico*, (Cernusco sul Naviglio: Garzanti, 1947).

happened to share the same ideal of conquest. The paper makes a distinction between the generals and officers. It emphasizes affinities and discrepancies of the military mentality with Fascist ideology, as well as the nature and limits of the consensus (meaning passive acquiescence and/or active acceptance of the Fascist regime, tacit agreement and compromise with it) and fascistisation of the Italian army. In order to show the ambiguity and contradictions of the Italian military in the Balkans the paper refers to the soldiers' morale – a distinctive part of Italian soldiers' experience of the occupation - and examines specifically: the spiritual, material and sexual assistance.

The central part of the paper is devoted to the mutual representation and relations between the occupiers and the occupied populations. Then, everyday life is examined, particularly soldiers' sanitary conditions and their „style". The way soldiers appeared is relevant when examining both the mutual perceptions and everyday existence. Finally, the paper analyses the interiorisation of violence and the adaptation to brutality, to attempt an answer to the following question: how can we explain the Italian soldiers' brutality and violence in the Balkans?

Italian annexed and occupied territories during the Second World War

Italy entered the war on June 10th 1940. It was only due to the decisive role played by the German army, that Italy managed to occupy or annex a number of European Mediterranean lands. In June 1940, it took control of some 10 French towns, including Menton. Following Yugoslavia's defeat in April 1941, its territory was divided between Germany, Italy, Bulgaria, Hungary and Albania; Croatia became a formally independent state, Montenegro became an Italian military government, while the rump of Serbia came under German rule, part of pre-1914 Serbia under Hungarian, Bulgarian and Albanian rule. Italy annexed Kotor and Split; Zara (Zadar), which had been an Italian possession since the end of the First World War, was enlarged by the addition of some of the surrounding area. Together, these three towns formed the *Governatorato della Dalmazia* (Government of Dalmatia). Qubqana and southern Slovenia became the Province of Qubqana, and the lands of the Kupano, including the town of Sushak, were joined to the province of Fiume. At the Vienna Conference (April 21st to 24th 1941), Germany and Italy agreed that Montenegro and Croatia would become protectorates of Rome. Albania acquired part of Kosovo, the western part of Yugoslav Macedonia - the rest going to Bulgaria - and extended its borders northwards to Metohia. Officially, Germany did not impose any limitations on Italy's ambitions, but it nevertheless managed to ensure that the Reich's economic and political interests in the Balkans did not come under the control of Rome or any of its satellite states. The Fascist conquest of the vital space had been possible only thanks to the decisive German military help. Since the summer 1941, Italy was its hegemonic ally's underdog. During the summer of 1941, following serious uprisings in response to the ruthlessness of the Ustashi, the Italian army occupied western and central Croatia, a large part of Bosnia and the whole of

Herzegovina.Greece was occupied by the Axis powers after Germany intervened in April 1941. The Italian army, having tried unsuccessfully to invade Greece from October 1940 to April 23rd 1941, then occupied virtually the whole of mainland Greece, with the exception of the wealthy province of Greek Macedonia, which was in German hands, and Thrace, which had been *de facto* annexed by Bulgaria. Italy also occupied the Ionian Islands, the Cyclades and the Southern Sporades. Finally, by November 12th 1942, the Italian army had occupied Corsica and eight departments to the east of the river Rhône in south-eastern France, including the principality of Monaco. The Italian occupation of all these territories came to an end with the signing of the armistice on September 8th 1943.

The Italian II Army (about 11,000 officers and 225,000 soldiers) occupied: south-western Slovenia, the Croatian islands and western regions, Herzegovina, western and central Bosnia. The XIV Army Corps (about 2,800 officers and 74,000 soldiers) occupied Montenegro. The IX Army in Albania since 1939 extended its jurisdiction in Kosovo and western Macedonia (about 4,900 officers and 113,000 soldiers) and the XI Army (about 6,000 officers and 130,000 soldiers) occupied 75% of continental Greek territory and almost all the islands. From 1941 to 1943 half a million Italian soldiers stayed in the Balkans; the other Italians that stayed in these territories were civil servants, workers and managers of Italian firms, teachers, and Party functionaries.

A new civilisation and a civilising mission

Dreams are representation of oneself in the future. Fascism dreamt of war as the struggle of „civiltà fascista" against materialism, liberalism, super-capitalism and positivism. The aristocracy of the new civilisation invested with the moral responsibility to save humanity - including Balkan populations - would fight and defeat plutocratic, democratic, communist and Jewish „dragons".

Revolution and war were the keywords of the Fascist regime's double mission: to create a new man and to use him as the instrument of domination in the Roman vital space. Revolution would be achieved by the cathartic violence of war. Revolution and war would also definitely erase the inherent bourgeois mentality of many Italians. The new Fascist man - dynamic, vigorous, heroic, subdued to the State and his Duce, would have been the vector and light of „civilisation" in all the conquered territories. The ideal Fascist experience of occupation would have shown to both the Italians and the occupied population Fascist moral, economic, political, social and even racial superiority.

The totalitarian turning point that followed the conquest of Ethiopia (1936) represented the attempt of the Fascist regime to achieve its double mission. In order to build a strong and united national community (the Fascist equivalent of German *Volksgemeinschaft*) the regime went far beyond the Party's[2] slogans and rituals of mass mobilisation carrying out a racial policy both in the colonies (apartheid) and in the Peninsula (anti-Semitism and discrimination against Slav minorities). The anti-Semitic laws of 1938 were were the clearest example of the

[2] *Partito Nazionale Fascista*, henceforth PNF.

convergence of cultural, political, and economic interests, enhanced by the passivity of the Italian monarchy and the Catholic church. Fascist Italy chose autonomously - certainly not because of direct German pressures - a definition of the Italian race similar to the *Volk*, based on a „*comunità di sangue*" (blood community). The biological definition of the Italian race through the grotesque research of pseudo-scientific proofs for the superiority of the Italian race had a fourfold aim: to identify a mobilising aim, to increase the consensus, to consolidate the idea of the imperial supremacy and to legitimise conquest and domination over other populations.

The project of the Fascist regime was the imperial conquest and domination of the Mediterranean Sea. The Balkans had a very important place in the Fascist New Order to come. According to Mussolini, to many Foreign Ministry highly-ranked civil servants, and according to the Italian military élite, the whole Balkan Peninsula had to become part of the Fascist vital space. Many of the occupied zones became part of the *spazio vitale* (the Italian equivalent of the *Lebensraum*), which meant that they would be directly ruled according to the „race" of local populations. Because of the outcome of the 1941 Axis campaigns in the Balkans, the allocation of occupied territories was decided by the Third Reich, and the plans of the Fascist regime were thrown into disarray. Between April 1941 and September 1943, Rome did not have a free hand, either politically or militarily, in any of its occupied and annexed territories.

The General Staff of the Revolution and of the Empire

Very soon after the occupations, Mussolini sadly admitted that the General Staff of Revolution and Empire simply did not exist. Italians were certainly not the conquerors he dreamt of; the fascistisation the PNF was entrusted with was very superficial; the aristocracy of „*nuova civiltà*" (new civilisation) preferred Roman salons to the war front; the Italian army had not been replaced by a People-Fascist army and was still the Royal Army (*Regio Esercito*).

Italian commanders on the spot knew that soldiers were far from being the Fascist conquering race and were unprepared to face a long military occupation. Italian armies were conceived and eventually prepared to fight conventional military campaigns. Soldiers were trained to identify enemies wearing uniforms whilst the resistance movements encountered by the Italian troops fought a guerrilla-warfare led by hardly identifiable units. Many Italian soldiers fell into the first ambushes, caught unawares by enemies that knew the battlefield better and rapidly disappeared by mingling with civilians. In order to face this situation the Italian commanders in chief reacted vigorously. Circular note (*circolare*) 3C – 1st of March 1942 – conceived by General Mario Roatta, commander-in-chief of 2nd Army, illustrates the concerns common to many of Italian generals in the occupied territories. The aim of this document was twofold: it was a general instruction explaining the methods for repression and guidance on soldiers' attitude towards occupied populations[3].

[3] It has to be emphasised that the document was divulged well before the partisans' military actions undermined the Italian occupation system.

General Roatta ordered his troops always to keep a warlike mentality and to repress all the qualities of the „good Italian" (*bono italiano*). Soldiers had to behave fearlessly in all circumstances and harshly fight the enemy (*nella forma più decisa e massiccia possibile*). Rebels had to be treated not according to the saying: „an eye for an eye, a tooth for a tooth", but according to an „head for a tooth". Roatta resorted to a simple psychology: he threatened harsh punishments for all those disobeying his orders, he elated and incited his soldiers, diminished the enemy and pushed his troops to be extremely mistrustful about local populations. The general explained that relations between victorious nations and defeated populations had to be a superior-inferior based relation. In order to legitimise the occupiers' authority and to build a barrier between them and local populations, Roatta deliberately instilled into his soldiers' mind the idea that the partisan-enemy was a non-human uncivilised barbarian. Consequently civilians supporting the partisans were also inferior human beings, „Bolshevik bandits", they represented a dangerous threat for „*civilità*". Hence, it was absolutely forbidden to fraternise with them.

Roatta's circular note 3C did no represent an isolated case and orders having a similar content were not promoted only in Yugoslavia. Roatta's ideas were definitely not those of a general more fervently Fascist than many others. In a memorandum written in December 1941, the Italian military governor in Montenegro General Alessandro Pirzio Biroli, wrote that he had mainly to deal with restoration of law and order among „Balkan uncivilised populations" (*queste genti primitive balcaniche*)[4]. In July 1941, General Pafundi affirmed that it was necessary to instil into every soldier's spirit the concept of an „immediate and violent" reaction to every hostile act committed by the Greeks. In April 1943, General Carlo Geloso – commander in chief of 11th Army in Greece – proclaimed that the enemy had exceeded the infamy of savages and even the infamy of blood-drinking, sadist-orgiastic beasts: the enemy was not a human being anymore. Against these beasts and their accomplices everything was allowed. Moral, juridical, military laws were not in force anymore, the occupiers would enforce a pitiless vengeance and the most brutal reprisals, and they did it.

Military commanders, – many of whom previously had long colonial experiences in Africa - Fascist establishment and, of course, the *duce* shared the same ideal of conquest, the same image of the conqueror, and the same idea about policies of occupation. The numerous references to the Balkan people as „uncivilised" and „coarse", expressed by civil servants and officers were not just the result of a deeply-rooted anti-Slav racism, they were also the consequence of an alleged superiority of the Fascist state-model. On August 5th 1942, Carabinieri General Giuseppe Pièche wrote a report on the Ustasha regime. He explained that the Ustasha Movement was composed by morally defective individuals (*elementi moralmente tarati*). They were individuals faithful to Ante Paveli} „not as an act of political coherence or devotion, as Balkan people ignore these virtues (*I balcanici ignorano simili virtù*)"[5].

Did the Italian officers and troops in the occupied territories share the same convictions and ideals of their generals, of the Fascist establishment and of

[4] Pirzio Biroli, to Comando Supremo, *Relazione sulla situazione del Montenegro*, December 2nd 1941, USSME, fondo M3, file 4, folder 12, page 9.

[5] Pièche to Comando Supremo and Foreign Ministry – Gabinetto Armistizio Pace, *Relazione sulla Croazia*, August 5th 1942, USSME, M3, file 6.

Mussolini? Probably not. Many of them executed orders fearing the consequences of a refusal, because of their sense of duty and surely not for ideological reasons[6]. Nevertheless, as far as officers are concerned it is possible to ascertain the affinity (not the identity) between Fascist ideology and military mentality in the following respects: the experience of the First World War, nationalism, and the determination to increase Italy's role in Europe and in the Balkan Peninsula. Italian officers shared with the regime the idea of achieving a mission for the state, of a hierarchical organization of Italian society, and the idea of war as a positive and ineluctable phenomenon in international relations. In Fascist Italy, the relation between the Royal Army and the regime was complex, ambiguous and contradictory. We can assert that an authoritarian compromise existed between the regime and the military. The nature of the officers' consensus of Mussolini's regime was not exclusively determined by self-interested reasons such as career advantages offered by the regime. It was also determined by a spontaneous consensus (derived from the above mentioned affinities) and a dutiful consensus (derived from the allegiance to King Victor Emmanuel III)[7]. The nature of the officers' consensus also determined the limits of the Italian Royal Army's fascistisation. The essential features of Italian officers' code of honour exemplify these limits.

Italian officers' code of honour and attitude towards the troops

According to the military code of honour, the Italian officer had to be a gentleman, decent, professionally competent, deferent and respectful of his allies and even of the enemy. He had always to be irreproachable. His motto was: „steadiness, sympathy, serene and objective evaluation in all circumstances". When confronted with civilian populations the officer had to show that any vengeance was vain, but collaboration with Italy was always possible. In his relations with the troops he had to embody the essence of the fighting spirit. General Geloso unceasingly encouraged activities enforcing a war-front mentality, recommended the necessity to be awake and to keep the troops awake, to be convinced and to convince the troops of their superiority in regard to the occupied populations, and always to keep in mind that the latter had to perceive the Italian moral, military and social superiority. The officer had to talk to his troops, he had to take care of his troops' physical and moral welfare. He had to keep the daily training interesting

[6] We do not know much about the way Italian peasant soldiers perceived Greek or Yugoslav peasants. Maybe they sympathised with them, maybe they felt they had more in common with them than with Italian officers. See Mafrici, 259: „piccoli agglomerati di legno di villaggi sloveni saltavano in aria per lo scoppio cupo dei proiettili. Poveracci, sentivo sussurrare qualcuno alle mie spalle, alludendo certamente ai contadini di quei piccoli centri agricoli. Era il commento dei contadini italiani in grigioverde che commiseravano la sorte dei loro colleghi di mestiere sloveni, anche loro coinvolti e risucchiati nel vortice della guerriglia".

[7] Fortunato Minniti, „Gli ufficiali di carriera dell'Esercito nella crisi del regime", in *Sulla crisi del regime fascista 1938-1943. La società italiana dal 'consenso' alla Resistenza*, ed. A. Ventura (Venise: Marsilio, 1996) 75-123.

and useful and equanimously lavish punishments and rewards. Italian officers had to avoid a spiritual detachment from their troops and, at the same time, they had to avoid too strict a familiarity with them. The officers' style (*stile*) had to be yet another way of underlining the difference between occupiers and defeated populations; style had to be the tangible expression of the Italian army's pride.

The image officers had to show was a very late nineteenth century's bourgeois one: a well-mannered *signore*, a paternalist gentleman keeping a respectful and meaningful distance with his soldiers, he was the antithesis of the Fascist warrior ideal-type: dynamic, vigorous, heroic, subdued to the State and his „duce". Italian officers nonetheless contributed to the spreading at least of some of the values of the Fascist conqueror. As we are about to see, the spiritual, material and sexual assistance to the soldiers carried out by the Italian army, without any significant contribution of the PNF, show the above mentioned ambiguity and contradictions.

Soldiers' morale

What method did General Staff and Commanders in Chief use to keep soldiers' morale high? How did they prevent „wear and tear" of soldiers enclosed in a martial universe, submitted to military discipline, confronted by hostile weather and grudging occupied populations? What was specifically Fascist in propaganda and assistance to Italian troops in the Balkans?

In order to examine soldiers' morale, it is important from the outset to keep in mind that Italian troops in the Balkans maintained a rather high morale until the Spring of 1943. Some factors determined its lowering, for instance, anxiety concerning the fate of their families living back in Italy, suspensions of leaves, delayed arrival of letters from home, chronic shortage of tobacco and wine, the bad quality of rations and cloths, economic problems related to hyper-inflation in the occupied countries. Soldiers were mostly concerned with their own fate and that of their families, and much less concerned with Axis defeats in Russia and North Africa, because they received very few and often doctored news. It is equally important to stress that the rate of desertions in the occupied and annexed territories of the Balkans was irrelevant; only very few soldiers deserted and fought along with the Yugoslav partisans or the Greek andartes before September 8th 1943[8].

It is also important to emphasise that long stay in the same territory certainly is a factor that has to be taken into account when examining soldiers' morale, and the experience of the occupation. One of the characteristics of the Italian military occupation in the Balkans was a massive reduction of military leave. Data indicate that at the beginning of 1943, about 50% of Italian soldiers in the Balkans had not gone on leave for more than 12 months. Some of them had lived with their comrades for more than 24 months. Leave frequency constantly decreased because of bad management and the effective amount of time soldiers spent

[8] During all the year 1942, 1,589 soldiers were denounced to the XI Army military tribunal.

far from their divisions: a 15 days leave, for example, meant a de facto absence of 45 days because of the travel, the medical inspections and various checks and controls. For this reason leaves for Sardinian and Sicilian soldiers in the Balkans were suspended entirely at the end of 1942.

Spiritual assistance

Military chaplains played an essential role in providing spiritual assistance to soldiers. The significant number of chaplains indicates the failure of the Fascist totalitarian project[9]. A truly Fascist army would certainly not have recurred to the services of Catholic chaplains in order to keep soldiers' morale high. The spiritual guidance of the new Fascist man should have been the PNF, surely not the Catholic priests. Nevertheless the Fascist regime was realist enough to admit tacitly that, in a cultural context marked by strong links of soldiers with peasant and catholic traditions, chaplains would have better taken care of soldiers' spiritual assistance than Party officials.

Generally, chaplains promoted the idea of a Christian and nationalist civilising mission idea, an idea that was not incompatible with the Fascist civilising mission. The military chaplains interpreted their mission in at least three different ways. First, as the heralds of the Fascist flame; regimented into the *Milizia Volontaria Sicurezza Nazionale* (MVSN, 382 chaplains), they used religion to promote their fidelity to Mussolini and the Axis. Secondly as soldiers aligned *usque mortem et ultra* with Mussolini, they sanctified Fascist imperial adventure and mixed Fascist language with Gospel, often celebrating the Mass on a militarist trace. Thirdly as anti-militarist objectors who experienced their mission as a sacrifice, whilst still respectful of their military and moral obligations.

Military chaplains - parish priests on the spot - knew better than anybody else the nature of the soldier's spirituality. Quite often they exploited soldiers' visceral attachment to religion to keep their morale high. Historian Mimmo Franzinelli demonstrated that military chaplains succeeded in „placing" the bloody reality of the war within the reassuring horizon of Christian spirituality. They managed to give a plausible meaning to a significant number of sacrifices otherwise incomprehensible and unbearable[10].

Chaplains encouraged and gave ardour to soldiers, they adapted themes, images and symbols to the circumstances of the conflict. They cleverly represented the soldier as a lay priest, as a small redeemer; they also replaced the image of the God of armies with the image of a suffering Christ.

---

[9] USSME, N1-11, Diari Storici Curia Castrense, files: 605, 1074, 1166. In February 1943, in all the occupied territories there were about 400 military chaplains: 27 in the Aegean Islands, 124 in Greece, 77 in Albania, 47 in Montenegro, 147 in the occupied Yugoslav territories, 140 in the French occupied territories and 172 in Russia.

[10] Mimmo Franzinelli, *Il riarmo dello spirito. I cappellani militari nella Seconda Guerra Mondiale* (Treviso: Edizioni Pagus, 1991).

Material assistance

Every division had the task to assist its troops materially. Divisions organised sport activities, such as football, volleyball and basketball tournaments and even matches with local teams. According to General Staffs' instructions sport activities were important in order to support soldiers' morale, to avoid contacts between soldiers and civilians such as soldiers' „incursions" in the villages. Every Italian division built its own *Casa del Soldato* (Soldier's House), where soldiers found all sorts of games. Propaganda units organised small itinerant theatres and orchestras. Some of the Army Corps created schools for illiterate soldiers. Daily, weekly and monthly newspapers were sent to the Balkans in small amounts and with severe delays. Some divisions created itinerant libraries. Satirical clandestine newspapers jeering at officers lasted ephemerally and never jeered at the regime, Mussolini or the king. The divisional *fogli* (papers), summarising the bulletins of the *Stefani* national press agency, and the sport news were very popular. Moreover all the divisions prepared their own oral news summaries subsequently read to illiterate soldiers. Commanding officers knew that troops did not trust Italian official news, Allied pamphlets or Communist propaganda. Confidential reports reveal that soldiers mainly trusted „*Radio Fante*", namely information referred orally by comrades coming back from Italy or from other warfronts. Finally, in Soldiers' Houses and local cinemas were shown regime's films, regime news reels (called *cine-giornali Luce*) and *ad hoc* radio broadcasts.

Sexual Assistance: Italian Army's Brothels

The „sexual question" was considered by the General Staff as a factor having an impact on soldiers' morale. Assistance units' reports frequently referred to troops most impelling need to „satisfy their physiological demands". Commanders on the spot often admitted that when faced with the call of sex, soldiers forgot about all their military duties. In order to avoid uncontrolled hygienic and political contacts and in order to restrain as much as possible all relations with indigenous women, divisional Chiefs of Staff rapidly built or requisitioned local brothels. Divisions established their brothels following very simple criteria: they needed healthy women and officers' brothels had to be separated from troops' brothels. Documents at the Italian military archives do not allow us to quantify the frequency of „legal" brothels nor, of course, the frequency of illegal brothels. As far as consulted documents show, however, Italian soldiers did prefer illegal prostitution to the „institutionalised" one.

According to Enzo Biasion - ex-soldier, painter and author of *Sagapò* - „the girls", some of whom were minors, followed the troops, ate soldiers rations and „served" separately officers and soldiers. The fact that brothels followed the army or even the fact that they were created on the spot were certainly not peculiarities of the Italian army, as the Allied too had their own. Germans carefully verified the „race" of prostitutes, while the Italians, ignoring racial laws, did not. Furthermore, documents show that local populations considered prostitution positively for two reasons: it was accepted as a custom, and official brothels were

seen as a way to distract the occupiers' attention away from local wives and daughters. All sorts of problems arose, however, when soldiers developed emotional ties with local women.

Mutual representations: perceptions and relations between occupiers and occupied populations.

Soldiers' perception of the occupied populations sometimes changed from one village to another. Some soldiers hated Balkan populations, they perceived the natives as being responsible for their staying in uninhabitable territories; some others were truly motivated by the „civilising mission", whether intended in its Fascist or Christian variants. Other soldiers sympathised with the occupied populations but accomplished their duty of soldiers because of their sense of discipline, because they feared punishments or, simply, because they felt they had no other options. There are many examples illustrating the perception Italian officers had of the occupied population, while unfortunately troops, generally illiterate, hardly left written testimonies of their Balkan experience.

When Italian soldiers encountered the occupied populations, incomprehension prevailed. The incomprehension derived from a feeling of bewilderment and disorientation, and from the shock of the first contact with profoundly different realities. Diaries and journals reveal the astonishment of Italian officers when confronted with Balkan „exoticism". For many of them this was their first experience far from their own villages or regions. For a Venetian officer, Greece was a „desert of white stones"; for a Neapolitan officer, Bosnia was „cold, with a fine air, then only woods, woods, woods"[11]. A sergeant major described the village of Kefalovrison as a place where he never met indigenous people and he was afraid to go out at night. There were no places where to go, no opened shops, and he did not recall a single dog barking[12]. Veterans of colonial campaigns frequently associated Greek islands with African or Oriental landscapes. Heraklion (Crete), heavily bombed in 1941, was described as an apocalypse of houses, crumbled walls, where chimney-stalk stood like black birds[13].

The perception the soldiers had of the occupied populations was often determined by their own baggage of prejudices, sometimes of a racist nature. Daily contacts with the local population allowed soldiers to decipher local customs and to list them in their own mental register, according to their archetypes and stereotypes. There were substantial attempts to understand the occupied societies and various efforts to explain their essence and differences. Italians officers often referred to the Balkan people as „sly", „savage", „uncivilised" (*primitivi*), or „people that used to eat in the same dish using their hands". A lieutenant described the town of Vishegrad in this way: retail trade and small industry were in the hands of Muslims and Jews, whilst the Orthodox were owners of industries, pharmacies, and hotels, or rich landowners. At the bottom of the social scale this lieutenant placed both Muslims and Jews, „dirty and poor", at the top of it he placed Orthodox with whom it was „decent to have some relations"[14]. The memories of another officer during a Mass in Epirus (Greece) speak for themselves. He recalled that indigenous children were „dirty and dark" (in Italian *scuri*, an adjective with a very clear racial meaning), „children of gypsies and half-breeds" (another

[11] Mafrici, 17.
[12] Anonymous in *Fronte jugoslavo-balcanico*, 633-634.
[13] Biasion, 63.
[14] A. Perissinotto in *Fronte jugoslavo-balcanico*, 306.

clear racial meaning), „these children had an hereditary vice, were small pariahs of the society, and [victims] of numerous interbreeds (*incroc'*); they were the result of all the imperfections of the race"[15]. Luigi Mondini – an official of the Italian legation in Athens – explained the differences between 20th century Greeks and their ancestors: „ there had been too many invaders with whom the Greek had melted (*'si erano fusi e confusi'*) erasing the personality of their ancient race and turning them into a hybrid mix of races and nationalities"[16].

Let us now turn to the perception that the occupied had of the Italians. First of all, it is important not to fall into the trap of *ex post facto* memories of many Balkan populations that systematically compare the Italians to the Germans, describing the former as „benevolent occupiers". It is equally important to emphasise that Italian troops had just sporadic contacts with civilian populations and that cultural obstacles, determined by religion, mentality and customs, persisted. Moreover language was an insuperable barrier for both the occupiers and the occupied populations. Rather than benevolent occupiers, the occupied populations perceived the Italians as the source of all their miseries, as the main cause of their dear ones' death; they disdained the Italians, named them „pigs" (*porci*), the „weak occupier" or „servants of the Germans". Italians were responsible for privations, hardships, requisitions, repression, destruction of houses and harvests, they shut down industries and trades: these were all reasons for a profound hostility.

However relations were not marked by hate only. Italian documents show that commanders on the spot repeatedly ordered the troops to avoid familiarity (*dimestichezza*) with local populations. This clearly indicates that there were non-hostile relations, as well for instance medical assistance to civilian populations. This was actually encouraged as propaganda, to show the technological and scientific superiority of the occupiers. In many Yugoslav and Greek villages, far from urban centres, military hospitals often received civilians and gave rise to feelings of gratitude. There were at least three reasons why medical officers treated civilians: out of military duty; out of professional duty, and in some cases, as the accomplishment of their Fascist and/or Christian mission. Among non-hostile relations one could mention Italian soldiers going to Greek coffee houses (*kapheneio*) notwithstanding their commanders' ban. Does it mean that Italian soldiers intended to fraternise with Greeks or that Greeks welcomed them in their cafés? More probably, soldiers simply looked for a shelter during the cold and wet season, and looked for new entertainment from those offered in the Soldier's House. At the same time café-owners desperately needed money and were ready to accept it from the occupiers.

A third example of non-hostile contacts worth mentioning were occupiers' emotional attachments with local women. Commanders made a clear distinction between the „sexual question" and „the problem of emotional attachments". Italian documents clearly show that the latter was a generalised phenomenon in the whole Balkan peninsula: the Italian army in Greece was nicknamed *Sagapò* (I love you). In May 1943, the Supreme Command in Rome received a memorandum from occupied Slovenia affirming that many officers had developed emotional ties with local women to the extent that they forgot „discretion and dignity"[17].

[15] Campione, 166.
[16] Mondini, 19.
[17] USSME, M3 b.1410, CS – SIM, 15th of May 1943.

How do we explain that the „superior Italian race" practised concubinage? Long-lasting love affairs might be explained by the need of young men and women to look for a „shelter", for adventure and joy, as a way to escape the reality of occupation. Still, it is rather surprising that despite vexations, such as the humiliating practice of shaving women's skulls, some indigenous women maintained their affairs with the occupiers. And it is also surprising that, harsh punishments notwithstanding, some Italian officers did the same.

Furthermore, how do we explain that some Italians did not care about the „contamination with inferiors"? An Italian officer wrote in his diary: „a young girl met in Karlovac (Croatia) with her shining gypsy smile, looked like a southern Italian girl".[18] So, on the one hand the Italian soldiers perceived Balkan populations as „sly" and „uncivilised"; on the other hand, in some cases, racism seemed to have no impact at all. One can hardly imagine a Wehrmacht officer associating a Gypsy or Polish girl to a German one. Jonathan Steinberg mentions the „horror" of an *Oberleutnant*'s referring to some Italian officers he saw drinking with Jewish women at the *Grodska Café* in Dubrovnik[19]. Once again, as the above sentence epitomises, the ambiguities of Italian soldiers' experiences emerge as the essential feature of the occupation. Finally, it is extremely important to inform the reader that even if documents on „familiarity" are relevant, my research is not exhaustive. Unfortunately historians do not have access to a very significant number of archives and are not yet in a position to know much about Italian war crimes, and specifically about the number of rapes committed by Italian soldiers.

Everyday life of Italian soldiers
Sanitary conditions

Sanitary conditions were generally bad. In Greece, many areas were malaria-infested. This disease hit both Italian officers and troops; prophylaxis and treatment were inadequate. The number of soldiers with malaria was so significant that 26th Army Corps decided to create malaria-units, unable to fight. Soldiers' boots certainly worsened sanitary conditions. Their quality was mediocre and they were seldom replaced (in May 1942, over 40% of Italian troops in Crete had no shoes or boots!). It is impossible to estimate the number of Italian soldiers knocked out by their own boots...These boots caused unbearable sores when temperature was hot, and when it was cold they caused pleurisy, pneumonia and even more frequently chilblains – often followed by amputation.

Other knocking out pathologies were venereal diseases: blennorrhoea and syphilis. Soldiers refused to „use the helmet" and did not listen to officers' explanations concerning the usefulness of condoms. Soldiers often contracted these infections in illegal brothels, and being aware that they could be severely punished, did not declare their disease letting it dangerously degenerate. Filthiness and

[18] Mafrici, 272.
[19] Jonathan Steinberg, *All or Nothing. The Axis and the Holocaust 1941-1943* (London: Routledge, 1990), 46.

lack of personal hygiene heavily worsened soldiers' sanitary conditions. Uniforms were „colonised" by lice and fleas causing typhus and scabies, diseases that spread during cycles of operations when showers simply did not exist. Fleas were part of soldiers' everyday existence: privates had to look for fleas in their officers' uniforms and, weather permitting, they undressed to get rid of their „unwanted hosts". Finally when they were not vector of diseases they contracted existing epidemics from the areas they went through or stationed in.

Ragamuffin and libertine conquerors

Gradually Italian soldiers came to resemble the occupied populations. They kept asking for new uniforms and equipment very seldom sent from Italy. Hyper-inflation and the rarefaction of goods further damaged soldiers' „style", and for many daily needs soldiers had to rely on the local, or even to the black, market. Furthermore there was an abyss between the image Italian officers had to show to the troops and reality. Some of them lived comfortably in requisitioned houses, while troops in order to sleep had to dig holes in the ground and covered themselves with leafs. Soldiers' rations were certainly not comparable with those of their officers, particularly during the „special nights" when they ate Russian caviar, tortellini, soles and roasts, drinking champagne and liqueurs. Despite their comforts Italian officers were the first to give up; in Athens several of them led a loose life, they gambled, had engaged in illegal trades and lived in hotels with prostitutes[20].

Indeed, a significant number of Italian soldiers showed a self-image opposed to that of the new Fascist man. For how long did these undressed, lousy, scratching soldiers with clogs and no boots really believe in their „civilising mission"? Did they feel racially superior to the occupied populations?

Garrison life and cycles of operations

In order to describe the typical day of an Italian soldier in the Balkans it is useful to make a distinction between cycles of operations and garrison life. Until the spring of 1942 (for Greece, until the autumn of 1942), garrison life was so quiet that some soldiers developed a peacetime mentality. General Staffs issued orders to carry out physical exercises but, as David Reynolds put it in another context: „impelling an army to fight, particularly an army of conscripts, is one problem; holding it together when not fighting is equally difficult"[21].

Garrisons daily life was exhausting for the soldiers in a very peculiar

[20] In May 1943, an internal enquiry condemned almost entirely 11th Army General Staff, in USSME, L 13, file 105, and USSME, H5, file 34.

[21] David Reynolds, *Rich relations. The American occupation of Britain 1942-1945* (London: Harper & Collins, 1995), 61.

way. One can think of Dino Buzzati's novel *Il Deserto dei Tartari*. Just like the hero of this novel - Lieutenant Giovanni Drogo - Italian soldiers felt alone and lost. Sometimes they spent months staring at the sea, waiting for an enemy that never showed up; the sluggishness of habits and the monotonous rhythm of life wore them out. Comrades, games, gambling, fights became a habit. In a Greek island soldiers lived close to the sea, they fished using dynamite and distributed fish to their commanders. Not far from the beaches, there lived other soldiers, garrisoned around marshy bays. They were yellow because of malaria, they dulled their senses with quinine and *grappa*. Even if they never fought, they suffered dejection, debasement and humiliation because of garrison life, the weather, and the context of the occupation. *Ennui* was replaced by fear and excitement of combats. While Dino Buzzati's hero spent his whole life waiting for the enemy and the ultimate confrontation, Italian soldiers in the Balkans had the illusion they had won the war, then they had to fight against a kind of warfare they were not trained to fight and finally, after the armistice, they were disarmed, captured and deported by their ex-allies.

Since the summer of 1942, soldiers' existence changed radically. Garrisons were often attacked by partisans and the rhythm of their operations increased considerably. During the operations small comforts disappeared: no more cigarettes, coffee or soap, candles and rations were reduced to the strict minimum. There was no meat: this explains why soldiers devastated fields, pillaged poultry-pens and stole cattle. Mountainous, cold, wooded or hot, arid battlegrounds left their marks on soldiers. Long marches were exhausting and very often soldiers spent the entire cycle of operations chasing partisans and andartes that disappeared from one area to appear shortly after nearby. Cycle of operations were long; Italian soldiers were rarely replaced, and extended their jurisdiction over wide and uncontrolled territories. War became „black, inhumane, infamous"; a war against an „invisible enemy", without a war-front; Italian soldiers experienced war with a permanent fear of being stabbed in the back.[22]

Interiorisation of violence and adaptation to brutality

Since the end of the 1941 military campaigns, Italian soldiers faced the experience of death. They saw with their own eyes civilians slaughtered with savage fury in Croatia; children, women and the elderly starved to death in Greece. They saw piled up corpses in the streets of Athens, shambles and human bodies, horribly mutilated, thrown in the Balkan rivers. In this extremely brutal way Italians soldiers became conscious of death, of the *senso della morte* and began to interiorize violence. At the beginning, Italian soldiers – at least in Yugoslavia – were passive spectators of events they thought as being outside their responsibility. Transition from adaptation to passive brutality to active brutality was realised when death hit soldiers close enough, particularly when they began to kill, or saw their comrades killed by, the partisans or the andartes. This was often an unbearable part of their everyday existence. Some soldiers avenged themselves on

[22] B. Remondini, in *Fronte jugoslavo-balcanico*, 628-629.

partisans for having killed or tortured their friends. Revenge became a moral duty. Aware that what happened to comrades could happen to them at any moment, soldiers curled up in their shells and removed all the atrocities they committed and suffered.

For many soldiers the experience of death awoke the survival instinct much more often then the idea to desert or to renounce fighting. Eugène Minkowski asserted that human-beings can experience the future either as *activity* - „*l'activité*" - i.e., when the individual moves towards the future) or *awaiting* – „*l'attente*" - (the opposite case). The Italian soldiers' collective future disappeared in the murky mazes of the agonising Fascist regime; soldiers *waited for* defeat and still hoped for their individual survival. This was a murderous hope, in the occupied and annexed territories resignation only followed September 8th 1943 armistice. Since the summer of 1942, the interiorisation of violence was followed by acts of violence and brutality. Ragamuffin and libertine conquerors, those who used to go to the Greek coffee-houses, destroyed, burnt down entire villages and were the authors of brutal and very violent reprisals on civilian populations.

In the nature of violence against civilian populations there exists a discrepancy between commanders, high-ranking officers, and troops. After 1941, Italian methods of repression and the degree of violence against Balkan populations were quite similar to those used towards local populations in Italian colonies in Libya, Ethiopia and Somalia. Anti-Slav Fascist racism certainly played a role. General Roatta wrote that the war Italian soldiers were fighting in the Balkans was a *colonial* kind of war. According to this general's point of view, it was necessary to deploy massive forces and powerful means even in minor military operations. Roatta had certainly in mind both political and military objectives. Repression methods, particularly in annexed Slovenia and Dalmatia, clearly went beyond military aims. Massive internment of civilians and scorched earth policy were determined by a Fascist plan of *sbalcanizzazione* (de-Balkanisation), and *bonifica etnica* (ethnic cleansing, as we would say today), and anticipated the Italian colonisation of eastern Adriatic territories.[23] Even if such plans did not exist for Greece, the methods of repression were identical to those enforced in Yugoslavia. This demonstrates that the regime did not make distinctions among Balkans populations (with the exception of Albania). Yet, the brutality of Italian soldiers cannot be directly ascribed to Fascist ideology, or to regime's propaganda, or to General Staff orders. More likely, it was determined by the context and conditions of the occupation.

[23]Comando Superiore Supesloda, *Internamenti*, September 8th 1942, Archivio Centrale dello Stato, Ministero dell'Interno – Direzione Generale Pubblica Sicurezza, A5G, file 145.

Дејвид Родоњо

ИТАЛИЈАНСКИ ВОЈНИЦИ НА БАЛКАНУ. ИСКУСТВО ОКУПАЦИЈЕ (1941–1943)

Резиме

Италијански војници нису били „освајачка раса“ о којој је Мусолини сањао, али су се током репресије и одржавања реда и закона понашали брутално и насилнички према цивилном становништву. Понашање неких италијанских војника на Балкану било је последица фашистичке ратне пропаганде и дугогодишње мржње фашиста према словенском становништву. Уопштено говорећи, бруталност политике италијанске окупације није била, као у случају нациста, резултат победничке војске и нације, већ, што је парадокс, резултат италијанске војне слабости. Начини на који су нацизам и фашизам водили рачуна о идеолошким и психолошким припремама својих војника били су прилично различити. Вермахтова нацификација процеса је свакако достигла много виши ниво у поређењу са фашизацијом италијанске Краљевске војске. Ову другу нису подржавале бирократско-војне структуре које су потпомагале прву. Индоктринација немачких војника произвела је, како је Омер Бартов рекао, изобличеност стварности, слепу веру у Хитлерова пророчанства и пуно поверење у фиреров ред и моралност. Када су немачки војници стигли на окупиране територије, имали су већ замишљену слику окупираног становништва. Победа 1940. године над балканским војскама појачала је и потврдила *а приори* перцепцију окупираног становништва. Немачки војници су били убеђени да њихове акције никада неће бити осуђене; ово убеђење је сломило њихове моралне инхибиције, повећало презир према непријатељу и појачало идеју да су сва средства оправдана у наметању немачке супериорности. Степен фашизације италијанске војске није достигао Вермахтов степен нацификације. Италијански војници нису били убеђени у своју војничку, расну, чак и моралну супериорност. И даље су се држали својих традиционалних етичких кодова. Италијански и немачки војници су живели – како је Џонатан Стајнберг писао – у два различита морална универзума.

БОЈАН Б. ДИМИТРИЈЕВИЋ, истраживач-сарадник
Институт за савремену историју
Београд, Трг Николе Пашића 11

UDC 351.74 (497,1) „1945/1953“

НАРОДНА МИЛИЦИЈА 1945 – 1953*

АПСТРАКТ: *Написан на изворима другог реда, текст пружа скицу за историјат Народне милиције у периоду прве послератне деценије. Текст обрађује организацију, формацију, задатке и проблеме Народне милиције. Истакнута је њена улога у систему безбедности, али и њена војнизација, која је била нужна у времену успостављања и учвршћења нових власти у Југославији после 1945. године.*

Организација

У првој половини 1945. оснивају се одељења унутрашњих послова, а Народна милиција (НМ) добија чвршћу и одређену формацију. У саставу среских и окружних одељења унутрашњих послова остају одреди, а у општинама једна или више станица милиције. Органи унутрашњих послова функционисали су у склопу народних одбора, али крајем 1945. Министарство унутрашњих послова спроводи директиву о издвајању органа унутрашњих послова из њиховог састава. Тиме је издвојена и милиција као њихова извршна служба. Одзив за попуну милиције био је после рата слаб, а попуњавала се углавном из Југословенске армије (ЈА). Борци заморени ратом избегавали су службу у милицији јер је њена материјална основа била незавидна. С обзиром на компромитованост овакве службе у Краљевини Југославији (жандармерија) постојала је и психолошка индиспозиција за запошљавање у милицији. У неким крајевима (Македонија) у ову службу су улазили слабо писмени и старији борци, преко 35 година. Ова служба, међутим како пише Бранко Петрановић уживала је популарност у Црној Гори.[1] У Загребу је Батаљон милиције формиран од кордунашке, банијске и далматинске чете, али је укључен и поред њих део бивших полицајаца („некомпромитованих“) од којих је створен бициклистички вод.[2]

Крајем 1945. године Министарство унутрашњих послова ДФЈ дефинисало је формацију НМ; укидају се одреди и установљавају се

---

*Рад је написан у оквиру пројекта *Српски народ и Југославија у Другом светском рату – европски оквири идеолошких подела и репресије,* бр. 2159, који финансира Министарство за науку, технологију и развој Републике Србије.

[1] Бранко Петрановић, *Југославија на размеђу 1945–1950*, Подгорица 1998, 219–220.

[2] *Monografija RSUP Hrvatske,* Zagreb 1975, 37–42.

команде са одговарајућим бројем станица НМ као основним јединицама на терену. Стварање Народне милиције праћено је било „малим искуством“.[3] Према подацима министра унутрашњих послова ФНРЈ, Александра Ранковића, марта 1946. године било је око 30.000 милиционера (Србија 11.400, Хрватска 8.000, БиХ 6.000, Словенија 2.000, Македонија 1.500 и Црна Гора 1.000). Од тога је опште милиције било 87 %, ватрогасне 5%, саобраћајне 3% и осталих до 5%. Приликом стварања Народне милиције учињени су велики пропусти јер њена организација није спровођена једнообразно у свим републикама. Сваки народни одбор формирао је ове саставе према својим потребама. „Кад се ово има у виду, онда је сасвим јасно да ће бити тешко тако брзо извршити формацију по војном узору“, закључио је министар Ранковић.[4] У свом експозеу, министар унутрашњих послова најавио је реорганизацију и стандардизацију милиције у 1946. години. Законом о Народној милицији од 12. децембра 1946. године, одређено је да НМ извршни орган управе, да је војнички организована и једнообразно униформисана формација. Њен основни задатак био је одржавање јавног реда и мира, спречавање нарушавања јавног поретка, проналажење извршилаца кривичних дела и сарадња у чувању државне безбедности. Припадници милиције и УДБ-е, у случајевима кривичне одговорности, подлежу војним судовима[5]. По овом закону организоване су:

– *општа* НМ, која је вршила послове из надлежности Одељења унутрашњих послова (ОУП): одржавање јавног реда и мира, откривање извршилаца кривичних дела и друго;

– *железничка* НМ, која је одржавала јавни ред и мир односно безбедност у железничком саобраћају. Ове посебне јединице за контролу железничког саобраћаја биле су лоциране у републичким средиштима (као и што је имао КНОЈ, одмах после рата).[6]

– *ватрогасна* НМ, у градовима, старала се о превентивној заштити од пожара и гашењу пожара. На нивоу републичких министарстава постојали су одсеци Ватрогасне милиције, а по варошима јединице, махом чете и јединице мањег састава.[7]

– *индустријско-заводска* НМ била је одговорна за физичко обезбеђење индустријских предузећа и заштиту државне имовине, магацине материјалних резерви, радио-станице и др. Расформирана је 1. октобра 1951;

– *шумска* милиција чија је дужност била заштита државних шума. Ова грана милиције формирана је наредбом од 1. маја 1948. Пошто су шумска предузећа и газдинства преузела управљање шумама у друштвеној својини, крајем 1951, расформиране су јединице шумске НМ чување су преузели лугари, радници шумских газдинстава;

---

[3] *Народна милиција,* 11/1948.

[4] *Народна армија,* 26. март 1946.

[5] RSUP Hrvatske, 20–21.

[6] *Народна милиција,* 6/1948.

[7] Ватрогасна чета Управе НМ у Београду била је одликована 1. септембра 1949, (Орденом за заслуге за народ другог реда) јер је у протеклом периоду 1945–1948. угасила 1191 пожар истакнувши се спасавањем имовине и спречвањем већих последица пожара, какви су били у фабрици обуће Арамбашић, текстилној фабрици Октобарска слобода, у бродоградилишту или приликом поплаве (Исто, 2/1948; 8–9/1949, 10).

– *затворска* НМ у чијој је надлежности било одржавање реда и мира, чување затвореника у казнено-поправним и васпитно-поправним домовима. Како пише лист *Народна милиција* један од најбољих јединица у БиХ била је чета која је обезбеђивала КПД у Зеници. У њој је било и жена–милиционера.[8]

– *саобраћајна* милиција која је постојала у већим градовима (Београд, Нови Сад,...) за послове контроле и регулисање саобраћаја.

Било је предвиђено и постојање „помоћне" народне милиције, формиране од грађана обавезних за вршење службе јавног реда. Одлуку о формирању ових састава доносио је надлежни месни народни одбор.[9]

На основу поменутог закона донета су Правила за вршење службе у НМ, успостављена патролна служба као једини облик превентивне службе. Од 1950. и позорничка служба по градовима. Систем рада био је 12:12 сати, затим се мењао на 8:16, па 24:24, 12:24... Дуго оружје више се није употребљавало, осим у случајевима заседа, потера и осигурања.[10] Почетком 1951. године уведени су службени бројеви, као саставни део униформе припадника НМ. („Нема сумње да је то исправно и у интересу грађана"). Посебну пажњу изазвала је одлука донета лета 1951. да милиционери за време вршења службе у градовима носе гумене палице. „Поводом ове мјере било је извјесних коментара, често неправилних, а понекад и злонамјерних... за њих је увођење палице „доказ" да је милиција постала орган насиља над слободом грађана... Ови критичари кажу: Зар се нисмо борили против пендрека?" како је коментарисао генерал Андрија Пејовић. Он је објаснио да грађани немају разлога да се плаше од ове новости. „Палица ће се употребљавати само против оних који намјерно свјесно руше јавни ред и не поштују законе и прописе, и то онда када опомене и упозорења органа Народне милиције на њих не делују."[11]

На челу Министарства унутрашњих послова на југословенском нивоу био је генерал-пуковник Александар Ранковић. Опште руководство Народном милицијом вршио је министар унутрашњих послова ФНРЈ преко Главне управе НМ. Непосредно руководство НМ на територији народне републике вршио је министар унутрашњих послова народне републике преко Управе НМ. Ниже НМ су се налазили при административно-територијалним јединицама (срезовима, градовима) где су биле организоване Управе НМ. Основне јединице НМ су биле станице и оне су биле везане за управе при среском /градском /рејонском извршном одбору. „У војно-формацијским и организацијским питањима по питању дисциплине, војне и стручне обуке као и у питањима наоружања шефови односно начелници управа НМ непосредно су подређени вишим територијално-надлежним начелницима управе НМ као претпостављеним војним старешинама"[12]

---

[8] Исто, 11/1949, 16–18.

[9] *Правила за вршење службе Народне милиције, 1. део (Задаци Народне милиције и њена организација дужности и права припадника Народне милиције, Служба опште Народне милиције)* поверљиво, издање МУП ФНРЈ Главна управа НМ, Београд 1949. 3–7; *Лексикон безбедности*, 207–208.

[10] RSUP Hrvatske, 42–47.

[11] *Народна армија*, 24. септембар 1951.

[12] *Правила за вршење службе Народне милиције*, I, 4–7, 20–21,

Први генерали Народне милиције постављени су почетком 1948. године и то су били: Никола Божанић (начелник Гл. управе НМ ФНРЈ) и Чедомир Друловић (начелник Управе НМ Србије). Септембра 1948, произведена су још четири генерала и то Андрија Пејовић (помоћник Начелника Гл. управе НМ), Милорад Стојковић (помоћник начелника наставног одељења Главне управе НМ), Милан Шијан (помоћник начелника Управе НМ НР Србије) и Жарко Згоњанин (начелник управе НМ НР БиХ).[13] Неки генерали су превођени из армије са чином генерал Саво Јоксимовић, министар унутрашњих послова Црне Горе. Неки генерали НМ касније су враћени у армију, вршили тамошње функције и пензионисани су као њени припадници (Божанић, Друловић, Згоњанин). Није познато када је генералмајор Филип Бајковић, произведен у генерала (1948).

На нивоу сваке управе милиције постојала су одељења или одсеци: за јавни ред и мир, за саобраћај, за снабдевање, за персонална питања. Почетком 1949, после дефинитивног разлаза са Совјетима, и појавом читавог низа проблема у функционисању безбедности у Југославији, савезни министар унутрашњих послова Ранковић наредио је формирање Контраобавештајне службе НМ. При управама НМ (Главној и) у републикама формирана су 9. одељења за вршење контраобавештајних послова. Таквим одељењима били су потчињени контраобавештајни одсеци у повереништвима за унутрашње послове обласних одбора, који су имали екипе официра НМ чији је задатак био да контраобавештајно штите јединице НМ у 3–5 срезова. Задатак ове службе био је да провери морално-политички квалитет целокупног састава јединица НМ. Захваљујући таквој превентиви откривана је непријатељска делатност према НМ и у њој самој. За лакше случајеве одсеци су самостално вршили истрагу на терену, а тежи случајеви слати су у надлежно 9. одељење. После завршене истраге окривљени су предавани у надлежност војног тужиоца војних судова. Ова служба је постојала до краја 1952, када је решењем МУП ФНРЈ укинута, јер је оцењено да нема више потребе за њеним постојањем.[14]

По наређењу министра Ранковића донетом средином октобра 1951. за Дан милиције био је одређен 20. октобар, као дан када је у Ужицу формирана прва јединица партизанске милиције[15]. Касније је устаљена пракса да се дан пре свечаног датума, обично у Дому милиције у Београду, одржава свечана академија. Прослава дана милиције било је и у другим републичким центрима.[16]

---

[13] *Народна милиција,* 1948–1949.

[14] *Лексикон безбедности*, 167.

[15] *Народна армија,* 15. октобар 1951. Тим поводом, 19. октобра 1951, на Коларчевом народном универзитету одржана је свечана академија, којом је обележено десет година постојања НМ. На скупу је говорио Александар Ранковић, а у првом реду били су генерали Коча Поповић, Светозар Вукмановић Темпо, Отмар Креачић, и високи функционери државне безбедности Светислав Ћећа Стефановић и Слободан Пенезић Крцун. Ту су били и генерали милиције Пејовић, Божанић и Шијан. Том приликом Ранковић је званично наредио да се 20. октобар, слави сваке године као дан Народне милиције (Исто, 22. октобар 1951). Тито је примио делагацију Народне милиције, у којој су, поред Ранковића, била и три поменута генерала Божанић, Пејовић и Шијан. („Борба", 20, 21. октобар 1951).

[16] *Борба,* 20. октобар 1952; *исто,* 21. октобар 1953.

Јединице НМ биле су организоване у батаљоне, чете, водове и десетине (на пример *1. вод 3. чете НМ града Београда* или *железничко–паробродарска чета НМ за град Скопље*, итд.) и станице. На федералном нивоу постојао је „савезни" батаљон милиције лоциран у Београду (*батаљон за обезбеђење савезних установа* ГУНМ, 1949). Постојале су самосталне јединице (нпр. чета при МУП Црне Горе), школске јединице (нпр. батаљон у Јесеницама).[17] Коњичке јединице НМ су се користиле за задатке свих врста, а нарочито у брзим и превентивним акцијама, као и у служби патролирања, и обезбеђења реда на већим скуповима. Тако је током 1949. у НМ Србије организован курс за оспособљавање коњаника–милиционера (завршетак обуке укључивао је и марш од Земуна до Обреновца и назад односно од Земуна од Смедерева и назад). Управа НМ за Београд имала је свој коњички ескадрон („Приликом формирања, ескадрон је наилазио на многе објективне потешкоће. Није било стамбених просторија за људство, нити коњушница за смештај коња. Располагало се са недовољно јахаћег прибора и средстава за извођење наставе. Требало је набавити довољан број коња...").[18] У периоду 1947–1953. Управа НМ за Загреб имала је 18 станица НМ и следеће чете: саобраћајну, за осигурање, ватрогасну, за пратњу возова и коњички ескадрон.[19]

Попуњавање Народне милиције „изградњи социјализма оданим, сигурним и провереним људима" била је посебна брига народне власти. „Искуство је показало да се Народна милиција највише ојачала онда када је током 1946. године у њене редове ступио велики број војника, подофицира и официра из наше Армије. Они су својим борбеним искуством, својом дисциплинованошћу и револуционарном свешћу учврстили и организовали Народну милицију да је у сваком погледу могла да послужи за узор. И данас (1951– прим. Б. Д.) њени најбољи кадрови долазе из Армије, па је због тога потребно да се што већи број војника јави за службу у Народној милицији." Многи припадници армије у том времену прелазили су после одслужења војног рока на службу у милицију. Тада би им био признат чин (махом подофицирски) из армије, ако су га имали.[20] По написаној молби и завршеном року војници су били примани у редове милиције. У позивима који 1951. године циркулисали кроз армију онима који би ступили у НМ обећавано је школовање, напредовање до подофицирских и чак официрских дужности, као и распоређивање на административне дужности за „писменије и образованије појединце". У оваквим позивима навођена је висина плате, право на годишњи одмор, бесплатно одело и рубље и друге погодности. Закључак је био да је потребно „да се што већи број војника пријави за службу у Народној милицији јер је та дужност часна и патриотска".[21] Припадници НМ полагали су такође заклетву. Као и војсци члан 33 Закона о Народној милицији говори о томе да је сваки припадник НМ, док је у служби и после њеног престанка дужан да чува службену тајну.[22]

---

[17] *Народна милиција,* 7/1948. *Борба,* 13. април 1952 (помиње се Прва чета савезног батаљона милиције).
[18] *Народна милиција,* 7/1949, 14–15.
[19] RSUP Hrvatske, 44.
[20] *Народна милиција,* 6/1949, 12.
[21] *Народна армија,* 27. август 1951.
[22] *Правила за вршење службе Народне милиције,* I, 25; *Народна милиција,* 3/1949, 11.

Задаци Народне милиције

Закон о Народној милицији донет 17. децембра 1946. године дефинисао ју је чланом 1. као „извршни орган државне управе у народним републикама и административно-територијалним јединицама за очување јавног реда и мира, државне, друштвене и приватне имовине и сигурности грађана и за пружање помоћи државним органима ради обезбеђења правног поретка“.[23] Један од главних задатака НМ одмах после рата био је борба са заосталим припадницима поражених војски, одметницима. Међутим, у тим првим послератним данима људство Народне милиције је и даље било посебан проблем. Њени припадници радили су уз потпуно одсуство конспирације, а понегде је одржавана веза било са дезертерима из ЈА, било са равногорским групама. Огорчени извештаји Армије наводили су да „у одсуству наших снага јединице Народне Милиције свако вече 'воде борбу' са четницима у којој не буде нико нити погинуо нити рањен, а четници им редовно заробљавају борце који одлазе са њима или им пак заробљавају оружје, понекад чак и пушкомитраљезе“. Тако је у селу Калањевцима (Качер) забележено да вод милиције од 27 људи активно сарађује са групом од 12 наоружаних дезертера. „Кад нема наших снага милиција и дезертери се састају а док се појаве наше снаге дезертери се склоне, а милиционери одричу да их ту уопште има“.[24] Све у свему, од милиције која је иначе била мобилисана од људства са терена на коме је и дејствовала није било много користи. Домаће становништво уколико већ није било посебно идеолошки начето комунизмом имало је толерантан однос према равногорцима, који је појачаван пријатељским, родбинским и комшијским везама што се све преносило и на милицију. Тако да је главни терет прогона „одметника“ и даље лежао на ОЗН-и, јединицама ЈА и КНОЈ-а. Али и овде је различита подређеност давала дисхармонију на терену.

У каснијим годинама, када се испрофилисала политичка ситуација, активности НМ у прогону одметника доносиле су веће и боље резултате. Један од најистакнутијих примера био је када је „потерна група састављена од припадника Народне милиције, после дужег трагања успела је у једном обухватном претресу у селу Предејанима (19. јануара 1948, прим. Б. Д.) да пронађе злогласног четничког корпуса Калаитовића, У борби прса у прса исти је ликвидиран са својим пратиоцем. У акцији се нарочито истакло 5 милиционера и један официр Народне милиције. Три милиционера су рањена од којих је један (Петровић Бранислав) подлегао ранама...“. „У Новој Вароши било је окупљено око 8.000 људи и жена који су дошли да виде леш и лично се увере да је ликвидиран познати кољаш.“ Припадници милиције из станице у Смедеревској Паланци ликвидирали су „бандита“ Бранислава Тодоровића у селу Глибовац 6/7. марта 1948. Потерно одељење подофицирске школе НР Македоније ликвидирало је марта 1948. групу Арифа Ариза (седморица чланова) у селу Желно код Тетова. „Два окорела бандита“

---

[23] *Закон о Народној милицији*, „Службени лист ФНРЈ“, VI/1947.
[24] Архив Војноисторијског института, НОБ, к-772, 29/3.

ликвидирана су 25. априла у срезу јасеничком. Током августа 1948, милиција из среза вишеградског ликвидирала је двојицу четника после борбе са њима, као и једног у селу Душановац код Неготина. Од куршума припадника НМ пао је тог месеца и генерал-лајтант Арсо Јовановић при покушају бега у Румунију. Током септембра у Великом Прњавору код Добоја ликвидирана су двојица четника, а у сукобу на граници код Марибора једна група од пет бандита – словеначких националних бораца. Октобра 1948. године НМ се предао рез. капетан 2. класе Недељко Стефановић у Радљеву код Ивањице, а следећег месеца ликвидиран је један бивши жандарм у шуми код Прељине. Мањом акцијом НМ Хрватске у селу Нови Бездан 1949, ухваћени су натпоручник хрватске војске Шнелер и тројица немачких ратних заробљеника.[25] Ово је био само пресек неких активности јединица НМ на унутрашњем фронту 1948–1949. године, који говори да је систем унутрашње безбедности Титове Југославије могао да рачуна на ову формацију.

Поред одржавања реда и борба са криминалом била је део задатака НМ. Тако је рецимо у Загребу у другој половини 1945. године било борбе против шверца различитих роба или новца приликом замене куне за динар, џепарења, провала, проституције, дечије скитње.[26] Интересантно је једно виђење из тог времена које скоро потпуно одбацује могућност раста криминала у социјализму који је наступио у Југославији. Ево тог идеалистичког пасажа: „Данас џепних крађа у нашим градовима је много мање но што је било за вријеме старе Југославије. Од ослобођења до конца 1946 године на примјер у Загребу је било дневно просјечно 7–8 џепних крађа, а у години 1947. и 1948. било их је просјечно три дневно. Узроци овом опадању џепарења леже у првом реду уз измјењеним и новим друштвеним односима, који су настали као посљедица наше Народне револуције и који воде неминовно ка ликвидацији криминалитета уопће, а имовинских деликата посебно. Садашње стање џепарање код нас, као израз паразитизма, остатак је прошлости, у много случајева наставак џепарске активности вршене прије рата“.[27]

Примери за углед из рада милиционара такође су допринели развоју идеализма. На легендарни подвиг милиционера Милана Ђорђевића који је на београдској железничкој станици спасао дете испод воза 2. октобра 1948,[28] надовезали су се слични случајеви 1949, када је милиционер Бресимир Миленовић спасао жену и дете испод воза на станици у Белољину код Прокупља. Један други милиционер, негде на Хвару, одбио је мито некаквог шпекуланта који је радио са медом. Вадећи убачен смотуљак од 10.000 динара милиционер говори: „Припадници Народне милиције не купују се за новац, нити ће направити протузаконити акт, ради прљавих криминалних радњи пропалих елемената. Ми нисмо службеници нити бирократи пропале Југославије. Не треба да заборавите да смо припадници Народне милиције који се не дозвољавају поткупити“.[29]

---

[25] *Народна милиција*,2/1948, 17; исто 4-5/1948. 20; исто 6/1948; исто 9/1948; исто 10/1949.

[26] RSUP Hrvatske, 12–14.

[27] *Народна милиција*,3/1949, 5–7.

[28] Исто, 10/1948. Милиционера Ђорђевића је после овог подвига примио Тито.

[29] Исто, 4/1949, 16.

Много од имиџа који срећемо у Југословенској армији после ратне епохе, садржи и имиџ Народне милиције. Учешће у фискултурним манифестацијама, на радним акцијама, организовани у радне бригаде, помоћ такозваном социјалистичком преображају села... У току изградње аутопута омладинци НМ из Школе за официре били су на овом радилишту.[30] Током 1949. више омладинских милиционерских радних бригада, називаних именом Александра Ранковића, радило је на изградњи Новог Београда, а као и војска, НМ је била активно укључена у „социјалистички преображај села", помажући оснивање и рад појединих задруга на терену. Истицана је и њена спортска оријентација као део социјалистичког изгледа али и потреба ове службе: „Има много случајева да је најбољи милиционар у неком срезу, граду или некој другој јединици, који је имао много успеха у раду, у вршењу своје дужности, у хватању разних криминалних и непријатељских елемената, уједно и најбољи фискултурник дотичне јединице, који се бави са више грана спортских дисциплина, боксом, стрељаштвом, ногометом, итд.". „Од колике је важности фискултура за нас и нашу службу, о томе се често говори и пише... Често сами милиционари постављају питање, да у заједници са фискултурним друштвом у срезу или граду развоју фискултурни живот у својој јединици. Фискултуром у НР Србији бавио се раније само један мали број милиционера, заступајући само неколико грана спорта, као ногомет и бокс, што ове године није био случај. Сада су заступљене све гране спорта и обухваћени скоро сви милиционари". Недостатак руководећег кадра, справа, просторија и терена кочио је развој спортских активности. Формирањем фискултурне секције у Управи НМ за Србију стање се побољшало.[31]

Водило се рачуна и о правилној информисаности милиционара. У милицији НР Србије „ На часопис *Народна милиција* претплаћена је већина милиционара. На лист *Народна армија* и *Војнополитички гласник*, сама Управа народне милиције за Србију претплатила је све управе и остале јединице Народне милиције. Многи милиционери су претплаћени и на остале часописе као на пр. *Тридесет дана* и друге".

Народна милиција је као и ЈА сарађивала са својим социјалистичким савезницима, док је то савезништво трајало. Тако су рецимо, децембра 1947. у посети НМ били помоћник мађарског МУП-а Енре Себењи и генерал-мајор Габор Петер. Јануара 1948, допутовала је делегација бугарског МУП-а генералмајори Танев, Пенев и Васиљев. Они су посетили МУП ФНРЈ, ОУП-у МНО Београда, Управе НМ за Београд, МУП-у Хрватске, Школе за официре и школу за подофицире, Школу за милиционере и два КП дома од којих је један био женски. Бугарске колеге милиционари ословљаване су са „браћа Бугари". Током савезништва са СССР, југословенска НМ је обележавала пригодне годишњице Совјетске армије (1948), затим указивано је на њихову милицију, „Будног чувара Совјетске државе", слављен је и „69. рођендан Друга Стаљина".[32] Наравно, током 1949. направљен је заокрет тако да је рецимо 5. септембра 1949 у згради Ватрогасне чете НМ у Београду одржан протестни

[30] Исто, 1/1948.
[31] Исто, 8–9/1949, 27.
[32] Исто, 1/1948; 2/1948, 11/1948.

митинг милиционера на коме је о совјетским нотама говорио генерал Пејовић, помоћник начелника ГУНМ.[33] Убрзо је и на границама са дојучерашњом браћом и пријатељима почело непријатељство.

Школовање у Народној милицији

Школски систем у оквиру НМ био је разноврстан и постављен у стандардне оквире и на савезном и на републичким нивоима око 1948. године. Постојала је школа за официре НМ у Сремској Каменици, формирана 1946. године. У њој је школовање трајало девет месеци па годину, па затим две године. Њен други курс био је завршен јула 1948. Шеста класа за официре НМ произведена је 11. јула 1954, и то је била друга класа са двогодишњим школовањем. Виша школа за унутрашње послове МУП-а ФНРЈ формирана је 1948. године у Земуну. Школе за подофицире НМ постојале су на нивоу република. Подофицири из Црне Горе школовали су се при таквој школи МУП-а Босне и Херцеговине. „Између њих влада потпуна хармонија, другарство и узајамна сарадња у учењу". Прва класа подофицира такве школе у Србији завршила је обуку 24. фебруара 1948. Течај у школи за милиционере приправнике с почетка 1949. показује елементе војничке обуке у стварању нових милиционера (нпр. јуриш са тенковима – макетама и друге елементе стандардне стројеве и борбене обуке). У Хрватској је још 1945, основана школа НМ на Св. Духу, у Загребу, која је организовала и обучавала кроз курсеве разне профиле за милицију. Курс треће класе подофицира НМ у Хрватској завршен крајем 1948. показао је као један од проблема „неједнаку преднаобразбу слушалаца".

Јесени 1953. формирана је школа Државног секретаријата унутрашњих послова (ДСУП) Словеније. За стручно уздизање кадрова НМ на крају тог периода постојале су 1953. три школе: Виша школа унутрашњих послова (са 54 полазника), Виша школа УДБ-е (123) и Школа за официре НМ (97).[34] Поменута Виша школа УДБ-е ФНРЈ у Топчидеру, образована је 1. јануара 1949. По интерном конкурсу у њу су примани свршени ученици средњих школа из грађанства на предлог опуномоћстава из целе земље. Њени полазници добијали су диплому завршене више школе, која је у унутрашњим пословима призната као висока школска спрема. Пошто су три генерације завршиле ову школу она је наставила рад као Виша школа унутрашњих послова.[35]

Током јануара 1948. био је организован први падобрански курс за припаднике НМ, на којем је било осам њених припадника. Они су искакали из лаког војног транспортног авиона ШЋЕ-2 .[36]

Школовање припадника милиције остаће деценијски проблем. Највећи број милиционера и у тој, али и у следећим деценијама имао је

---

[33] Исто, 8–9/1949, 1–2.
[34] *Народна милиција*, 1, 3–4, 8/1948; 2/1949, 14; 3/1949, 12; RSUP Hrvatske, 148–150.
[35] *Лексикон безбедности*, 412.
[36] *Народна милиција*, 10/1948.

врло танку школску спрему, ако се то код неких могло тако уопште и звати. Прва послератна деценија обиловала је неписменим милиционерима што је свакако био озбиљан проблем за послове којима су се они бавили. У погледу образовања милиционера у НР Србији учињено је 1949. следеће: у току последњег тромесечја, спремало се око 600 милиционера да заврши један разред гимназије. Више од 200 милиционера припремало се да заврши основну школу.

Другови без основне школе били су већином они који су скоро ступили у Народну милицију. По овом проблему а нарочито на ликвидацији полуписмености, најбоље резултате постигла је Област крагујевачка. У овој области нема ни једног полуписменог милиционара, односно, без основне школе, а више другова похађа гимназијске течајеве. Но и поред сталних директива и материјалне помоћи Управе Народне милиције за Србију, да што више припадника Народне милиције заврши разреде гимназије, односно који су без основне школе да заврше основну школу, поједини руководиоци су то занемарили или су чак милиционарима онемогућавали похађање вечерњих течајева, иако то није ишло на штету службе.

У срезу поцерском има неколико полуписмених милиционара, а руководство није ништа предузело да се ови другови школују. Такав је случај и у Казнено-поправном дому Сремска Митровица у неким срезовима Нишке области и на Космету. Има и известан број официра НМ који неоправдано не похађају гимназију и не уче гимназијско градиво, изговарајући се да у њиховом месту не постоје за то могућности, нема гимназије или течаја... Неки неће да се „замерају у старе дане", како је један рекао. Насупрот овима, било је примера да су се појединци сами спремали, полагали испите и положили по неколико разреда гимназије."[37]

Недисциплина, повремена осионост и злоупотреба дужности били су стални пратиоци рада НМ на терену и представљали проблем са којим се стално борило. Стварна анегдота каже да су двојица милиционера са негде на Буковима, стопирали ауто у којем се возио министар унутрашњих послова Слободан Пенезић. Они су доста нетактично, не препознавајући путника, тражили да их он превезе до Ваљева. Обојица су, после вожње и накнадне интервенције министра, отпуштени из службе.[38]

Командант Народне милиције НР Македоније навео је следеће проблеме у својој служби 1949–1950. године: недисциплину, неодговорност и незаинтересованост у служби, слабу стручну спрему, ниску општу образованост – што је све смањивало способност милиције. У следећем периоду 1951–1953, стање је, наводно, било нешто боље (насупрот милицији, УДБ-а за Македонију углавном је задовољавао, имао солидне кадрове, добру организацију и добар руководећи кадар).[39]

---

[37] Исто, 12/1949, 10.

[38] Б. Матић, *н. д,* 200–201.

[39] Архив Југославије ЦК СКЈ, VII, к-9, случај Цветка Узуновског.

Војнизација

Још у члану 2. Закона о Народној милицији, ова формација је дефинисана као „војно организована, једнолико униформисана наоружана формација“ Министарства унутрашњих послова. Пешадијско стројево правило које је уведено за обуку припадника НМ, новембра 1947, било је тек нешто прилагођено Стројево правило Југословенске армије.[40]

Војнизација милиције огледала се, поред елемената обуке, формације и задатака и у униформама. У унутрашњости припадници НМ носили су (по важећим правилима 1948) чакшире са увијачима, а по градовима су били без њих. Од марта 1953. сви припадници НМ, када нису били на дужности имали су право да носе цивилна одела. Ово је био знак увођења либералнијих односа и измена мирнијих унутрашњополитичких односа.[41] Високи функционер унутрашњих послова Босне и Херцеговине, Сафет Филиповић је истакао (у тексту *Улога и задатак народне милиције у систему јавне безбедности наше земље*): „Често се чују приговори да се наша НМ у свом наставном програму у својој формацији, начину живота и рада сувише много оријентисала и попримила карактер војне јединице и да јој то смета у извршењу задатака Јавне безбедности као органа унутрашњих послова“. Војнички карактер огледао се и у настави и у систему оцењивања. Војни карактер НМ био је „неопходан“ после рата, али је оцењено да десет година после рата више не би требало да преовлада. „До скора је војна црта преовладавала“. Још више владала је неусклађеност. Тако у БиХ између Команде НМ републике и Управе Јавне безбедности „није било заједничког рада“[42].

Током 1945. године милиционари се нису разликовали од војника по изгледу. Смештени су били у некадашњим полицијским или жандармеријским станицама, где су спавали као у касарнама. Једнообразних униформи није било, већ је свако носио оно што је носио и док је био партизан. Радно време није постојало, већ се ишло са задатка на задатак. Овакви милиционери носили су дуго оружје, пушке или аутомате. Прве униформе светлосиве боје добијене су у пролеће 1946. године.[43] Касније су униформе стандардизоване.

Како су предвиђала сва правила рада НМ, сарадња са армијом је требало да буде добра и међусобно допуњујућа. Народна милиција увек је требало да рачуна на пуну подршку сваког војног лица.[44] Најчешћа сарадња била је у обезбеђењу границе. Ту су заједнички радили сви војни и органи унутрашњих послова.[45] Међутим, често је у свакодневном животу по

---

[40] *Закон о Народној милицији*, „Службени лист ФНРЈ“, VI/1947.
[41] *Народна милиција*,8/1948.
[42] *Народна милиција*, 4/1954, 1–4.
[43] *RSUP Hrvatske*, 42–43.
[44] *За победу*, 1. мај 1952.
[45] Изјава високог функционера МУП-а Македоније Цветка Узуновског пред комисијом : „МУП и УДБ-а за Македонију имала је током 1952. сталан проблем обезбеђења границе и 'банде'" која је прелазила преко. Донели су решење о комбинованим заседама Народне милиције и УДБ-е, а затим су радили заједно са КНОЈ-ем, па чак и наоружавали становништво у граничној зони (АЈ, ЦК СКЈ, VII, к-9, случај Цветка Узуновског, 15).

варошима, селима, друмовима и возовима било проблема у односима милиционара и војника. Уместо да помажу припадницима Народне милиције у сузбијању кријумчарења дувана, неки припадници армије сами су кријумчарили дуван.[46] Саобраћајна народна милиција често је писала пријаве возачима из ЈА за пребрзу вожњу, прљаве аутомобиле, нечисте регистарске таблице. Возачи, припадници армије критиковани су и за: „не заустављају се на позив саобраћајне милиције".[47] Нека војна лица нису дозвољавала да их припадници НМ легитимишу, чак и онда када су ови имали то право. То је био случај и у местима без гарнизона, али и у већим градовима. „Због тога је долазило до непотребног објашњавања с органима народне милиције што је остављало ружну слику". Законом из 1951. о прекршајима војних лица, органи НМ добили су пуно право легитимисања и војних лица која су направила прекршај. Милиција је, као извршни орган власти, са правом очекивала пуно поштовање јавног реда од стране војних лица и помоћ у извршавању задатака. „Међутим, код неких војних лица постоји схватање да органи Народне милиције нису надлежни да их легитимишу, већ да су за своје поступке одговорни искључиво војним органима."[48]

Материјални недостаци

Организацију и рад НМ 1944–1946. пратили су различити недостаци: материјална необезбеђеност, слаба одећа и обућа, слабе стамбене и прехрамбене прилике. Тек од августа 1945. сви припадници НМ почели су да примају принадлежности, па је њихов положај постао стабилнији. У првих десет месеци после рата, подељено је 35.469 униформи, 2.805 шињела, 12,857 капа, 24.005 цокула, ћебади 20.078, платна за веш 165,333 метра[49]. Можда још више него армија, Народна милиција се носила са техничким и материјалним проблемима. Недостајало је возила и друге сличне технике. У неким местима (Дубровник) саобраћајна милиција није имала моторних возила (1948–49), па је један од милиционера упитао да ли може да користи приватни такси ради хватања кривца. У Загребу, било је неколико телефона, само за везу станица и дежурне службе. Тек 1952. године станице су снабдевене бициклима, да би тек 1954. године били набављени први аутомобили за дежурну службу[50]. Возни парк Ватрогасне народне милиције у Загребу после рата затечен је у стању које ни изблиза није могло одговорити послератним потребама. После сабирања резервних делова и возила направљено је пет возила, „чак су нека и боља од најбољих која се данас у иностранству производе". Чета у Београду имала је 8 моторних возила у пролеће 1948. Од типова возила били су ту *дајц, мерцедесбенц, форд, хеншел, клокнер,...* Лета 1948. НМ у Београду добила је

[46] *За победу,* 11. децембар 1952.
[47] *Народни борац,* 25. март 1951.
[48] *Народна армија,* 1. новембар 1951.
[49] *Народна армија,* 26. март 1946 (из експозеа А. Ранковића).
[50] Исто, 53.

први речни ватрогасни чамац „Пламенац“[51] У унутрашњости опремљеност ватрогасне милиције била је још слабија. Тако је пиротски округ могао да рачуна само на један камион–цистерну, типа Прага капацитета 1.500 литара све до 1953. године, и људство од 7–8 ватрогасаца.[52]

Током 1946. године био је велики проблем (у Сарајеву, конкретно) обезбедити зимницу за припаднике НМ, јер није било новчаних средстава. Обезбеђиван је огрев: дрво, како за станице, мензе и друге објекте тако и за породице милиционера. Од републичког министарства пољопривреде НМ у Сарајеву је добила обрадиву површину за стварање економије на којој се гајило поврће за исхрану у летњим месецима.[53]

Паралелно са таквим проблемима врх НМ решавао је питања стандарда и опуштања за милиционере. Током августа 1948. у Београду је основан Клуб за официре НМ у „једној конфискованој гостиони“. На падинама Фрушке горе, у густој шуми у згради где је била шумска кућа, маја 1949. године „отворено је удобно опоравилиште, где ће припадници Народне милиције и остали службеници нашег ресора наћи потребне удобности за опорављање свог здравља, где ће добити нове снаге за извршавање својих задатака.“ На отварању овог објекта стицајем околности нашли су се Тито, Ранковић, Ђилас и Кардељ.[54] Дом Народне милиције у улици 29. новембра у Београду свечано је отворен 1. јуна 1952. у присуству министра Пенезића, генерала Шијана и других високих представника МУП-а ФНРЈ и НМ града Београда.[55]

Државне реформе изведене током 1953. године (формирање секретаријата унутрашњих послова на републичким и савезном нивоу), процес девојнизације службе безбедности и укидање КНОЈ-а, али и попуштање спољног притиска које се одразило и на унутрашњу безбедносну ситуацију, донели су много тога новог. Са правом можемо рећи да је 1953. године била први већи међаш у послератној историји служби безбедности, па тако и милиције. У нови период она је закорачила са много од старих проблема али и искустава овог динамичног периода, постајући основна формација унутрашње јавне безбедности.

---

[51] *Народна милиција*,6/1948; исто, 9/1948; исто 1/1949, 9.
[52] Милета Манић, *65 година ватрогаства у Пироту,* Пирот 1999, 21, 99.
[53] *Исто,* 1/1949, 11.
[54] *Народна милиција*,9/1948; исто 7/1949, 5.
[55] *Борба,* 1. јун 1952.

Bojan B. Dimitrijevic

NATIONAL MILITIA 1945–1953

Summary

In the autumn of 1944, at the territory of Serbia taken by partisans, the firsts (after)war units of National militia, subordinated to local national boards, were formed. Even though military structure had already existed with a similar purpose (the corps of national defense of Yugoslavia), in this way inner affairs of the country gained a new formation for general needs. National militia was largely a military formation that depended on other formations from the security apparatus of the new country.

Various problems of National militia were especially emphasized: shortage of material and other means for performing duties of public security. One of the militia's key problems – education of personnel in this period was more than prominent. The steps for establishment of the National militia education system were taken only in the later phases of its development.

ЂОКО ТРИПКОВИЋ, научни саветник
Институт за савремену историју
Београд, Трг Николе Пашића 11

UDC 329,15 (437) „1952“
327 (497,1:437) „1948/1952“

ПРОЦЕС РУДОЛФУ СЛАНСКОМ*
– Југословенски поглед –

АПСТРАКТ: *Тема рада је процес високим партијским и државним функционерима Чехословачке на челу са Рудолфом Сланским, бившим генералним секретаром комунистичке партије ове земље, који је одржан у јесен 1952. у Прагу. Посебна пажња је посвећена југословенским погледима и ставовима. Текст је написан првенствено на бази оригиналне документације из Архива Савезног министарства иностраних послова и Архива Југославије.*

Судски процес групи од четрнаест високих партијских и државних функционера Чехословачке на челу са Рудолфом Сланским, генералним секретаром Комунистичке партије Чехословачке (КПЧ) до јесени 1951, који је одржан у затвору Панкрац у Прагу новембра 1952, био је један у низу монтираних политичких процеса у земљама тзв. „народне демократије“ у источној Европи у периоду 1947–1953, то јест до смрти Јосифа Висарионовича Стаљина. Суштинска заједничка црта свих тих процеса огледала се у одлучној намери совјетског вођства да се у овим земљама етаблирају чврсти и одани комунистички режими, који беспоговорно следе спољнополитичку оријентацију Москве, а на унутрашњем плану доследно примењују совјетски модел државног и друштвеног устројства.

Према погледима Стаљина и совјетског вођства било је крајње време да ове земље – које су према договорима са западним силама крајем рата ушле у њихову интересну сферу – пређу из фазе „народне демократије“ (у којој су се још толерисали неки елементи капитализма) у виши стадијум социјалистичког друштва, другим речима претворе се у једнопартијске комунистичке државе под строгом контролом Москве. Процењено је, током 1947, после лансирања тзв. Труманове доктрине и Маршаловог плана од стране САД, водеће западне силе, а потом и формирања западног војнополитичког савеза (НАТО), да се мора приступити одлучном дисциплиновању земаља из властитог лагера како би се што успешније парирало западним силама у наступајућој епохи коју ће обележити дубоке разлике, перманентна напетост и оштра конфронтација два супротстављена блока.

* Рад је написан у оквиру пројекта *Србија, Југославија и велике силе у 20. веку*, бр. 2160, који финансира Министарство за науку, технологију и развој Републике Србије.

Значајан ударац реализацији оваквих планова задало је измицање Јосипа Броза Тита и југословенског руководства испод контроле Москве, са чиме је запрепашћена јавност била упозната крајем јуна 1948. када су објављени Резолуција Информационог бироа (ИБ) комунистичких партија као и одговор ЦК КПЈ на оптужбе изнете у тој Резолуцији. С друге стране, управо је овај случај мотивисао Кремљ да интензивира активности и појача притисак на остале земље лагера у смислу наметања пуне контроле над њима. Одметање „Титове клике" послужило је као снажна идеолошка платформа за осуду „ревизионизма" у комунистичком покрету као и за снажан размах пропаганде на линији „учвршћивања јединства свих прогресивних" снага на челу са Стаљином и Совјетским Савезом. Управо је неколико великих политичких процеса организованих у то време у источноевропским земљама служило испуњењу ових циљева. Тако се главна тачка оптужница у судским процесима високим партијским и државним функционерима – Ласлу Рајку у Будимпешти (септембар 1949), Трајчу Костову у Софији (децембар 1949), Кочи Додзеу у Тирани (мај 1949) и групи њихових саучесника – састојала у томе да су наводно ти људи вршили шпијунску активност у корист Тита и Југославије, као и за америчке и друге западне обавештајне агенције. Радити за Тита и његову клику, који су били јавно означени као „агенти англоамеричких империјалиста", био је неопростив грех и злочин. Докази о таквој кривици, који нису могли да изостану у оваквим монтираним процесима, коштали су глава првооптужених и дела саучесника, док су остали били осуђени на дугогодишње робије.

Последњи у низу ових монтираних процеса одиграо се у Прагу у новембру 1952 (само три и по месеца пре смрти Стаљина) када је суђено Рудолфу Сланском и групи бивших високих партијских и државних функционера. Овај процес је имао доста заједничких црта са поменутим процесима: главна оптужба је ишла линијом кривице за шпијунажу у корист западних сила и уопште антисоцијалистичку делатност, а и методи припрема и вођења поступка били су прилично слични. И исход је био исти – доказана кривица и осуде на смрт и вишегодишње робије. Постојале су међутим и значајне разлике, од којих је овом разматрању важна она која се тицала места Југославије, које у случају Слански није била толико истакнута као у процесима Рајку, Костову и Додзеу, где је била у првом плану, већ је имала само секундарну, помоћну улогу кроз оптужбу да су окривљени, поред тога што су радили за англоамеричке империјалисте, имали везу и са југословенском обавештајном службом.

Та околност је одређивала и однос Југославије према овом процесу. Изостале су жучне реакције, службене и пропагандне, којима су били пропраћени претходни случајеви. Уосталом, осим те околности, овај процес се одвијао у тренутку када је Титова влада имала иза себе четири године искуства у борби са Коминформом, када је имала одличне везе и сарадњи са Западом, када је већ била изградила теоријску и практичну платформу властитог пута „изградње социјализма", дакле у тренутку када је овакве ствари више нису могле нарочито узбудити а још мање угрозити. Ипак, случај Слански пажљиво је праћен од момента

када је у септембру 1951. Слански смењен с положаја генералног секретара партије, нарочито од стране југословенских представника у Прагу, који су – и поред тога што су радили у изразито неповољним условима, практично у непријатељском окружењу – успевали да дођу до релевантних информација и да их проследе у Београд. Ту су пристизали извештаји и из других извора, тако да се из сачуване документације у фондовима југословенских архива може доста сазнати како о самом случају тако и о југословенском односу према њему.

После фебруарских догађаја из 1948, када су комунисти, уклонивши Томаша Бенеша и остале грађанске лидере и странке с политичке позорнице, узели у своје руке комплетну власт у Чехословачкој, започеле су унутар саме партије борбе између одређених група и појединаца за превласт у партији и држави. Показало се временом да се тензије и сукоби све више и отвореније концентришу на линију судара двојице водећих чехословачких комунистичких лидера тога времена Клемента Готвалда, председника Републике, „историјског вође" и председника КПЧ и Рудолфа Сланског, генералног секретара партије од 1945. године. Сукоб се могао наслутити још од 1948, када је после избора Готвалда за председника Републике дошло до уочљивог јачања положаја Сланског у партији. Он је с позиције генералног секретара успостављао све све снажнију контролу над кључним сегментима државног апарата и друштвеног живота уопште. Он сам је, преко функције потпредседника и ауторитетом партије иза себе имао пресудан утицај на рад владе, а преко оданих кадрова у врху партијског апарата (Јозеф Франк, Густав Бареш, Бедрих Геминдер, Марија Швермова) контролисао је све сегменте политичког система и друштвеног живота, а посебно кључне ресоре државне власти – министарство полиције, чији је први човек, министар Ладислав Коприва, био један од његових најважнијих и најлојалнијих сарадника и министарство одбране, где је на месту заменика министра био генерал Бедрих Раицин, такође близак човек Рудолфа Сланског. Практично, Слански је са својом групом преузео командну позицију – налози из централе партије су се спроводили у влади и свим другим државним органима.[1]

Јачању позиције Сланског и његове групе свакако је ишла на руку и чињеница да су они били заступници радикалних метода не само у идеолошко-политичкој сфери, већ и у привреди, што је наилазило на подршку совјетског руководства, будући да се у то време одвијао процес интензивирања кохезије лагера и директивне улоге Москве. Посматрачи су јасно уочавали да је линија Сланског све до почетка 1951. године уживала наклоност Кремља. С друге стране стајала је групација око Готвалда, номиналног шева партије и државе. У почетку она није била организована, нити се на систематски начин супротстављала фракцији Сланског, али је даљи развој догађаја присилио

[1] Ова кратка реконструкција генезе унутарпартијског сукоба у Чехословачкој крајем 40-тих и почетком 50-тих година 20. века направљена је на основу више извештаја југословенских представника у Чехословачкој и анализа урађених у ЦК КПЈ (СКЈ): *Архив Југославије* (АЈ), ЦК СКЈ, 507, IX, 22/II – 44 (Извештај од 7. децембра 1951) и ЦК СКЈ, 507, IX, 22/II – 49 (Извештај о политичкој ситуацији у ЧССР за период јули – децембар 1951)

припаднике ове групе да се чвршће повежу и организованије наступају. Први напад на Сланског из позиције присталица Готвалда извео је Арност Колман, партијски теоретичар, веома близак Москви, на састанку ужег партијског руководства још у септембру 1948. године. Он је оштро критиковао организациону структуру и методе рада партије и за тешко стање у друштву и привреди окривио Сланског, Геминдера и Бареша. Међутим, моћна група око Сланског је одмах организовала контраудар – Колман је оптужен за фракционаштво и троцкизам, тако да се и пореде личне интервенције Готвалда није могао одржати, већ је излаз нашао у томе да заједно с породицом отпутује у СССР.[2]

До озбиљног погоршања односа дошло је током 1949. када је Готвалд открио да партијски апарат контролише његову пошту, после чега је наредио да се његова пошта убудуће предаје директно његовом секретару. Поред тога, крајем те године долази и до отвореног сукоба између Сланског и председника владе Запотоцког, који је запретио оставком уколико се наставе интервенције Сланског, нарочито његово мешање у послове Народне банке, обавештајне службе и пасошке контроле. Према Запотоцком у земљи је на делу био дуализам власти у којем је званична извршна власт Готвалда и његове владе у пракси била немоћна, док је партијски апарат Сланског који је деловао иза кулиса био свемоћан. Запотоцки је сматрао да се стање дуализма мора уклонити, јер оно доводи до проблема у организацији производње и подрива поверење радничке класе и народа у ауторитет власти.[3]

Криза у односима Готвалд – Слански још више се продубила током 1950. и 1951. године. Да би ојачали своје позиције, нарочито у очима Кремља, Готвалд и Запотоцки су настојали да прикажу да нису у стању да извршавају деликатне задатке организовања појачане производње, која је добрим делом ишла на задовољење совјетских индустријских и војних потреба, уколико се наставе интриге и опозиција Сланског и његове групе. Мада је било прилично јасно да би превласт Готвалдове линије била у интересу Совјетског Савеза, у Москви су и даље били у дилеми кога да подрже, тим пре што је Слански уживао отворену потпору совјетског амбасадора у Прагу Михаила Силина. Сукоби у партијском врху су крајем 1950. прерасли у отворени обрачун када је на инсистирање групације Сланског смењен а потом и ухапшен Владимир Клементис, министар иностраних послова, један од водећих људи Словачке, лични пријатељ Готвалда. Уз Клементиса ухапшено је још неколико људи из врха партијског и државног руководства (Ото Шлинг, Марија Шмернова). Готвалд је тада поднео оставку у чему га је пратио и Запотоцки. Уследила је интервенција Кремља и дуги тешки преговори у којима је, уз пресудну улогу совјетског емисара Валерија Зорина, заменика министра иностраних послова, договорено компромисно решење према којем су Готвалду и Запотецком дате одрешене руке у сређивању односа у партијском руководству уз услов да то води повећању производње, окончању словачког сепаратизма и бескомпромисном чишћењу свих оних који скрећу с линије било да су на положајима

[2] АЈ, ЦК СКЈ, 507, IX, 22/II – 46; Анализа о стању у ЦК КПЧ (1951).

[3] АЈ, ЦК СКЈ, 507, IX, 22/II – 51; Информације и анализа америчке обавештајне службе о стању у КП ЧССР (јул 1952).

у партији или државном апарату.[4] Прихватајући овакво решење, Готвалд се помирио са хапшењем Клементиса, али су и он и Слански били свесни да је то само привремени компромис и да тек предстоји директан међусобни обрачун. У међувремену, током прве половине 1951, под фирмом обрачуна са девиационистима, обе стране су настојале да елиминишу што је могуће више оних који су припадали супарничкој групацији. Финале се одиграло 6. септембра 1951, када је на пленуму ЦК Слански смењен с функције генералног секретара КПЧ.

У извештајима и анализама о узроцима и исходу обрачуна у партијском и државном врху Чехословачке, утицај Москве се наводи као неспорно доминантан фактор. Према овим анализама, главни разлог што се совјетско вођство определило за Готвалда лежао је у процени да он ужива знатно већи углед и ширину подршке од Сланског, те да у случају кад се мора правити избор између две у идеолошком смислу идентичне опције, треба ићи на ону која има боље утемељење у земљи, а тиме јачу позицију у временима када се одвијао веома сложен и друштвено осетљив процес преустројства Чехословачке у комунистичку државу. Поред овога, доста је експлоатисана и теза која се односила на околност да је постојала тенденција уклањања кадрова јеврејског порекла из руководеће номенклатуре. Та околност, која се лакше могла уочити после смене Сланског и нарочито у време судског процеса, везивана је, с једне стране, за директан уплив Москве – као одраз праксе која се већ годинама спроводила Совјетском Савезу, а с друге стране, за промену совјетске глобалне политике, која се све више окретала подршци Арапима у сукобу са новонасталом јеврејском државом Израел, која је уживала подршку САД.[5]

Обичном посматрачу би у лето 1951. изгледало да политичка звезда Рудолфа Сланског сија пуним сјајем. Тада је, прослављан његов педесети рођендан, уз помпу и славоспеве како се већ то практиковало у комунистичким државама – била је то државна и политичка манифестација првог реда која се тицала читаве земље, сваког места, завода, задруге, школе и појединца. Данима су водећи партијски лист *Руде право* и остале новине објављивале чланке о револуционарној прошлости и заслугама Сланског. У част тога јубилеја ЦК КПЧ је донео одлуку о штампању његових изабраних радова, а на изложби посвећеној тридесетогодишњици од оснивања партије, посебан одељак је био посвећен животу и делу Рудолфа Сланског. *Руде право* је 31. јула 1951. објавио врло опширну биографију Сланског из пера његовог дугогодишњег сарадника Вацлава Копецког, члана Председништва ЦК КПЧ, у којој су изречене бројне похвале о оданости Сланског принципима Лењина – Стаљина, пролетерског интернационализма, љубави према Совјетском Савезу и другу Стаљину", због чега је, како каже аутор, навукао на себе мржњу „тих бедних издајничких елемената" Шлинга, Шмернове,

[4] Исто.

[5] Овакве оцене садржане су у извештају Мата Јакшића, југословенског амбасадора у Хагу, од 17. децембра 1952, а биле су засноване не само на изјавама и коментарима у штампи већ и на разговорима које је на ту тему водио са високим службеником холандског МИП-а и израелским министром Амиром. (Архив Савезног министарства иностраних послова (АСМИП), ПА, ЧССР, 1952, ф-15, стр. пов. 416683).

Клементиса и др. Копецки даје следећу општу оцену личности Рудолфа Сланског: „Ако треба рећи ко поред друга Готвалда има највише заслуга за бољшевизацију наше Партије онда је то несумњиво био друг Слански. Његове заслуге за Партију од 1929. године су заиста непроцењиве. У руководству Партије увек су му додељивани најодговорнији задаци“.[6]

Међутим, као што се то неретко дешавало у пракси политичких обрачуна, ово је била само епизода пред завршни ударац противнику код којег се учвршћивала илузија о сигурности и снази његове позиције. Уследио је ударац од 6. септембра, када је ЦК КПЧ, на предлог Готвалда и после критике рада генералног секретара сменио Сланског са те функције. Посебно је интересантно, али и карактеристично за политичке системе те врсте да је исти онај Копецки, који је само месец дана раније написао хвалоспеве у част Сланског, добио налог да у истом листу образложи за јавност овакву одлуку ЦК. Он се са свом ревношћу поново бацио на посао, тако да је у *Руде праву* 8. септембра изашао његов текст у којем оштро удара на дојучерашњег пријатеља, оптужујући га првенствено за лош организационо-кадровски рад који је омогућио да се унутар партије оформи „опасна непријатељска агентура“ Шлинга, Швермове, Клементиса и осталих. Копецки се у даљем тексту посветио правдању одлуке ЦК потребом да се укине функција генералног секретара, а сви послови партије пренесу на Готвалда и на тај начин заустави тенденција раздвајања у раду партије и државе.[7]

Према одлукама ЦК од 6. септембра укинута је функција генералног секретара, а дужности те функције су пренете на председника партије. Формиран је оперативни секретаријат ЦК и изабрано шест секретара ЦК, који су с председником партије чинили организациони секретаријат, а утврђен је и нови састав Председништва и именован политички секретаријат који је водио политику странке у саставу: Готвалд, Запотоцки, Широки, Долански, Бацилек и Чепичка. Наравно, сви чланови организационог и политичког секретаријата били су људи блиски Клементу Готвалду. Слански је, како је то иначе био обичај у сличним ситуацијама у комунистичком покрету, „са бољшевичком отвореношћу“ признао своје грешке и извршио самокритику коју је ЦК прихватио и изразио „основану претпоставку“ да ће Слански на новом раду и будућим задацима „припомоћи радничкој класи, партији и изградњи социјализма“.[8]

Слански је убрзо потом именован за потпредседника владе. Очигледно је, међутим, то био само међукорак на путу његовог дефинитивног уклања. На такву акцију се није дуго чекало: ухапшен је 27. новембра 1951. године. Неколико дана касније, 6. децембра, Готвалд је на седници ЦК отворено говорио о разлозима смене и хапшења Сланског. Он је, подсећајући на оцене од 6. септембра о грешкама Сланског

---

[6] АЈ, ЦК СКЈ, 507, IX, 22/II, 49; Извештај о ситуацији у Чехословачкој за период јул – децембар 1951.

[7] Исто.

[8] АЈ, ЦК СКЈ, 507, IX, 22/ II – 43; Поверљив допис свим организацијама и члановима КП ЧСР о одлукама ЦК донетим на заседању 6. септембра 1951.

у партијском раду због којих је постојала опасност настанка другог руководећег центра у партији, рекао да у време изрицања ових оцена није било доказа да је Слански лично био непријатељ партије и државе, те да је грешке чинио „без рђаве, директне антипартијске намере". Али, наставио је Готвалд, показало се да Слански није задовољио ни на новој дужности, да је посао обављао крајње аљкаво и да је наставио са старим методама да окупља своје привржeнике, настојећи да „створи неки посебан центар у оквиру председништва владе, иза леђа председника владе". Даљим испитивањем, тврдио је Готвалд, дошло се до низа доказа да је Слански имао „руководећу улогу у антипартијској и антидржавној завери", те да су западне обавештајне службе припремале његово бекство на Запад због чега се приступило његовом хапшењу.[9]

Уследили су бројни телеграми и други облици манифестовања подршке Готвалду и осуда Сланског. Поред њега и наведених високих функционера, који су у затвору боравили већ годину дана, наредних месеци ће бити спроведена хапшења и смене најближих сарадника Рудолфа Сланског као и чистке кадрова у партијском и државном апарату који су сматрани његовим присталицама. Почетком 1952. могло се јасно закључити да се припрема велики политички процес Сланском и његовој групи. Према извештајима југословенске амбасаде у Прагу, који су били све бројнији и опширнији како се почетак суђења примицао, хапшења и смене су спровођене у свим ресорима, а нарочито у полицији и војсци.[10] Нису били поштеђени ни стари комунистички кадрови, као, на пример, др Штајнер, потпредседник адвокатске коморе Чехословачке, стари комуниста, с партијском књижицом бр. 7, лични пријатељ Клемента Готвалда.[11]

После детаљних припрема, 20. новембра 1952. отпочео је у затвору Панкрац у Прагу судски процес Сланском и друговима (Клементис, Геминдер, Шлинг, Франк, генерал Раицин), укупно њих 14. Вест о започињању процеса није могла изненадити никога ко је пратио политичку ситуацију у Чехословачкој у последњу годину дана. Ни списак оптужених није био изненађујући, осим, можда, што на њему није било Марије Швермове, а то се могло објаснити не само околношћу да она није сматрана неком нарочито способном и опасном особом, већ и проценом да би суђење удовици Јана Шверма, великог националног јунака и једног од најпоштованијих личности партије, изазвало негативну реакцију у земљи.

Посебно је била приметна антијеврејска црта у целом случају. Од 14 оптужених девет их је било јеврејског порекла, а та чињеница је отворено подвлачена и експлоатисана у самој оптужници и током процеса. Поред поменутог др Штајнера, смењени су или ухапшени и бројни други кадрови јеврејског порекла. Та појава је узела толиког маха да је у време процеса и непосредно после њега дошло до масовног

---

[9] Готвалд је на крају позвао све оне који су ближе познавали Сланског да помогну у „откривању његове завереничке делатности" (као нап. бр. 6).

[10] АСМИП, ПА, ЧССР, 1952, ф-15, стр. пов. 413358; Извештај амбасаде у Прагу, 9. октобар 1952.

[11] АСМИП, ПА, ЧССР, 1952, ф- 15, стр. пов. 411299; Извештај амбасаде у Прагу, 22. август 1952.

уклањања Јевреја са истакнутих положаја и њиховог постављања на безначајније и споредне дужности.[12] У извештајима из тог периода говори се о стварању климе антисемитског расположења у чешкој јавности и „подгревању антисемитизма код просечног Чеха, код којег је, како се каже, то осећање било „прилично укорењено". Бележени су бројни случајеви шиканирања Јевреја у установама где су били запослени, па и на јавним местима, што је код припадника ове националности изазивало осећање потиштености, утучености и преплашености. Неки од њих нису могли све то да поднесу па у дизали руку на себе. Самоубиство су извршили председник јеврејске општине Прага Орих Коен и његова супруга.[13] Убили су се и бивши чехословачки амбасадор у Лондону Рудолф Вистрицки, као и високи функционер КП Словачке Тибор Ковач.[14]

Афера Слански, посебно због њене антијеврејске црте, наишла је на врло оштре осуде у Израелу, као и негативне реакције бројних јеврејских удружења широм света, западне штампе и јавности уопште. Према извештајима југословенског посланства у Тел Авиву суђење Сланском изазвало је у израелској јавности „изненађење, чуђење, огорчење и бол", као ниједан догађај после рата. Осим комуниста, сви други су најжешће осудили процес у Прагу, жигошући га као срамно хушкање против јеврејства, ционизма и државе Израел.[15] У дискусији у израелској скупштини (Кнесет) о овом процесу се говорило с много горчине и емоција као о чудовишном и смешном суђењу на којем се може видети призор моралног самоубиства, где се људи који су до јуче водили политику земље приморавају да сами себе оптуже да су лажови, саботери и издајници народа и државе. Кнесет је огромном већином одобрио декларацију владе у којој се – после констатације да су већина оптужених на прашком процесу Јевреји и да оптужница „инсистира да истакне њихово јеврејско порекло" – подвлачи антисемитски и антиционистички карактер овог случаја. Ту се, даље, као један од узрока оваквог односа чехословачког режима према Јевејима наводи њихов покушај да после рата поврате само мали део од огромне имовине која им је била отета. Према овој декларацији, суђење у Прагу је имало циљ да пред Јевејима у Чехословачкој осрамоти државу Израел, да убије у њима понос што су припадници тога народа, да омрзне Јевреје у народу и да оправда сваку дискриминацију против њих. Напомињући да нема намеру да се упушта у демантовање „измишљотина и лажи" о поступцима и раду својих чланова и посебно делегата у Чехословачкој, оптуженог да је одржавао везу са спољним и унутрашњим непријатељима Чехословачке у циљу разарања њене привреде и безбедности, декларација се завршава поруком да су срца свих Израелаца са „израелском браћом откинутом од тела нације и одвојених од сваког

[12] АСМИП, ПА, ЧССР, 1952, ф- 15, стр. пов. 416128; Извештај амбасаде у Прагу, 11. децембар 1952.

[13] АСМИП, ПА, ЧССР, 1952, ф- 15, Стр. пов. 415926; Извештај амбасаде у Прагу, 7. децембар 1952.

[14] *Борба*, 27. новембар 1952.

[15] АСМИП, ПА, ЧССР, 1952, ф- 15. Стр. пов. 416064; Извештај посланства у Тел Авиву, 27. новембар 1952.

живог додира од државе Израел", као и оценом да су Јевреји народ са дугим памћењем који не заборавља помоћ и подршку коју је добио за своје спасење и обнову. чехословачка влада је оптужена да је овим судским процесом бацила црну мрљу на „дивну епоху пријатељства између израелског народа и чехословачке нације" и упозорена да је историја „дала свој суд о режимима којима је потребно страшило антисемитизма да отклоне пажњу маса народа од оскудица у њиховим животима и од неуспеха њихове владе и да упере њихову мржњу и срџбу према Јевејима"[16]

У арапском свету процес Сланском имао је сасвим супротан одјек. Тамо су у вестима и извештајима истицани делови у којима су оптужени окривљавани за везе са ционистима и Израелом. Суђење није квалификовано као монтиран процес, док се према оптуженим подстицао однос несимпатије. Како је у то време дошло до ратификовања појачаних трговинских и платних споразума Сирије и Либана са Чехословачком, посматрачи су то узимали као јасан доказ да су совјетски стратези замислили процес у Прагу и распиривање антисемитизма у Чехословачкој као важну полугу у јачању совјетског утицаја код Арапа, при чему је Чехословачкој била намењена улога важног привредног партнера који би у арапским земљама могао да замени Немачку као некад најважнијег лифеpанта машина и опреме.[17]

Тешко је рећи колика је заиста била улога прашког процеса у формулисању и спровођењу совјетске политике према Блиском истоку, али се са сигурношћу може констатовати да се овај процес и временски и садржински уклапао у сценарио стратешког престројавања спољне политике Москве према питању арапско-израелског сукоба, политике која ће основни приступ према овом питању, свакако једном од најтежих с којима се свет суочавао у другој половини 20. века, задржати наредних година и деценија.

Но, на сам процес нису могле да утичу никакве спољнополитичке околности или обзири (изузимајући, наравно, Совјетски Савез), тако да се он одвијао својим током и логиком препознатљивим из праксе која се упражњавала у комунистичким државама тога времена. Оптужени нису имали ни најмању шансу да докажу своју невиност. Напротив, сви су признали у већој или мањој мери кривице из оптужнице. После недељу дана суд је изрекао драстичне казне: 11 оптужених, међу њима и Слански, осуђени су на смрт, док су три преостала осуђена на доживотну робију.

Сам процес Сланском и друговима није имао крупније и дугорочније последице ни на ситуацију у самој Чехословачкој, ни у односима у комунистичком лагеру и комунистичком покрету уопште, нити на глобалне међународне односе. Оне, уосталом, и нису имале много времена да се испоље, будући да је само три месеца после изрицања пресуда стварност комунистичких земаља и целог света била суочена са једном далеко важнијом чињеницом – смрћу Јосифа Висарионовича Стаљина.

---

[16] АСМИП, ПА, ЧССР, 1952, ф- 15, стр. пов. 415701; Извештај посланства у Тел Авиву, 25. новембар 1952.

[17] АСМИП, ПА, ЧССР, 1952, ф- 15, стр. пов. 416063; Извештај посланства у Дамаску, 2. децембар 1952.

Овај догађај ће означити почетак веома значајних престројавања и промена у совјетској унутрашњој и спољној политици, међу којима и оне у погледу приређивања спектакуларних политичких процеса. Слански и остали осуђени на процесу у Прагу крајем 1952. били су последње жртве монтираних процеса Стаљинове епохе. Ти људи једноставно нису имали среће, само неколико месеци их је делило барем од спасавања живе главе.

Као што смо на почетку разматрања овог питања напоменули, југословенска страна се у већој мери заинтересовала за политичке сукобе у врху КП Чехословачке после смене и хапшења групе високих партијских и државних функционера Клементиса, Шлинга и Шмернове и већ уочљивог сукоба на линији Готвалд – Слански, дакле крајем 1950. и првих месеци 1951. године. Оно што је привлачило пажњу људи у апарату ЦК КПЈ задужених за праћење спољнополитичких питања било је испитивање политичке позадине тих сукоба, на првом месту да ли можда иза свега тога стоји сукоб на принципијелној равни – еманципације од доминантног утицаја Кремља, то јест слеђење југословенског примера. Ради одговора на ово питање урађена је једна поверљива анализа из које ћемо изнети најважније оцене и закључке.

Анализа почиње приказом односа водећих људи Чехословачке КП према Резолуцији Коминформа (ИБ) о стању у КПЈ (1948), где се каже да се у вези тога могу разликовати две групе. Првој групи припадају чланови ЦК који су безрезервно прихватили ставове из Резолуције, који су се одмах укључили у активну кампање напада на Тита и КПЈ. Као најважнији људи из ове групе наведени су: Слански, Бареш, Геминдер, Копецки, Нови, Раицин. Посебно је подвучено да је Слански био најоштрији, најупорнији и најактивнији у осудама југословенског руководства. Као пример оваквог односа Сланског наведен је његов разговор са Ђуром Салајом, високим синдикалним и партијским руководиоцем Југославије, приликом његове посете Чехословачкој у јулу 1948, дакле одмах по објави Резолуције, којом приликом се он енергично изјаснио у прилог Резолуције, изражавајући чуђење реакцијом КПЈ. У штампи су се посебно истакли Бареш и Нови, док је Геминдер руководио акцијом придобијања југословенских студената у Чехословачкој да прихвате Резолуцију и да се определе за останак у тој земљи. Бареш и Геминдер су испред партије били задужени за контакте, помоћ и организовање југословенских држављана у Чехословачкој који су се изјаснили за ИБ.

Другу групу су сачињавали руководиоци који су се формално слагали са Резолуцијом ИБ, али су у својим активностима и наступима били много тактичнији и опрезнији. Та група је била бројнија од прве и у њу су сврстани: Готвалд, Запотоцки, Грегор, Ербан, Носек, Клементис, Шмитке, Баштовански, Климент, Долански, Смрковски, Прокопова. Тешко је, како се каже у овој анализи, установити какво је заправо право мишљење Готвалда о Резолуцији иако је он више пута јавно и прилично оштро говорио против Југославије, посебно због околности да је његова супруга у личним контактима са југословенским службеницима у Прагу показала отворене симпатије према Југославији. Посебно је апострофирано држање Запотецког, као човека који је од почетка

сукоба налазио начина да искаже пријатељски однос према Југославији. Наведено је и неколико примера „опортунистичког“ и „непринципијелног“ понашања неких чланова ЦК (Доландски, Прокопова) који су пре Резолуције били велики пријатељи Југославије и интимно били против Резолуције, али да то никада нису јавно исказали. За остале чланове ЦК каже се да су по овом питању пасивни и да не учествују у антијугословенској кампањи.

Али, и поред сврставања у групе по овом питању, у анализи се закључује да разлике у погледу односа према Резолуцији ИБ и југословенском примеру нису узрок текућих сукоба у руководству ЦК КП ЧССР, већ да је у основи у питању сукоб личног карактера који вуче корене још из ранијих година. Уколико уопште има нечег принципијелног у овим сукобима онда се то односи на неке проблеме у спровођењу унутрашње партијске политике, првенствено словачког националног питања, то јест положаја Словачке у федерацији и тешкоће у спровођењу економске политике. Уз навођење кратких приказа словачког питања, посебно везе између моћне руководеће гарнитуре Густава Хусака и ухапшене групе, такође словачких кадрова (Клементис, Шмернова, Шлинг), као и још неких политичких питања, анализа се завршава ширим приказом личности Рудолфа Сланског. Он је ту оцењен као веома способан човек, али и као егоиста и каријериста. Посебно је подвучена чињеница да је он у својству водеће личности чехословачког партијског руководства као представник своје партије учествовао у доношењу Резолуције ИБ, те као организатор и предводник харанге против Југославије у Чехословачкој. На крају текста наведени су неки случајеви (као илустрација његовог карактера), који, међутим, иду линијом индикације одређених поступака и понашања за које је нешто касније терећен у оптужници на судском процесу – везе са западним обавештајним службама, додуше индиректне, као заштитник Евжена Лебла, помоћника министра спољне трговине, и др Аизлера, комерцијалног директора државне хемијске индустрије, за које је, како се овде тврди, поуздано утврђено да су радили за америчку обавештајну службу.[18]

Мада су југословенске службе пажљиво пратиле развој сукоба у врху чехословачке партије и државе, изгледа да их је објава оптужнице на прашком процесу – у којој су већини оптужених као кривица приписане везе и рад за југословенске обавештајне службе – деловала прилично изненађујуће. А ту је било доста конкретних оптужби и наводних доказа који су требали да поткрепе те тврдње. Тако је у оптужници за Сланског стајало, између осталог, да је радио на „рестаурацији капитализма на титовски начин“. Као доказ за ову тврдњу наведен је разговор између Сланског и Моше Пијаде, члана највишег југословенског руководства, 1948, још пре Резолуције, када је Слански наводно рекао да цени држање Тита и да има намеру да исту ту линију спроводи у ЧССР. Ове наводе је на суђењу потврдио израелски новинар Орен Мордехал, који је тврдио да је о оваквим ставовима Сланског чуо од Моше Пијаде и Алеша Беблера, заменика министра иностраних

[18] АЈ, ЦК СКЈ, 507, IX, 22/II – 46.

послова Југославије. И сам Слански је признао да је имао везу са „титовским агентом" Ђоком Новоселом, да је омогућио дугорочни инвестициони споразум са Југославијом, да је омогућио стварање југословенске шпијунске мреже у Чехословачкој, да је преко Геминдера омогућио убацивање „троцкистичких елемената" у југословенску ИБ емиграцију, да је имао везу са југословенским војним изаслаником пуковником Ристићем и да је радио према његовим сугестијама итд.[19]

Поводом изнетих оптужби у цитираном материјалу југословенског МИП-а, дати су следећи подаци и објашњења: што се тиче економских веза, интензивнију сарадњу са Фрејком остварио је по свом доласку у Праг (1945) Иво Барбалић, југословенски трговински представник, и то посредством Готвалда. Барбалић се са Фрејком није приватно дружио нити од њега добијао неке податке, већ је та сарадња била искључиво службена, при чему Фрејка није крио да има негативно мишљење о амбициозном плану интензивне индустријализације Југославије (први петогодишњи план), говорећи да Југославија треба да развија пољопривреду и рударство. Та сарадња (Фрејка је са једном привредном делегацијом био и у посети Југославији) текла је до Резолуције ИБ, после чега су контакти с њим практично замрзнути. Ни са Леблом, помоћником министра спољне трговине, а у ствари главним човека тог министарства, није била успостављена нека специјална веза, напротив, утврђено је да је он лично кочио издавање увозних дозвола за југословенску робу, а према југословенском програму индустријализације заступао је исти став као и Фрејка.

Везе по војној линији су, према наведеном материјалу, биле знатно разгранатије и интензивније. Први поратни војни аташе у Прагу, генерал Ивановић, изградио је пријатељске односе са многим официрима чехословачке армије, између осталих са: генералима Зденком Новаком, Хануш Јозефом, Бедрихом Раицином, Прохаском, Свободом, Божеком, Драгачем, Имром и пуковником Ханус Карелом. Били су то углавном „напредни" официри, то јест комунисти. С њима је дискутовао разна питања, војна и политичка. Између осталих претресана су питања чишћења чехословачке армије од „реакционарних" официра, при чему је он предлагао одстрањење из армије генерала Пика, Мразека, Влжека, Кутлвашера и др. (пошто су комунисти преузели власт 1948, генерали Пик и Кутлвашер су осуђени на смрт). О томе је разговарао и са совјетским војним аташеом генералом Сизовим, који се саглашавао са његовом делатношћу и потребом пружања „помоћи" чешким комунистима. Пуковник Воја Ристић, који је 1947. на месту војног аташеа заменио генерала Ивановића, успоставио је добре везе са генералима Раицином и и Павелом, те са потпуковником Хофманом. Успоставио је и комуникацију са Рудолфом Сланским, који је у Политбироу био задужен за питања армије, и више пута одлазио на састанке с њим при чему су вођене „принципијелне" дискусије о питањима развоја чехословачке армије. У тим контактима Слански је био врло коректан, с тим што се у случају присуства совјетских представника

[19] АЈ, ЦК СКЈ, 507, IX, 22,I – 45; Материјал Државног секретаријата за иностране послове ФНРЈ: *Оптужбе на прашком процесу које се односе на Југославију,* 5. фебруар 1953.

„сав предавао њима а на наше другове заборављао". Тако је све то трајало до Резолуције ИБ када је Слански прекинуо сваку везу са југословенским представницима и када је постао предводник непријатељске политике према КПЈ. Ристић је настојао да успостави што тешњу везу са Геминдером, али се све завршило на два дужа састанка. Више успеха је имао код генерала Реицина, с ким је временом успоставио прилично добре односе. Међусобно су дискутовали о разним питањима у вези армије и одбрамбене политике ЧССР, при чему је Ристић настојао да „пружи помоћ својим саветима. Реицин је, међутим, често одбијао Ристићеве сугестије и мишљења, не кријући да више цени мишљење генерала Сизова. Реицин није крио да је потпуно одан Совјетима, а после Резолуције ИБ прекинуо је комуникацију са Ристићем. Ипак, још једном су се сусрели у стану потпуковника Хофмана, где је био и генерал Павел (и он је био ухапшен у овим чисткама), и том приликом је дошло до жестоке дискусије (умало и до физичког обрачуна) у којем су сва три чешка официра здушно подржавала ставове из Резолуције ИБ.

По обавештајној линији најближи контакт је успостављен са др Плажеком, шефом „дефанзивне службе" (ухапшен и помињан на процесу као шпијун и издајник). Веза је остварена преко његове жене Зоре Гаврић, а главни људи који су с југословенске стране одржавали ту везу били су заменик војног аташеа Стипе Дрндић и секретар амбасаде Горски. Разговарало се о разним проблемима ЧССР, о контраобавештајној служби, о односима у партији и др, при чему се настојало да контакти с њим имају више пријатељски него службени карактер. Плачеков однос према Југославији био је срдачан и пријатељски, а његова запажања о приликама у ЧССР искрена. У периоду пред објављивање Резолуције, упозоравао је југословенске саговорнике на антијугословенске ставове појединих чешких руководилаца (Копецки) осуђујући их због тога, не знајући за позадину таквих ставова. У то време је био и у посети Југославији, а убрзо по повратку, по изласку Резолуције ИБ, упутио је писмо Горском у којем је саопштио да прекида везу. При таквој одлуци остао је и поред свих покушаја југословенске стране да задржи било какав контакт с њим. Везе са још неким људима из обавештајних служби нису биле ни тако блиске ни трајне.[20]

Оптужени на прашком процесу нису имали посебно блиске и интензивне контакте с југословенским службеницима у Чехословачкој ни пре Резолуције ИБ, док у периоду после ње тих контакта и веза готово уопште није ни било. Но, то што није било доказа, ни мало није сметало инспираторима и спроводницима овог процеса да оптуженима као терет натоваре и везе са југословенском обавештајном службом. Просто је било немогуће да у то време један овакав, превасходно политички процес, прође без обрачуна с мрским непријатељем – Титовим издајничким режимом, поготову кад се са сигурношћу могло рачунати да ће несрећници којима се судило признати и тај део оптужбе.

Југословенска штампа није посвећивала нарочиту пажњу прашком процесу. Све се углавном сводило на штуре агенцијске вести о почетку, крају и понекој реакцији, док је било приметно мало коментара и

[20] *Исто.*

изјава југословенских званичника. Најопширнији коментар објављен је у *Борби* од 22. новембра 1952, дакле непосредно по отпочињању суђења Сланском и осталима, из пера Јаше Левија под насловом „Хајка и хајкачи". У чланку се, уз опаске на рачун монтираног процеса, посебно указује на ироничну околност да се главнооптужени Рудолф Слански, „двоструки потписник антијугословенских резолуција Информбироа" (букурешке 1948. и будимпештанске 1949) и главни предводник напада на Југославију у ЧССР, сада окривљује између осталог и за шпијунажу у корист Југославије. Слански је окарактерисан као „несретник" и „руски агент" који је управљао чехословачком док му властити господари нису дошли главе. Аутор се посебно осврнуо на чињеницу да су деветорица од оптужених јеврејског порекла, видевши у томе коришћење исте методе као у Хитлеровој Немачкој, то јест да се за све неуспехе и фрустрације, са којима се ЧССР у то време итекако суочавала, као дежурни кривци оптуже Јевреји.

Констатујући да је у овом процесу све живо измешано у чвор који нико не може ни да схвати ни да одмрси – да се ту суди људима који се истовремено оптужују да су троцкисти, титоисти, ционисти, буржоаско–национални непријатељи и издајници у служби француске, британске, америчке и, наравно, југословенске обавештајне службе чији је циљ био да убију Готвалда и успоставе капитализам „на сличан начин као у Југославији", аутор на крају оцењује да је свет, „пратећи овај бедни и трагични Шундроман са дасака у Панкрацу", сведок ликвидације једне гарнитуре квислинга и слугу која је одслужила своје.[21]

Може се рећи да је овај чланак одражавао и становиште југословенске владе, мада се она није званично оглашавала овим поводом. Анализирајући ефекте прашког процеса, руководиоци југословенског Министарства иностраних послова (МИП) су по његовом окончању дошли до закључка да процес није добро пропраћен с југословенске стране, те да се веома мало урадило на његовом „раскринкавању" и коришћењу у властите пропагандне сврхе. Десетак дана по завршетку процеса из МИП-а је упућена инструкција амбасадама у Москви и другим комунистичким земљама у којој се налаже да се у њиховој дипломатској делатности и комуникацији у вез процеса Сланском држе следећих констатација: 1) да је процес израз тешког економског и политичког стања у ЧССР, да се кроз антисемитизам тежи да се кривица баци на Запад и Јевреје, те да се антисемитизам на спољнополитиком плану користи у односима према арапским земљама и Немачкој; 2) да се судило „групи најординарнијих руских агената", који су доследно спроводили политику експлоатације и поробљавања и који су због тога потпуно компромитовали и „као такви постали некорисни за провођење даљих руских планова"; 3) да је сурова осуда одраз „беснила Руса ради пасивног отпора народа", и да она има за циљ да застраши народ, да уништи сваку помисао на отпор и да опомене „преостале слуге" шта их чека ако не успеју да изврше њихове захтеве, и то не само у ЧССР већ и у другим ИБ земљама; 4) да се изражава сумња у сам начин одржавања и ток процеса, нарочито због тога што није био јаван. У

[21] *Борба,* 22. новембар 1952.

инструкцији се даље каже да МИП има намеру да у вези процеса заинтересује шири круг људи и организација у свету, те да и они у згодној форми то сугеришу неким дипломатама у свом окружењу, и напомиње да ову ствар сматрају веома важном пошто руска пропаганда на западу настоји „да смањи мучан утисак којег је изазвао процес нарочито по питању антисемитизма“.[22]

Главни мотив који је покренуо водеће људе у југословенској дипломатији да покрену кампању „раскринкавања“ прашког процеса лежао је у процени да је процес нанео озбиљну политичку штету Стаљину и совјетском вођству и да не треба пропустити прилику да се на таласу таквог ефекта не уберу позитивни поени на спољнополитичком плану. У том циљу упућене су инструкције амбасадама у Лондону и Вашингтону са смерницама да се ангажују на покретању шире акције у којој би биле укључене тамошње хуманитарне, правничке и јеврејске организације, угледни појединци из политичког и културног живота и чешке емиграције. Сугерисано је да видови те активност буду јавне трибине, слободне дискусије правника и других стручњака, интервјуи познатих личности и сл, а да се акценат ставља на антисемитски карактер процеса, на драстично кршење људских права итд.[23]

Акција „раскринкавања“, међутим, није ухватила маха, нити је произвела значајнији резултат. Напросто, околности нису ишле на руку успеху такве акције. Већ је наступало време божићних и новогодишњих празника, који сами по себи стварају дужу паузу у дипломатским и политичким активностима, да би одмах потом југословенска дипломатија била преокупирана припремама за посету Јосипа Броза Великој Британији (фебруар 1953). Прашки процес и кампања „раскринкавања“ почели су да падају у заборав, а вест о Стаљиновој смрти означила је крај сваке активности у том смислу, јер су у залеђеним односима између Москве и Београда одмах почели да дувају топлији ветрови.

[22] АСМИП, ПА, ЧССР, 1952, ф –15, стр. пов. 415953; Инструкција МИП-а, 9. децембар 1952.

[23] АСМИП, ПА, ЧССР, 1952, ф- 15, стр. пов. 416545; МИП – амбасадама у Лондону и Вашингтону, 19. и 20. децембар 1952.

Djoko Tipkovic

PROCEEDINGS TO RUDOLF SLANSKI
– Yugoslav review -

Summary

Proceedings to Rudolf Slanski, ex secretary general of Communist party of Czechoslovakia, and thirteen more state and party officials was held in November of 1952 in the jail Pankrac in Czechoslovakia. This rigged political proceedings, similar by its analogy to a number of trials that had been conducted in the countries of soviet faction, apart from undoubtedly important external policy dimension, had primarily inner policy causes and consequences. Essentially, it was all about a struggle for power between two groups of communist leaders who, having taken the complete power in the country in 1948, began to gather around two leaders. These two men were Rudolf Slanski, secretary general of Central Committee of Communist Party of Czechoslovakia, and Klement Gotvald, President of the Republic and „historic leader" of the party.

Prague trial was also marked by a peculiarity that had not existed in other trials – a very prominent anti-semitic feature primarily due to the circumstances that fourteen of the accused were Jews, including Slanski. The fact that these circumstances were emphasized by the organizers of the trial as an important component of the whole case, provoked tumultuous and bitter reactions of the Jewish organizations from all around the World and especially of the newly found state of Israel. In numerous comments of that time, anti-semitic character of the Prague trial was connected with the creation of the long lasting external policy orientation of Moscow aimed at the support of Arabic countries in the conflict with Israel. A segment regarded the connection between Yugoslavia and this trial was especially analyzed in the work.

ДРАГАН БОГЕТИЋ, научни саветник
Институт за савремену историју
Београд, Трг Николе Пашића 11

UDC 327 (497,1:470) „1955/1957"
327,7/.8 „1955/1957"

РЕАКЦИЈА ЗАПАДА НА ПРОЦЕС ЈУГОСЛОВЕНСКО-СОВЈЕТСКОГ ПРИБЛИЖАВАЊА 1955 – 1957*

АПСТРАКТ: *Тема рада је заоштравање односа Југославије и западних сила поводом све изразитијег југословенско-совјетског приближавања. Повезивање Југославије са источноевропским земљама, својим дојучерашњим противницима и пренаглашено афирмативне изјаве југословенских званичника у вези са актуелним политичким процесима у тим земљама, на Западу су тумачене као повратак Југославије у социјалистички лагер и као југословенско напуштање „политике неутрализма". Истраживање је обављено на основу архивске грађе Дипломатског архива* СМИП-а.

Процес нормализације југословенско-совјетских односа, започет непосредно после Стаљинове смрти марта 1953. и успостављања дипломатских односа током 1954. године, достигао је кулминацију посетом совјетске делегације на челу са Никитом Хрушчовом Југославији и потписивањем Београдске декларације 2. јуна 1955. После седам година оштрог сукоба, коначно су поново успостављени присни међудржавни односи и постигнути значајни споразуми о сарадњи у области економије, културе и здравства.

Наведени тренд у југословенско-совјетским односима настављен је узвратном Титовом посетом СССР-у 1956. године; посетом потпредседника совјетске владе, Анастаса Микојана Југославији јула исте године, а потом, половином септембра, „приватном" посетом Никите Хрушчова Београду и његовим одласком из југословенске метрополе у друштву са Титом на „одмор" на Крим. Бурни догађаји у Мађарској и компликације у југословенско-совјетским односима изнудиле су још два сусрета Тито–Хрушчов: на Брионима у ноћи између 2. и 3. новембра 1956. и на „неутралном терену" у Румунији, у месту Снагово близу Букурешта, 1. и 2. августа 1957.

Крајњи биланс ових сусрета – испуњених настојањима Хрушчова да врати Југославију у социјалистички лагер и Титовим напорима да тако нешто избегне – био је изузетно негативан. Епилог је било поновно погоршање југословенско-совјетских односа по много чему слично ономе

* Рад је написан у оквиру пројекта *Србија, Југославија и велике силе у 20. веку*, бр. 2160, који финансира Министарство за науку, технологију и развој Републике Србије.

из 1948. После размене узајамних оптужби, долази до замрзавање партијских односа, уз задржавање строго дозираног степена сарадње на државном плану у зависности од моменталне ситуације и моменталних интереса.

Међутим, југословенска одлучност да задржи своју независну и неутралну међународну позицију, не само што је изузетно негативно примљена од совјетског руководства, него није на прави начин схваћена ни од стране политичара на Западу и западне јавности у целини. У складу са већ устаљеном праксом, сваки знак југословенско-совјетског приближавања неминовно је резултирао негативном реакцијом Запада и подстицајно деловао на оживљавање шпекулације о могућем повратку Југославије у социјалистички табор. Таква ситуација, опет, актуелизовала је потребу преиспитивања оправданости настављања реализације западног програма материјалне помоћи југословенском руководству.

Прво у низу збивања током 1956. године, произашло из политике Југославије према СССР-у, које је довело до негативне реакције на Западу, везано је за пренаглашену подршку југословенског руководства новом совјетском унутрашњем и спољнополитичком курсу зацртаном на 20. конгресу КПСС, одржаном од 14. до 25. фебруара 1956.

Југославија је у 20. конгресу видела историјски догађај који одражава дубоке промене у совјетском политичком систему и даљем наступу СССР-а у међународној заједници. Некритички преувеличавајући обрачун са Стаљиновим култом личности на овом партијском скупу, она је у том обрачуну видела и почетак дефинитивног совјетског раскида са свеукупном стаљинистичком праксом и агресивном спољном политиком.[1]

Испољавајући приличну дозу нескромности, у интерној и међународној комуникацији, југословенски комунисти су с поносом истицали значај „југословенског искуства" и утицај Југославије на нову совјетску оријентацију. У том смислу, Тито се хвалио индијском амбасадору у Београду, како је он сада једини активни државник који је преживео Октобарску револуцију и све чистке у комунистичком покрету које су после ње уследиле. Ту чињеницу југословенски председник је с поносом истицао као разлог што му се, наводно, за савет у вези са многим идеолошким и практичним питањима обраћају највиши совјетски руководиоци пренебрегавајући несразмеру у реалној моћи двају земаља.[2] Убеђени у популарност сопственог концепта социјалистичке револуције у актуелној међународној ситуацији, Тито и сарадници су својим дипломатским представништвима у источним земљама наложили да то не истичу превише, јер „не везујући југословенски фактор са овим променама, можемо у ствари најефикасније помоћи садашњем руководству у линији СССР-а, правилном схватању и даљем развитку новог курса.[3]

Изузетно афирмативан став према актуелним процесима у СССР-у

---

[1] У поздравном писму делегатима 20. конгреса, упућеном 11. фебруара 1956, Тито је истакао своје уверење да ће овај скуп означити прекретницу у совјетским напорима на демократизацији унутрашњих односа и јачању мира у свету. (J. B. Tito, *Borba za mir i međunarodnu saradnju*, X, Beograd 1959, 15–16).

[2] Public Records Office (PRO), FO 371, 124 275, 15th September, 1956.

[3] ДАСМИП, ПА, 1956, СССР, ф-88, 43287. *Депеша Амбасади ФНРЈ: Москва, Варшава, Праг, Софија, Будимпешта, Тирана*, 6. март 1956.

давао је тон и Титовом интервјуу директору париског уреда агенције „Јунајтед преса“, објављеном крајем маја 1956. Карактеришући 20. конгрес КПСС као „хисторски преокрет“, изузетно важан „за смиривање у свијету, за очување мира и за међународну сарадњу“, југословенски председник је изразио своје очекивање да ће он сигурно довести до позитивних промена на међународном плану „у погледу односа између малих и великих држава, у погледу немијешања у унутрашње ствари других“ и за даљи развој у другим источноевропским државама. Одбацио је енергично сваку могућност да се ту ради само о маневру и тактичким променама „обзиром на досадашњи развој у Совјетском Савезу и његове већ досад остварене крупне позитивне резултате.[4]

Прецењујући реалан значај актуелних политичких збивања у СССР-у, југословенско руководство је прецењивало и утицај тих збивања на општа међународна кретања и политику великих сила. Додуше, овим погрешним проценама у знатној мери допринеле су и чињенички неутемељене анализе југословенских дипломатских представништава у западним метрополама.

Објашњавајући наводну „дубоку забринутост у погледу спољно–политичке будућности САД“ изражену у редовима америчке администрације и конгресмена, југословенски амбасадор у Вашингтону, Лео Матес, тумачио је у својој депеши југословенској влади у чему се, у ствари састоји сва та „далекосежност значаја конгреса за даљи развој светских догађаја. По њему, Американци страхују да ће напуштањем своје раније политике СССР „освојити симпатије“ у земљама Азије и Африке, а касније и у осталим земљама. Посебну забринутост, сматра Матес, код Американаца изазива чињеница што ће „постепено отпадати њихови главни антисовјетски аргументи: ниски стандард и личне слободе. Трећи аргумент – агресија – већ су морали напустити.[5]

Полазећи од овакве анализе, у својој кореспонденцији са Београдом, амбасадор Матес наговештава „темељиту ревизију америчке политике, односно оцена и ставова о суштини међународних збивања. Из тога произилази и његов оптимистички закључак: „Наши односи са САД биће, вероватно олакшани, јер ће несумњиво смањење напетости између САД и СССР, смањити и дискрепанцу између наших и америчких односа са Москвом“.[6] Међутим, супротно оваквим очекивањима, совјетска политичка збивања нису довела до икаквих значајнијих промена у политици Запада према СССР-у.

У својим изјавама од 24. и 28. фебруара 1956. амерички државни секретар Џон Фостер Далс окарактерисао је промене у совјетској спољној политици као резултат неуспеха дотадашње политике совјетског руководства и као резултат јединства и одлучности слободног света. Упозоравајући да се ту ради само о тактичким променама, он је истакао потребу опрезности западноевропских савезника и изјаснио се против смањења њихових оружаних снага.[7] Овакав став, генерално гледано,

---

[4] J. B. Tito, *Govori i članci*, XI, 73–74.

[5] ДАСМИП, 1956, САД, f–83, 44015.

[6] Исто, 43 026. Телеграм Леа Матеса Секретаријату за иностране послове, 20. фебруар 1956.

[7] Исто, 422 858. *Реакција официјелних кругова и штампе на Западу на Двадесети конгрес* КПСС.

следила је и америчка штампа, која је углавном оцењивала да нови курс СССР-а не представља никакву промену и да је циљ ове земље постизање опште комунистичке диктатуре у свету.

Официјелни кругови и штампа у Великој Британији су испољавали донекле блажи став од оних у САД, али су ипак били сагласни у оцени да промене у СССР-у нису суштинске, већ само тактичке и да је крајњи циљ совјетског руководства уношење нејединства у западни свет и његово подвајање како би му се у на крају нанео пораз. Сличан став, уз мање осцилације, уочљив је и у другим западним државама.[8]

Афирмативан став југословенских политичких кругова и штампе према 20. конгресу КПСС није измакао пажњи Запада. Подозрење западних званичника је посебно подстакнуто обзиром да се ради о времену када и иначе долази до интензивирања југословенско–совјетске сарадње и оживљавања бојазни на Западу да се Југославија враћа у социјалистички лагер држава.

О негодовању америчких политичара у склопу њихове песимистичке процене даљег развоја југословенско-совјетских односа извештавао је и југословенски амбасадор у Вашингтону Лео Матес. Упозорио је да се у САД са великом пажњом прати свака изјава, па и језичка финеса релевантна за политику Југославије према СССР-у. У том смислу, врло је негативно примљен срдачан тон Титовог поздравног писма 20. конгресу КПСС и начин како се он у њему обратио делегатима овог скупа. Американцима је посебно засметало што је писмо започињало с већ годинама неупотребљаваним изразом „драги другови".[9] Представници америчког Стејт департмента изражавали су забринутост због овакве ситуације и наговештавали тешкоће у дискусији у Конгресу око помоћи Југославији. Иако је америчка администрација остала при ставу да треба наставити са пружањем ове помоћи, велики број конгресмена, па америчког јавног мњења се све више супротстављао таквој политици САД.[10]

Утисак западних сила да је Југославија променила своју политику исказао је и амерички амбасадор Ридлбергер током разговора са државним подсекретаром Прицом 19. априла 1956, у склопу разматрања југословенског становишта о потреби успостављања нових форми и садржаја војне сарадње између двају земаља. Реагујући на инсистирање југословенског дипломате да се та сарадња мора поставити на нове основе у складу са новом ситуацијом „или она уопште више не долази у обзир" – Ридлбергер је напоменуо да се у међународној јавности све више добија утисак да се Југославија „превише идентификује са совјетским блоком.[11] Током учесталих разговора са Прицом наредног месеца, „забринутост" америчког амбасадора поводом наведене југословенске идентификације са погрешном страном све је више нарастала. Жалио се на антиамеричко расположење у Југославији које постаје све отвореније у складу са све израженијом југословенском подршком

---

[8] *Исто.*

[9] *Исто,* 45 954. Телеграм амбасадора Леа Матеса Државном секретаријату за иностране послове, 18. април 1956.

[10] Исто.

[11] Исто, ПА, САД, ф-83, 45 939. *Забелешка о разговору Државног подсекретара за иностране послове С. Прице са америчким амбасадором Џемсом Ридлбергером* (19. април 1956).

СССР-у.[12] То „планско шиканирање“ Американаца, Ридлбергер је тумачио „као израз нове политике према њима.[13] У којој мери је био у праву, говори и чињеница да је и сам Срђа Прица, после Ридлбергеровог изношења читавог низа конкретних случајева у том смислу, интервенисао код југословенских власти. Поставио је питање зашто се, упркос његовим недавним инструкцијама, и даље праве проблеми и без потребе „затеже на релативно ситним стварима.[14]

Незадовољство САД југословенском подршком совјетској политици резултирало је негативним обртом везаним за исход расправе у америчком Конгресу око пружања финансијске помоћи Југославији. Спољнополитички комитет Представничког дома Конгреса је ускратио подршку предлогу америчке администрације и заузео став да се укупна сума помоћи Југославији смањи за 50% (са 30 на 15 милиона долара). Иако су главна дебата и коначна одлука о овом питању тек требале да уследе на пленарним седницама оба дома, наслућивао се неповољан исход. Амерички амбасадор Ридлбергер овакав обрт објаснио је у разговору са југословенским замеником министра иностраних послова Добривојем Видићем, 18. маја 1956, као исходиште нараслих сумњи које имају конгресмени, али и америчко јавно мњење у погледу југословенске политике. Та политика више није заснована на балансу између Истока и Запада, она се све више своди на отворену подршку СССР-у и необјективно југословенско потенцирање само позитивне стране совјетског новог курса (напоменуо је да и даље постоји конфронтација две корејске државе, да Руси не поштују Потсдамски споразум и споразуме са Јалте, да су по немачком питању учинили корак назад). При томе, Ридлбергер није пропустио ни прилику да подсети Видића на време када је Југославији претила агресија земаља Информбироа и када је та опасност отклоњена захваљујући снажној подршци западних сила. Тада је југословенска влада „много профитирала.[15]

Негативно реаговање на актуелни курс југословенске спољне политике испољено је и у Великој Британији, у то време, после САД, политички најутицајнијој земљи Запада у Југославији. Посебно подозрење изазвао је Титов изузетно срдачан телеграм, први после 1948, упућен 20. конгресу КПСС. Реагујући помало афективно, а полазећи од исхитрене анализе, британско министарство иностраних послова заузело је став да је Југославија напустила неутралну позицију и удаљила се од Запада.

Такво мишљења није делио и британски амбасадор у Београду Френк Робертс, који се у новонасталој ситуацији показао као изванредан познавалац менталитета комунистичких лидера СССР-а и Југославије. Током четири недеље после 20. конгреса, уз подршку својих надлежних, имао је (од 25. фебруара до 24. марта 1956), читав низ сусрета са највишим југословенским руководиоцима. При томе, Робертс је југословенској

---

[12] *Исто,* 46 820. *Забелешка о разговору државног подсекретара за иностране послове С. Прице са америчким амбасадором г. Ридлебергер-ом* (5. мај 1956).

[13] *Исто,* 46 821. *Забелешка о разговору државног подсекретара за иностране послове С. Прице са америчким амбасадором г. Ридлебергер-ом* (7. мај 1956).

[14] *Исто.*

[15] *Исто,* ПА, САД, ф-83, 47 601. *Забелешка о разговору Државног подсекретара за иностране послове Добривоја Видића са америчким амбасадором г. Ридлебергером* (18. мај 1956).

влади скретао пажњу на незадовољство Лондона због њене политике према СССР-у и становиште Форин офиса да Југославија више „не држи равнотежу између Истока и Запада. Ту тезу, коју ће Запад истицати наредних 20-ак година, упорно је понављао и Робертс, како би подстакао другу страну на конкретно изјашњавање. Стога су њоме започињали сви састанци са југословенским дипломатама, па и онај последњи у овој серији, састанак са државним подсекретаром Срђом Прицом, 24. марта 1956.[16]

У серији својих извештаја британском министарству иностраних послова, који су пратили наведене разговоре, Робертс је детаљно предочио интенцију и мотивацију нове југословенске политике према СССР. Тим извештајима и својим одлучним ставом, искусни британски дипломата је одвратио Форин офис од намере да оштро реагује на југословенско-совјетско зближавање. Британска влада је прихватила његову сугестију да затражи пријем код Тита и у директном разговору разјасни све што је у актуелном моменту још остало спорно. Разговор је вођен 4. маја 1956, непосредно уочи Титовог пута у Француску, а неколико недеља пред његов одлазак у СССР. Робертс је и овом приликом поновио британско становиште да нема баланса у југословенској политици према блоковима, аргументујући то чињеницом да Југославија „подржава сваку иоле позитивну иницијативу СССР-а и источноевропских држава“ и да се уздржава критике тих земаља, а да, с друге стране, врло оштро критикује све што сматра „да је погрешно или слабо на Западу. Све то наводи на закључак да Југославија мења своју спољну политику. Ипак, током веома отвореног и срдачног разговора, који је показао колико је овај дипломата био уважаван од југословенског врха, Тито је успео да увери Робертса да нова југословенска политика према СССР-у представља само део њене прокламоване међународне стратегије. Она се заснива на сарадњи са свим снагама које се залажу за међународну сарадњу и принципе мирољубиве коегзистенције. По Титу, у ту категорију држава сада се може уврстити и СССР и стога Југославија подржава напоре дела његовог руководства, на челу са Хрушчовом, за потискивањем утицаја опонената оваквој политици унутар КПСС.[17]

Међутим, до нових излива незадовољства западних сила актуелним спољнополитичким курсом Југославије долази у време Титовог путовања у СССР и његових разговора са генералним секретаром КПСС Никитом Сергејевичем Хрушчовом. Током ове неуобичајено дуге посете – од 1. до 23. јуна 1956 – пажњи западних аналитичара нису промакле наглашене манифестације југословенско-совјетског уважавања, срдачности и неконвенционалних излива пријатељства, често праћених неодмереним изјавама о сличности пређеног пута и будућег наступа у међународној заједници.

Реаговање западних званичника и штампе на разговоре Тито–Хрушчов у почетку се сводило на став ишчекивања и резервисаности,

---

[16] *Исто,* Енглеска, ф–20, 44 408. *Забелешка о разговору државног подсекретара Срђе Прице са британским амбасадором Сир Франк Робертсом* (24. март 1956).

[17] *Исто,* 1956, стр. пов., ф–3, 161.

да би убрзо затим прерасло у отворено незадовољство и огорчење.[18] Посебан револт на Западу изазвала је Титова изјава током посете Стаљинграду, коју су пренеле скоро све западне агенције, „да Југославија, како у вријеме рата тако и у вријеме мира, иде рама уз раме са совјетским народом ка једном истом циљу – побједи социјализма. Негативно је примљена и изражена сличност југословенско-совјетских ставова у вези кључних међународних питања: разоружања, уједињења Немачке, мирољубиве коегзистенције, процеса деколонизације и безбедности у свету.[19]

Ипак, став западних сила према актуелном југословенском спољнополитичком курсу дефинитивно се обликовао тек по завршетку разговора Тито–Хрушчов и то првенствено на основу анализе текстова двају усвојених докумената: Заједничког коминикеа и Декларације о односима СКЈ и КПСС.

Генерално посматрано тај став се сводио на констатацију да је Југославија сачувала независну позицију у односу на СССР, да је задржала своју „неутралистичку политику“ и да је одбила сваку могућност поновног укључивања у војни савез источноевропских држава.

Међутим, што се конкретних међународних питања тиче, Југославија се значајно приближила оценама СССР-а. У том смислу апострофирају се слична југословенско-совјетска гледишта у вези немачког питања, европске безбедности, питања Кине и Тајвана, разоружања и политике ОУН. Значај и импликације те сличности гледишта двају до скора оштро конфронтираних страна (Југославије и држава социјалистичког лагера) су се у различитим западним државама, на различит начин тумачила.

Најоштрије су наступили италијански званични кругови и штампа. Једна од кључних теза истицаних и од италијанских политичара и новинара била је та, да иако се Југославија није вратила у совјетски блок, она ипак објективно доприноси јачању совјетског утицаја у свету. По том становишту, СССР се преко Југославије снажније инфилтрира на Запад и доприноси обједињавању делатности западних социјалистичких и комунистичких покрета. Омиљена тема италијанских листова тицала се „перфидне стратегије Москве“ да „помоћу пријатељства са Југославијом прави брешу у систему западне одбране који је са толико муке изграђиван. Све се ово надовезује на закључак да „Југославија није никада ни била савезник Запада, да је Тито изиграо Америку и да Југославија постаје маневарска полуга совјетске политике.[20] У том смислу је 14 јуна 1956. током разговора са југословенским амбасадором у Риму Дарком Чернејем, генерални секретар италијанског министарства иностраних послова Роси Лонги малициозно изразио страховање своје владе за Југославијом „да је нови совјетски загрљај не угуши.[21]

---

[18] *Исто,* 1956, стр. пов, ф–3, 161. *Реаговање на посету председника Тита Совјетском Савезу*; *исто,* 257. *Реакција службених кругова на Западу поводом разговора Тито–Хрушчов*; ПА, САД, ф-115, 436 489. *Југословенско-амерички односи*; исто, 423 994. *Коментари на Западу.*

[19] ДАСМИП, Исто, 1956, стр. пов, ф–3, 161 и 257. *Исто,* ПА, САД, ф–115, 436 489 и 423 994.

[20] *Исто,* стр. пов, 161.

[21] *Исто.*

У Великој Британији укупан ефекат разговора Тито–Хрушчов је оцењен позитивно, као догађај који представља „коначан прелом у совјетској политици“ и „дефинитивно признање Југославије као равноправне и независне социјалистичке земља. У том смислу „Југославија је потпуно сачувала слободу акције у унутрашњој и спољној политици“[22] При томе, у британским дипломатским круговима је у великој мери присутна бојазан да би приближавање Југославије СССР-у могло довести и до истовременог њеног удаљавања од западних држава. То посебно важи за сферу економских односа, с обзиром на то да би веће совјетско учешће у југословенском инвестиционом програму неминовно ослабило привредне везе са Западом.[23] Стални државни подсекретар у британском министарству иностраних послова Киркпатрик скренуо је пажњу амбасадору Владимиру Велебиту 3. јула 1956. да посету председника Тита СССР-у сматра актом слабљења југословенских веза са Западом и „прихватањем руских позиција у свим важнијим питањима.[24] Амбасадор Френк Робертс је непрекидно понављао забринутост своје владе због све уочљивијег погоршања британско-југословенских односа због актуелног југословенског приближавања СССР-у.[25] Заменик сталног подсекретара у Форин офису Ворд је 17. септембра такође изразио свој песимизам у погледу југословенске оријентације страхујући за будућност даље билатералне сарадње.[26]

Страховање од реперкусија југословенско-совјетског приближавања коментарисано је с британске стране увек у склопу наводног погоршања односа између Југославије и Велике Британије, иако суштински посматрано до таквог погоршања уопште није дошло током 1956. нити у сфери политичких, нити економских односа. Радило се, у ствари, о својеврсном притиску на југословенску владу да „задржи ранији баланс између Истока и Запада“ и ублажи своје изјаве о питањима која су од животног интереса за западне силе. Таква стратегија постајала је све изразитија упоредо са интензивирањем међусобних посета Тита и Хрушчова. Неуобичајено велика фреквенција ових сусрета на врху, појачана изненадним доласком Хрушчова у приватну посету Југославији средином септембра 1956. и заједничким одласком са Титом на „породични одмор заједно са супругама“ на Крим, повећала је британско подозрење и незадовољство. Југословенска амбасада у Лондону је од британских новинара и дипломата била такорећи засута питањима која су се уз мање варијације сводила на проблем „зашто југословенски руководиоци и штампа увек подржавају сваку иоле позитивну иницијативу СССР-а и источноевропских земаља, а уздржавају се сваке критике њихових слабости и грешака“, док врло слободно критикују све оно што сматрају да је погрешно и негативно на Западу.[27]

---

[22] *Исто,* ПА, 1956, Енглеска, ф–20, 424 020. *ФНРЈ – Велика Британија. Политички односи у 1956.*

[23] *Исто,* 49 910. Телеграм В. Велебита Државном секретаријату за иностране послове ФНРЈ.

[24] *Исто,* 1957, стр. пов., ф–3, 66.

[25] *Исто,* ПА, 1956, Енглеска, ф–20, 424 020. *ФНРЈ – Велика Британија. Политички односи у 1956.*

[26] *Исто,* 1957, стр. пов., ф–3, 66.

[27] *Исто,* 1956, ф–3, 247.

Велико одступање на Западу у погледу процене новог југословенског спољнополитичког курса долазило је до изражаја једино у Француској. Француски премијер Ги Моле, његова Социјалистичка партија и највећи део „левичарске" владе пружали су безрезервну подршку југословенском отварању према СССР-у и источноевропским државама. У томе су видели „моралну победу" југословенске политике мирољубиве коегзистенције и успешан епилог отпора хегемонизму великих сила. Као посебну тековину оваквог југословенског наступа француски политичари су наводили његов позитиван утицај на даљи унутрашњи совјетски развој и однос СССР-а према осталим земљама социјалистичког лагера.[28]

Висок степен разумевања према новој југословенској међународној стратегији испољило је француско руководство, још током званичне посете Јосипа Броза Француској од 7. до 12. маја 1956, неколико недеља пред његов одлазак у СССР.[29] Током разговора које је водило Тито са француским председником Ренеом Котијем и премијером Ги Молеом, једна од централних тема била је оцена политике СССР-а и њене импликације на ширем међународном плану. Иако се домаћини нису у потпуности сложили са ставом свог госта о радикалној промени унутрашњег система и совјетске спољнополитичке стратегије, ипак су изразили своју решеност да неће ништа учинити што би отежало совјетски међународни наступ. Овој посети тон је давала изузетно срдачна атмосфера и велики публицитет у француској штампи. У духу традиционалног пријатељства и савезништва, југословенској делегацији је приређен неуобичајено топао дочек који је у дипломатским круговима оцењен као „много топлији од дочека који је Француска, неколико дана пре тога, приредила председнику Италије.[30]

С обзиром на све израженије несугласице великих сила око модалитета разрешења немачког питања, природно је било што су политички кругови и јавност у СР Немачкој, у склопу анализе садржаја разговора Тито–Хрушчов, највише пажње посветили изјавама које су се односиле на питање признања ДР Немачке и проблема уједињења ових двају држава. Стога је на најжешћу критику немачке владе наишло југословенско становиште да „две немачке државе представљају реалност која се мора респектовати" и да стога питање уједињења Немачке решиво само у контексту једног дугорочног процеса. Такав став се у целини поклапао са ставом СССР и индиректно је значио признање ДР Немачке и њене нелегитимне просовјетске владе.[31] Стога је он и представљао главни аргумент немачке, а и осталих западних влада, да се Југославија све више идентификује са политиком просовјетског лагера држава.[32]

Ипак, за Југославију је, наравно, била најважније како ће на њено приближавање СССР-у реаговати најјача западна сила и југословенски најважнији економски покровитељ – САД. Тим пре што до наглог

---

[28] *Исто,* 161.
[29] *Исто,* ф–1, 125.
[30] *Исто,* ф–3, 151. *Посета председника Републике Француској.*
[31] АЈ, АПР, КПР, И–2/7–1, 769.
[32] Измењен став Југославије у вези са уједињењем Немачке и југословенско формално признање ДР Немачке резултирали су октобра 1957. одлуком западнонемачке владе о прекиду дипломатских односа са Југославијом.

„отопљавања“ у југословенско-совјетским односима дошло у „најгоре време“ (током јуна) када се, у складу са америчком законском праксом, у Конгресу води бурна расправа о помоћи иностранству за наредну фискалну годину и обиму конкретног износа помоћи који ће бити додељен појединим државама у тим оквирима. Сходно томе актуелизовано је поново, мада сада у много оштријој форми питање: да ли Југославија испуњава услове за даљу финансијску подршку САД.[33]

У америчким политичким круговима дошло је по овом питању до изразите поларизације на оне који су сматрали да је Југославија задржала независност у односу на просовјетску групацију држава и да јој треба одобрити редовну економску помоћ као и ранијих година и на оне који су били супротног мишљења и који су оштро критиковали владу због подршке „комунистичкој Југославији“.

Главни заговорници помоћи Југославији били су амерички председник Двајт Ајзенхауер и државни секретар Далс, као и највећи број чланова администрација, односно Стејт департмента. Они су полазили од процене да Југославија својим самосталним путем у социјализам и даље игра важну улогу у слабљењу монолитности совјетске групације држава, а као чланица Балканског савеза (без обзира на његову неактивност), заједно са Грчком и Турском представља значајан фактор пенетрације НАТО-а у југоисточној Европи. Међутим, опоненти оваквом ставу били су конгресмени, не само из редова конкурентске, Демократске странке, него и врло моћно десно крило Републиканске странке – „Стара гарда“. Они су били бескомпромисни противници „модерног републиканизма“ либералног крила странке, а иначе, протагонисти оштријег америчког курса према комунистичким државама. Предводио их је утицајни сенатор Ноуленд не кријући своју амбицију да у повољном моменту избори статус кључног човека странке, али и државе.[34]

С обзиром на то да је у току била изборна година, а да се Ајзенхауер по други пут кандидовао за председника, није посебно тешко схватити колики је политички ризик носило његово залагање за подршку једној социјалистичкој земљи, чије је руководство давало све афирмативније изјаве о политици вође комунистичког блока држава – СССР-у.

Упозорења југословенској влади од стране дипломатских представника САД у овом смислу, наилазила су на врло лош пријем и карактерисана су као „неоправдано неповерење“ и „мешање у унутрашње ствари Југославије. Америчке примедбе поводом „претеране манифестације југословенско-совјетског пријатељства“ и истовремене претеране критичности на рачун Запада, одбациване су уз образложење да ако тога и има то је „објективно због еволуције совјетске политике“ и чињенице да „западна политика заостаје за међународним развојем.[35]

У таквој ситуацији, без обзира на настојања председника Ајзенхауера, на пленарној седници Представничког дома 15. јуна 1956, потврђен

[33] ДАСМИП, ПА, 1960, САД, ф–115, 436 489. *Југословенско-амерички односи.*
[34] *Исто,* 1957, стр. пов, ф–3, 325. *Осврт на унутрашњи развој САД.*
[35] *Исто,* 1956, ПА, САД, ф–82, 416 548; *исто,* стр. пов., ф–2, 152 и 155.

је раније усвојен став Спољнополитичког комитета да се преполови износ помоћи Југославији, који је предложила Администрација (са 30 на 15 милиона долара). Усвојен је и посебан амандман по коме је препуштено председнику да у року од 90 дана процени, у зависности од актуелног спољнополитичког курса Југославије, да ли да се и овај смањени износ суме уопште исплати. Од те изјаве зависиће коначна одлука по овом питању.[36]

Овакав епилог дебате у Конгресу представљао је озбиљан неуспех Ајзенхауера и изазвао је забринутост у редовима његове странке око исхода председничке кампање. Тим пре што је оваквом развоју ситуације непосредно претходило погоршање Ајзенхауеровог здравственог стања и срчани напад. Амерички председник је све више губио виталност, остављајући утисак физички исцрпљеног човека, лишеног ранијег елана.[37] То је, изгледа, довело до стварања веће кохезије у странци. Било је јасно да је прецењена, иначе неоспорна, лична популарност Ајзенхауера у америчкој јавности и да унутарстраначко препуцавање може имати фаталан епилог и за либералну и десну струју у Републиканској странци.[38]

Одлучни да обезбеде бољи исход дебате у Сенату, чланови владе су превентивно предузели енергичнију акцију на том пољу. Државни секретар Далс је у више наврата дао изјаве о томе да би ускраћивање помоћи „у овом часу могло Југословене гурнути у руски табор. Истовремено упозорава и политичаре из сопствене странке на потребу јединственог наступа. Резултат организованог наступа републиканаца у Сенату било је „враћање“ предложеног износа на ранији ниво, односно на 30 милиона долара.[39]

Конгрес је усвојио компромисно решење, преполовивши разлику између верзије оба дома, изгласавши суму од 22,5 милиона долара. Тако је на крају завршена и ова маратонска расправа у америчком Конгресу. Коначна одлука о томе да ли ће ова сума бити додељена Југославији зависила је од испуњавања амандманског услова донетог на седници Представничког дома, дакле од садржине накнадне Ајзенхауерове изјаве да ли Југославија испуњава услове за помоћ САД.[40]

С обзиром на релативно скроман износ од неколико десетина милиона долара помоћи, на први поглед стицао се дојам да сам исход бурне расправе у Конгресу и није био од посебног значаја нити за саму Југославију, нити за толико строгог и прохтевног дародавца.

Стога се у јавности, све више постављало питање: зашто се уопште толико пажње придавало том проблему и зашто је и сам престиж америчке администрације у извесној мери стављан у функцију његовог разрешења?

Одговор на ово питање произилази из сложене правне регулативе, којој су били подређени односи САД са иностранством. Проблем је био у томе, што би у случају да Југославији из политичких разлога

---

[36] *Исто,* стр. пов., ф–3, 161.
[37] *Исто,* ПА, САД, ф–84, 424 075.
[38] *Исто,* 1957, стр. пов., ф–3, 325.
[39] *Исто,* 1956, стр. пов., ф–3, 161.
[40] ДАСМИП, 1956, стр. пов., ф–3, 161.

буде ускраћена помоћ у Конгресу, она била лишена и свих других облика помоћи САД за које је била животно заинтересована и без чије реализације би озбиљно било угрожено функционисање постојећег југословенског режима.[41] У првом реду ту се радило о неопходној америчкој помоћи у житу коју је Југославија примала годинама на основу америчког Закона о пољопривредним вишковима, а у коме је постојала посебна одредба о забрани пружања помоћи било којој држави комунистичке оријентације. Да би обезбедила изузеће Југославије од ове забране, Ајзенхауерова администрација је морала добити сагласност Конгреса да ова земља испуњава услове попут осталих корисника помоћи. Поред тога, неповољна одлука Конгреса би онемогућила Југославији коришћење повољних кредита финансијских институција под контролом САД и даље југословенско укључивање у светске токове.

Позитивна одлука Конгреса о продужењу помоћи Југославији битно је проширила маневарски простор америчке администрације за даљу политику према Југославији. Сад је сама, без притиска Конгреса, могла одлучивати да ли је у интересу Сједињених Држава продуживање финансијске подршке Југославији или је дошло време да се политика према овој земљи битно ревидира. Крајњи рок за коначно опредељење Ајзенхауера између ових двају опција био је 15. октобар 1956, када је истицао рок од 90 дана, у коме је у складу са донетим амандманом Представничког дома, морао дати изјаву о томе да ли Југославија конкретно испуњава постављене услове за даље коришћење помоћи на основу америчког Закона о узајамној безбедности. Ти услови су били: 1. да није дошло до промене у југословенској политици на основу које је у прошлости, а по овом закону, Југославији пружана помоћ, и да је независна од контроле Совјетског Савеза, и 2. да Југославија не учествује ни у каквој политици или програму чији је циљ комунистичко освајање света и 3. да је у интересу државне безбедности Сједињених Држава да продуже да и даље пружају Југославији помоћ на основу овог Закона.[42]

У време када се очекивала наведена Ајзенхауерова изјава, одигравали су се догађаји који су на Западу окарактерисани као „намерна провокација“ са југословенске стране и као доказ „да Југославија све дубље гази у пријатељске односе са СССР-ом. На „изненађење“ и „запрепашћење“ западних кругова, тек што се стишала бура око Титове посете Москви, крајем септембра, у Београд је стигао шеф КПСС Никита Хрушчов у пратњи највишег совјетског руководства, да би потом, нешто касније, заједно са Титом отпутовао на одмор на Крим. Поновни сусрет партијских и политичких лидера СССР-а и Југославије управо у моменту кад је требало да САД дефинитивно донесу одлуку о помоћи Југославији, западна штампа је недељама третирала као својеврсну

[41] Претходне године Југославија је на име помоћи добила од САД 100 милиона долара, од којих је само 29 милиона исплаћено као редовна помоћ, док је све остало реализовано на основу Ајзенхуеровог дискреционог председничког права, произашлог из Закона о пољопривредним вишковима. Међутим, без одлуке Конгреса о помоћи Југославији, она би била лишена не само износа од 29 милиона долара, него и преосталог износа помоћи о коме је одлучивао председник државе.

[42] ДАСМИП, 1956, САД, ф–84, 423 619.

сензацију, указујући на „интимност“ у опхођењу двојице државника и на неконвенционалност у њиховим разговорима у које су биле укључене и њихове супруге.[43]

Дипломатским каналима из САД су стизала упозорења о тешкоћама администрације да у оваквој ситуацији настави своју политичку и финансијску подршку Југославији. Државни секретар Далс се у вези тога директно обратио југословенском министру иностраних послова Кочи Поповићу, упозоравајући га да ће сада Ајзенхауеру тешко бити да дâ позитивну изјаву о политици Југославије, иако он лично верује да ће она задржати своју независност. Далс је изразио своје мишљење да Руси желе „да навуку Југославију на неки компромис, који би значио одступање од њених позиција.[44] У моменту када је објављена вест о доласку Хрушчова у Београд, Далс је упутио „поверљиву поруку“ југословенској влади да ће по повратку Ајзенхауера са лондонског састанка препоручити америчком председнику позитивну изјаву, али само „уколико не буде неповољног развоја.[45] На подозрење америчких политичких кругова у вези Хрушчовљеве посете упозоравао је и амбасадор Матес из Вашингтона, указујући на то да би било какав конкретан доказ о југословенско-совјетском зближавању могао резултирати врло неповољним обртом у политици САД према Југославији.[46]

Свесно драматичности ситуације у коју је упало због Хрушчовљеве упорности да на све начине приволи Југославију на поновно придруживање социјалистичком лагеру, југословенско руководство је предузело широку дипломатску офанзиву како би спречило негативну одлуку САД о даљој помоћи Југославији. Вашингтон је у више наврата био детаљно информисан о току најновијих југословенско–совјетских разговора, уз честу напомену да није било могућно избећи размену посета у које је Хрушчов „уложио лични ауторитет“, али да нема говора о одступању Југославије од њене независне политике.[47] Уверавања у овом смислу, државном секретару Далсу поновио је 4. новембра 1956. и министар Коча Поповић, наглашавајући да нема говора о промени југословенског спољнополитичког курса, нити о промени њених ставова према кључним међународним питањима.[48]

На постепену позитивну еволуцију става САД према југословенској спољнополитичкој оријентацији, поред убедљивости аргумената изложених током дипломатске комуникације, утицали су и други моменти. Нове информације са Крима, доступне западним обавештајним службама и њиховим аналитичким одељењима, указивале су на неуспех Хрушчова да, применом нове тактике неконвенционалног убеђивања у склопу стратегије „личне дипломатије“, приволи Јосипа Броза да одступи од свог тврдог става о начелима будућих партијских и државних односа између СССР-а и Југославије.[49] У том контексту, посебну тежину

[43] Исто, ПА, 1960, ф–115, 436 489.
[44] Исто, 1956, стр, пов, ф–3, 257.
[45] Исто, 247.
[46] Исто, ПА, 1956, САД, ф–82, 415 851.
[47] Исто. 1956, стр. пов, ф–2, 241 и 242.
[48] Исто, 877. Телеграм амбасаде ФНРЈ у Вашингтону ДСИП-у.
[49] АЈ, ЦК СКЈ, IX, 119/I–73.

имала је и Далсова изјава на конференцији за штампу 2. октобра 1956. „да нема разлога за бојазан да је Тито изменио своју политику", тим пре што су током последњих разговора дошла до изражаја „дубока размимоилажења у гледањима на даљи ток дестаљинизације како у СССР-у тако и у осталим источноевропским државама.[50] У тако измењеној атмосфери, тек по истицању последњег дана рока Представничког дома, 15. октобра, уследио је коначно дуго очекивани расплет о даљој америчкој помоћи Југославији. Ајзенхауер је тога дана, пошто је „брижљиво проучио и испитао све важне чињенице до којих је могао доћи", поднео извештај Конгресу, који се односи на раније постављене услове за наставак помоћи. Будући да је Југославија те услове испунила, Ајзенхауер је предложио да САД наставе да јој пружају помоћ. При томе је дао и детаљно образложење за свој став.

Указао је на то „да је Југославија остала независна од контроле Совјетског Савеза и да и даље жели да буде независна: да Совјетски Савез и даље чини напоре да угрози ту независност и да југословенска влада и даље тражи и жели извесну помоћ од Сједињених Држава, како би обезбедила одржавање своје независности. Свој закључак „да Југославија не учествује ни у каквој политици или програму за комунистичко освајање света" засновао је на чињеници „да идеологија и доктрина југословенске комунистичке партије изгледа као да се држе схватања о томе да би свака држава требало сама да одлучује какво друштвено уређење жели да има, и да ниједна држава не треба да се меша у унутрашње послове друге државе. Као главни разлог става „да је у интересу државне безбедности Сједињених Држава да и даље дају макар ограничену помоћ Југославији", Ајзенхауер је навео чињеницу да „постоји опасност да Југославија не буде у могућности да очува своју безбедност", па је „и даље оправдана политика коју су Сједињене Државе отпочеле 1949. године да би оспособиле Југославију да одржи своју независност.[51]

У политичким круговима у Југославији после ове Ајзенхауерове изјаве осетило се знатно олакшање, али и све веће самопоуздања. У жељи да избегне нежељене реакције са совјетске стране и потврди своју опредељеност за политику еквидистанце, југословенско руководство је реаговало доста резервисано поводом наступа америчког председника. Иако је позитивно оценило садржај Ајзенхауерове изјаве, оштро је реаговало на форму ове изјаве. Министарство иностраних послова је објавило, чак, посебно саопштење у коме је изразило негодовање због дела изјаве у коме се говори да се помоћ Југославији даје зато да би се очувала њена национална независност која је угрожена од Совјетског Савеза. Незахвалан задатак да ублаже негативан утисак оваквог неочекиваног тактичког маневра и појасне га америчким дипломатама, додељен је двојици заменика министра иностраних послова: Срђи Прици и Младену Ивековићу.

Реагујући на чуђење амбасадора Ридлбергера, током њиховог састанка 19. октобра, због оштре југословенске реакције на позитиван став америчке владе о наставку помоћи, Прица је напоменуо да Југославија

[50] ДАСМИП, 1956, стр. пов, ф–3, 257.
[51] Исто, ПА, САД, ф–84, 423 619. *Саопштење Информативне службе САД- у Београду* (15. октобар 1956).

као независна држава не може прихватити да је САД третирају као „малолетника“, служећи се аргументацијом из доба хладног рата. То је поткрепио речима: „Ми уопште нисмо угрожени од СССР-а, нити је наша независност угрожена. Ридлбергера је тешко било убедити у тачност ове констатације. Чудио се зашто Југословени замерају изјави да је њихова независност у опасности када то и сами признају. Подсетио је Прицу на свој недавни разговор са потпредседником југословенске владе, Светозаром Вукмановићем Темпом, који је и сам говорио да би једнострана економска оријентација Југославије на Исток, до које би дошло уколико САД одбију да наставе помоћ Југославији, довела у питање њену независност. Не баш убедљиво, Прица је одбацивао овакво становиште, говорећи да се ту ради о нечем другом, о опасности једностране економске оријентације и да би се по таквој логици „и Америка могла прогласити угроженом.[52]

Сличан је тон био и разговора вођеног наредног дана између Ридлбергера и државног подсекретара Младена Ивековића. Пошто му је Ивековић скренуо пажњу да је садржина Ајзенхауерове изјаве неприхватљива и да она показује да „Влада САД погрешно оцењује развој који је наступио после нормализације односа између наше земље и СССР-а“, Ридлбергер му је поновио своје контрааргументе које је већ изнео Прици. Напомињући да је „на нама да водимо бригу о својој независности, а не на другима“, Ивековић је објаснио да је аксиом југословенске спољне политике „да ми не желимо да се искључиво оријентирамо ни према Истоку, ни према Западу, да желимо на равноправној основи да сарађујемо са свима.[53]

Периодичне размене југословенско-америчких оптужби због појединих „неприкладних“ изјава представљале су већ уобичајену појаву, која је годинама пратила сарадњу ових двају толико далеких земаља у сфери идеолошко-политичких стремљења, а толико блиских на плану спољнополитичких прагматичних развојних императива. И овај пут, у склопу једине устаљене законитости у односима двају страна: успон – пад, долази до разумног и обострано прихватљивог санирања узајамних политичких анимозитета и стварања предуслова за даљу сарадњу.

Обезбедивши од Конгреса признање статуса државе која испуњава услове за економску помоћ, Југославија је обезбедила и за наредни годишњи период животно важну помоћ у пољопривредним производима у складу са америчким Законом о пољопривредним вишковима. Наравно да би се то реализовало била је неопходна сагласност председника Ајзенхауера, коју је било логично очекивати, с обзиром на његово упорно шестомесечно залагање у Конгресу да се настави са пружањем оба вида помоћи Југославији, и оном редовном економском, и овом из пољопривредних резерви (популарно названом „храна за демократију“). У том смислу, 3. новембра 1956. у Београду, на основу америчког Закона о унапређењу трговине и пољопривредних производа (то је би нови назив за проширену верзију Закон о продаји пољопривредних

---

[52] *Исто,* 417 281. *Забелешка о разговору државног подсекретара Срђе Прице са америчким амбасадором Ј. Ридлебергером* (19. октобар 1956).

[53] *Исто,* 417 267. *Забелешка о разговору државног подсекретара др Младена Ивековића са америчким амбасадором Ј. Ридлебергером* (20. октобар 1956).

вишкова усвојену почетком 1956), потписан је Споразум ФНРЈ и САД о испоруци робних вишкова Југославији. Њиме је предвиђено да се Југославији испоручи пшеница у вредности од приближно 61 100 000 долара, памука у вредности од 12 800 000, свињске масти за 10 900 000 долара и јестивог уља за 1 800 000 долара. Укупна вредност ове робе, рачунајући и транспортне трошкове, била је 98 300 000 долара. На основу споразума, 75% укупне суме Југославији је стављен на располагање дугорочно, у виду зајма за 40-годишњи привредни развој, док је 25% требало да иде у посебан фонд који ће влада САД користити на основу својих потреба.[54] Влада САД је уважила захтев Југославије да испорука ових производа отпочне одмах, како би се спречила опасност несташице и социјалних потреса. Рачунајући износ ове помоћи, укупна вредност помоћи коју је Југославија примила од САД у виду поклона и привредних производа од 1950. године достигла је вредност од 680 милиона долара.

Потписивањем овог уговора влада САД је манифестовала подршку актуелном спољнополитичком курсу Југославије. Иако је у њему дошло до изражаја велико одступање у односу на време оштре војне конфронтације Југославије са групацијом источноевропских држава, он на Западу ипак није оцењен као стратегија поновног враћања у совјетски загрљај и укључивања у глобалну политику Варшавског уговора. Приближавање југословенских ставова совјетским гледиштима и одступање Југославије од својих ранијих становишта по читавом низу међународних питања, било је нужно зло с којим се Запад морао помирити у циљу опстанка „политички анахроне југословенске неутралности".

Dragan Bogetic

REACTION OF THE WEST TO THE PROCESS OF YUGOSLAV-SOVIET CONVERGENCE DURING 1955–1957

Summary

All the difficulties of conducting of politics of equidistance among strongly confronted blocks were especially drastically manifested through interaction of two compound complexes of relationships: the relationship between Yugoslavia and western forces and Yugoslav-Soviet relationships. These two spheres of international relationships were so much mutually conditioned that every benefit of Yugoslavia on one side meant its loss on the other. Due to the fact that Yugoslavia's economic system development and its international position depended considerably on the close cooperation with western forces, especially with the USA, its management was forced to take good care of the reach of its connection with the USSR, even of every linguistic finesse that was said during meetings with Soviet officials.

The current Yugoslav politics towards the USSR resulted in tumultuous political ferment in the West and increasingly prominent dilemma about politics towards Yugoslavia in the future. Two basic viewpoints came out of this in the West. Protagonists of the first viewpoint were for the stoppage of every further economic cooperation with Yugoslavia and for taking political course that was the same as the one that had been applied to other socialist countries. They proceeded from a belief that Yugoslavia was gradually returning to communists and that communism in the World would be actually supported by helping Yugoslavia. Contrary to this, protagonists of the other viewpoint advocated the continuation of cooperation with Yugoslavia, pointing to its success in the preservation of independence to USSR and a possibility that other socialist countries should start to follow such precedent as well.

[54] *Исто,* ПА, САД, ф–84, 423 679. *Саопштење Информативне службе САД у Београду.*

КОСТА НИКОЛИЋ, виши научни сарадник
Институт за савремену историју
Београд, Трг Николе Пашића 11

UDC 930.23:015 (497.1)

„ЈУГОСЛАВИКА“ – ПРОШЛОСТ И САДАШЊОСТ[1]

Полемике о историји у другом издању „Енциклопедије Југославије“ 1981–1989

АПСТРАКТ: *У тексту се пише о споровима и полемикама које су се тицале прошлости Југославије и њених народа приликом рада на другом издању Енциклопедије Југославије. У центру анализе је питање да ли је научна историографија успела да пресудно утиче на креирање историјске свести приликом обраде тема из прошлости у овом издању Енциклопедије.*

Најављујући рађање *Енциклопедије Југославије* 1955. године, њен идејни творац Мирослав Крлежа рекао је да она „нашем човеку“ треба да буде компас за духовну навигацију, да не лута по архипелазима романтичних илузија: „*Дићи завесу над мраком стољећа, обасјати дуги ноктурно нашег живота пуном расвјетом – то је основни позив Енциклопедије Југославије, која је покренута да буде подсјетником историјских искустава, а истодобно и путоказом за будућност. Енциклопедија не жели да буде реторички интегрална, али неће да буде ни конзервативно партикуларистичка, нарочито не у оним областима гдје су ти партикуларизми у протусловљу с интересима цјелине и научном истином*“.[2]

Прва књига првог издања *Енциклопедије* појавила се 1955, а последњи, осми том, 1971. године. Када је критички оцењивао њену вредност, Крлежа је признао да прво издање није постало оно што се очекивало, јер је план „био широк и смион“, а уз то се требало борити и са „менталитетом наслијеђеним из 19. столећа“. Али, Крлежа је тада најавио нов, још смелији енциклопедијски пројекат са новим уверењем „да ћемо њиме добити оно што нам је потребно“.[3]

Да ли се Крлежа поново преварио?

Пројекат другог издања *Југославике* почео је да се припрема средином седамдесетих година, када је извршено и кадровско појачање Југославенског лексикографског завода који је и основан, средином 20.

---

[1] Текст је написан у оквиру пројекта *Југословенска и српска историографија у времену кризе и распада Југославије*, бр. 2158, који финансира Министарство за науку, технологију и развој Републике Србије.

[2] Милош Мишовић, *Југославика или лоша политика?*, НИН, 3. август 1986, 18.

[3] *Исто.*

века, са задатком да издаје *Енциклопедију Југославије*. Када је у политичким телима федерације подржан Крлежин предлог за новим издањем, током 1975. године формирана је Централна редакција, састављена од научника из свих република (и покрајина). Програмска концепција новог издања *Енциклопедије* разматрана је на првој седници Редакције, крајем јануара 1976. године. Јосип Врховец, тада члан Председништва ЦК СКЈ, упознао је учеснике да је о пројекту расправљано у свим републикама и покрајинама и да и сам врх федералне партије придаје том послу велику важност, јер он „представља историјски чин како у културном, тако и у друштвеном погледу".[4]

Сам Мирослав Крлежа био је мањи оптимиста. Упозоравао је на проблеме за које је знао да се у том послу не могу избећи: „*Бит ће нужно наставити напоре у једној деликатној ствари – утврђивању идентитета националне свијести. Међутим, постоје духовне границе по законима из прошлог стољећа. Недостаје критички став, сви преувеличавају своје о чему се може навести безброј примјера. Потребно је средити појмове и превладати некритички приступ*".[5] Шта би то могло да значи, јасно је указао Мухамед Филиповић, главни уредник Редакције за Босну и Херцеговину. Он је сматрао да ће друго издање Енциклопедије морати да респектује „данашњу мултиетничку структуру нашег друштва".[6] Та теза је добила одређеније обрисе у каснијем периоду, када се Филиповић залагао за концепт „паралелних историја".

Када се планирало друго издање *Енциклопедије Југославије*, јасно је било да су потребна велика материјална средства. Решење је нађено у закључивању „друштвеног договора" између скупштине СФРЈ, републичких и покрајинских скупштина и Југословенског лексикографског завода како би се остварио „заједнички интерес свих народа и народности Југославије". Врло оптимистички је утврђено да ће се *Југославика* штампати у шест паралелних издања на језицима и писмима народа и „народности Југославије" и да укупан тираж свих издања, укључујући и сажето издање на енглеском језику, не може бити мање од 80.000 комплета, односно 857.000 примерака великих енциклопедијских свезака. Предвиђало се и да се последња уплата изврши до 31. децембра 1990. године. Југословенски лексикографски завод је преузео је сва права и обавезе из Друштвеног договора.[7]

Према првобитној замисли, требало је да се објаве четири издања: хрватско-српско (латиница), српскохрватско (ћирилица), словеначко и македонско. Касније су, међутим, уследили захтеви да се у програм укључе и издања на мађарском и албанском језику. Прве тешкоће у припреми другог издања јавиле су се још приликом састављања алфабетара. У дугим расправама које су тим поводом вођене у републикама и покрајинама, морала се постићи сагласност шта би све по јединственом критеријуму требало да уђе у ново издање, а шта да се изостави из претходног. Тај посао је трајао све до 1979. године и тек после тога се могло приступити припремању првих текстова. Али, иако је израда алфабетара

---

[4] *Исто.*
[5] *Исто.*
[6] *Исто.*
[7] Милош Мишовић, *Наличје великог пројекта*, НИН, 26. мај 1985, 38.

трајала пуне три године, у пракси се веома брзо показало да он није потпун, па је програм другог издања често прошириван.

Кад су завршене све припреме, 23. јануара 1980. године потписан је Друштвени договор којим је регулисано финансирање *Енциклопедије.* Прва књига другог издања појавила се исте године, а пета (латинично издање) тек 1988. године.

*

Према усвојеним принципима рада на другом издању *Енциклопедије,* пројекту који, како истиче Момчило Зечевић, није свакако случајно започет убрзо после доношења новог Устава (1974) уместо раније једне заједничке редакције за Србију образоване су три. Тако се у пракси енциклопедијског рада догодило оно што је већ постало део друштвених и политичких односа у Србији, али и федерацији: „Покрајинске редакције водиле су своју 'федералну' политику, а своје програме често остваривале мимо, па и против ставова Редакције за Србију".[8]

Први спор избио је око текстова *Албанци* и *Албанско-југословенски односи* који су објављени у првој свесци другог издања. Расправу о њима захтевала је Редакција за Србију која тражила да се у ћирилично издање унесу неопходне исправке. Момчило Зечевић, секретар ове редакције, наглашавао је како је упућен читав низ примедби поводом ових текстова „услед чега смо се нашли у непријатној ситуацији. Ми смо били принуђени да дамо некакав одговор, да изнесемо чињенице око поступка наше редакције при утврђивању и презентацији тих текстова. Само нисмо хтели да отворено у том смислу иступамо, без договора у Централној редакцији, јер сматрамо да је и за садашњи и за будући рад битна чињеница заједничка одлука и заједничка одговорност".[9]

Али Хадри, један од аутора ова два текста, нагласио је како су у коначној верзији усвојене примедбе „другова" из Председништва ПК СК Косова, као и примедбе „неких руководећих другова са Косова који се налазе у органима федерације, што је Зечевић прокоментарисао као политичку дисквалификацију научних аргумената.[10]

Сумњало се и у то да ће *Енциклопедија* постићи одређени циљ и задовољити заједничке интересе „свих народа и народности Југославије", тј. да ли ће дати „марксистички и с научном истином усаглашени приказ друштвено-политичког, културног и привредног живота у југословенском друштву, на његовом тлу у прошлости и садашњости". Тако, на пример, Есад Мекули није био задовољан текстом о Алипаши Гусињском јер га је написао црногорски аутор и није га приказао као муслиманског првака турског Плава који потиче из познате беговске породице Рецепагића и да је ратовао против црногорског племена Васојевићи јер се супротстављао припајању Плава и Гусиња Црној Гори. Зато га је требало приказати као истакнутог албанског националног првака, истакнутог вођу Призренске лиге и борца за независност албанског народа: „*Када се зна да су наши народи и народности на свом историјском*

[8] Момчило Зечевић, *Прошлост и време*, Београд 2003, 499.
[9] *Политичка одлука и научна истина*, НИН, 19. јул 1981, 28.
[10] *Исто*, 29.

путу до националне независности пролазили кроз разна искушења, разумљиво је што се неке личности на једној страни појављују као ослободиоци а на другој као завојевачи. Алипаша Гусињски у том погледу није усамљен и ако се у сваком таквом случају буде ишло на осетније уступке, питање је каква ће Енциклопедија бити и да ли ће они којима је такво дело намењено добити праву слику о прошлости и садашњости".[11]

Драгослав Јанковић, уредник српске редакције, наглашавао је да су текстови *Албанци* и *Албанско-југословенски односи* засновани на „нетачним историјским чињеницама". Проблем је био да ли треба писати нове текстове или извршити исправке у постојећим. Јанковић је наглашавао да се у спорним текстовима говори о Албанцима уопште а не о Албанцима у Југославији „како је било предвиђено у шеми о народностима. Уколико се не би изменио приступ тој материји слична ситуација би се могла појавити и са другим народностима".[12]

Да су проблеми који су пратили израду *Енциклопедије Југославије* били заиста озбиљни, указивала је и одлука да новинари убудуће неће моћи да прате рад Централне редакције и да о проблемима који се јављају у припреми Енциклопедије пишу онако како их они виде, већ ће морати да се задовоље информацијама које ће о томе добијати на конференцијама за штампу. Овакву одлуку образложио је Велимир Висковић, главни уредник Редакције заједничких текстова: „*Хтио бих на конкретном примјеру да покажем у чему је опасност извјештавања о радним материјалима. Текст Томислава Кетига који је НИН недавно објавио, о разврставању књижевника био је примјер радног материјала о којем није расправљано на сједници Централне редакције. Уз њега је дата и једна приватна примједба члана Редакције за Црну Гору о Његошевој припадности. И када је све то спојено у једну целину разумљиво је што је то добило један изванредан ток, једну изванредну подлогу на којој је одјекнуло у јавности јер се тренутно, поготово у Србији, воде расправе о заједничком минимуму у настави књижевности. А воде се и полемике којој нашији припада Његош".*[13]

Коментатори су примећивали и да је таква одлука изазвана споровима око већ спомињаних текстова о Албанцима који су оштро критиковани због необјективности и националистичке обојености. Расправа о том текстовима вођена је 24. децембра 1981. године, али без присуства јавности: „Зашто?"[14] Одговор није било тешко наслутити.

Нова, 43. седница Централне редакције Енциклопедије одржана је крајем јануара 1982. године у Загребу и јасно је показала, како је писао Милош Мишовић, најмање две ствари: да су у великој заблуди били сви они који су веровали да ће „енциклопедисти" решити све проблеме који су се нашли на дневном реду и да чланови Централне редакције нису убеђени у исправност одлуке да новинари не треба да присуствују њиховим седницама: „Истина, они ово друго нису отворено рекли, али је колективно ћутање у тренутку када је постављено питање када ће се Централна редакција отворити, све објаснило".[15]

---

[11] *Исто*, 32.
[12] *Исто.*
[13] *Договор иза затворених врата*, НИН, 15. новембар 1981, 32.
[14] *Исто.*
[15] М. Мишовић, *Све је одложено*, НИН, 31. јануар 1982, 35.

Расправа о све деликатнијим питањима поново је одложена, а коментатору „Нина“ посебно је сметало стављање на дневни ред разговора о текстовима *Албанци* и *Албанско-југословенски односи* када се знало да се о томе неће ни расправљати: „И рад на другим издањима је у великом заостатку. Питање је само до када ће се чекати и колико ће непредвиђено чекање стајати“. На дневни ред ове седнице стављено је 11 текстова које је припремила редакција за Црну Гору: три о језику и осам о пореклу и развоју црногорског народа, али је и то одложено за наредне састанке јер још нису усаглашена мишљења о овим текстовима: „Ваља се присетити да су неки од текстова о постанку и развоју Црне Горе били повод жучним полемикама између аутора, уредника и рецензената. Оцене за већину текстова нису биле повољне. Нарочито оштре замерке неким текстовима учинили су Драгослав Срејовић и Сима Ћирковић. Суштина њихових примедби није позната јер Централна редакција сматра да садржај таквих материјала, које третира као интерне, не треба да буде доступан јавности“.[16]

Аутор текстова о Црногорцима био је Павле Мијовић, члан ЦАНУ. Он је рецензије Срејовића и Ћирковића оценио као срачунате на његову дисквалификацију и тражио је да се чланови Централне редакције ограде од њих, посебно од мишљења С. Ћирковића. Али, пошто је седница била затворена за јавност, није познато како је текла расправа. Зна се само да су ангажовани нови аутори који су прихватили да напишу текст у духу примедби рецензената и чланова Централне редакције.

Драгослав Јанковић, главни уредник српске редакције, наглашавао је да су текстови о Албанцима подједнако важни за све редакције и да се то питање не сме третирати као питање једне редакције. У тексту о Албанцима споран је сам приказ материје јер се у њему обрађује проблематика Албанаца уопште, а врло мало се говори о Албанцима као народности на Косову и у Југославији. Друга озбиљна примедба тицала се етногенезе Албанаца: „Ми се никако не можемо сложити с огрубљеном формулацијом да Албанци воде порекло од Илира те да се од 7. века не говори више о Илирима него о Албанцима. То не само да није тачно, него и, што је важније, сугерише механичко претварање Илира (не каже се којих и како после 500 година турске владавине) у Албанце. Оно истовремено негира присутност Словена и других етничких супстрата. Представљајући се као наследници Илира уопште, изостављајући сеобе и мешања, албански идеолози претендују на илирско наслеђе на врло широком простору, на велику Албанију“. Трећа примедба српске редакције односила се на Призренску лигу, на њено третирање и оцену: није постигнута сагласност око оцене да је ова Лига била опште политичка организација Албанаца која се борила за право да сви народи слободно одлучују о својој судбини.[17]

Иако је Централна редакција „у основи“ заузела став да *Енциклопедија* мора да буде научно дело које садржи објективне, поуздане, научно повезане релевантне информације из културе и политичке прошлости и садашњости, савременицима је изгледало да начин рада ипак није примерен науци јер су се редакције договарале или преговарале о

[16] *Исто.*
[17] *Друга шанса науке*, НИН, 28. март 1982, 29.

научним „истинама". Јанковић је наглашавао да српска редакција није била изложена никаквим политичким притисцима и да је радила потпуно аутономно: „А историје, историјског материјала пуна је Енциклопедија Југославије. Рачуна се да таквог материјала има чак до 80 посто. У тој области има других опасности: има покушаја пројекцирања садашњости (или садашњих схватања, жеља и интереса на прошлост); има и извесних покушаја, нарочито кобних уношења национализма, националистичких ставова и оцена у разним видовима, покушаја некритичког улепшавања или величања прошлости свог народа, изостављања негативних збивања".[18]

Расправе о етногенези и идентитету појединих народа претили су да потпуно закоче рад на *Енциклопедији Југославије*. Посебно је бурно било на 46. седници Централне редакције, на којој је поново било дозвољено присуство новинара, одржаној почетком маја 1982. године у Загребу, толико бурно да су поједини главни уредници понудили оставке: генерал Бошко Шиљеговић, главни уредник Редакције за историју КПЈ/СКЈ, Драгослав Јанковић, главни уредник Редакције за Србију и Иво Цецић, заменик главног уредника Централне редакције.[19]

Најактивнији у дискусији био је Мухамед Филиповић, главни уредник Редакције за Босну и Херцеговину. Посебно је оштро реаговао на оцену да су се муслимани (као верска заједница) у Отоманској империји више руководили верским него класним интересима у политичком понашању. И Есад Мекули ни по коју цену није желео да прихвати оцену да суштину Призренске лиге одређује „панисламска идеологија". Осим тога, чврсто је стајао иза става да Албанци воде непосредно порекло од Илира. Мекули је истицао и следеће: „Морам рећи да су наши ставови о овим питањима остали непромењени, јер се базирају на савременим научним сазнањима и марксистичком приступу третирању прошлости и садашњости. Са овим се, дужан сам да вам саопштим, сагласило и наше покрајинско руководство, с којим смо се непрестано консултовали".[20]

Поједини чланови црногорске редакције противили су се начелу „двојности" у црногорској књижевности. Ове две редакције позвале су се на неидентификоване политичке факторе који наводно стоје иза њихових ставова, што је директно довело у питање смисао научног рада на „Југославици". Генерал Шиљеговић је наглашавао: „Ако иза научних ставова, као аргумент, стоје неоспориви политички форуми, онда ми овде немамо шта да тражимо. Нека се онда форуми између себе договарају и нека онда они на себе преузму одговорност за ову Енциклопедију".[21]

Мухамед Филиповић је тврдио да историја и није наука, већ одраз тренутних политичких и других интереса, и да никоме не би требало да смета постојање „паралелних" историја. Свако је имао право да, сходно „сопственој пробитачности", пише своју историју. Они који се нису са њим слагали, истицали су да је то залагање за пројектовање садашњости на прошлост, тј. пројектовање „модерних марксистичких достигнућа" на прошлост. Велики проблем било је и разграничење припадности

[18] *Исто*, 30.
[19] Теодор Анђелић, *Нови прилози о пореклу нација*, НИН, 16. мај 1982, 33.
[20] *Исто*.
[21] *Исто*.

књижевника између српске и црногорске књижевности. Слободан Томовић је истицао да се може говорити само о утицајима појединих националних књижевности на црногорску књижевност, али да се не може говорити о њиховој тзв. двојности.[22]

Драгослав Јанковић је имао одређене примедбе на текст *Народи и народности Босне и Херцеговине*: распоред Срба и Хрвата на простору босанске феудалне државе, употреба латинског језика у цркви и улога босанске цркве и интеграцији босанског простора. Филиповић је, пак, наглашавао да Босну не треба третирати као механички збир народа који живе на том простору. Новинарима је саопштено и да је „посебним поступком" постигнута сагласност о текстовима *Албанци* и *Албанско-југословенски односи*. Наводно је био усвојен „максималан број сугестија рецензената", али је ипак остала још једна провера од стране „истакнутих историчара и других научника из целе Југославије" . Ипак, настала је „извесна збуњеност" када је Есад Мекули изјавио: „Неке ствари ипак треба да уђу онако како мисли наша редакција, односно наши стручњаци. Неки периоди из историје морају да се обраде на један нови начин, да се дају као нови прилог марксизму. Ми смо на бази сада много разложнијих рецензија направили предлог који ће можда претрпети неке измене, али који је много ближи решењу. Надам се да ћемо сви изборити нужно разумевање".[23]

Тензије су настављене када су на дневни ред дошли текстови о Црној Гори. Полемика је вођена око настанка црногорске нације, а већину примедби упућивала је, наравно, редакција за Србију. Из редакције за Црну Гору је наглашавано да је веома тешко утврдити када су настали Црногорци, као што је исто тако тешко утврдити и на шта се име Црна Гора првобитно односило – на Паштровиће, на Катунску нахију или на нешто друго: „Све су то тамна мјеста у историји која није могуће прецизно установити." Озбиљне примедбе стављене су и на текст о језику којим се говори у Црној Гори, па је у току било његово „усклађивање", али са неизвесним роком завршетка. Одговарајући на једну примедбу М. Зечевића, секретар црногорске редакције је истакао и следеће: „На питању језика се манифестују ванредно значајне политичке струје. Према томе, стручност је једно, а политика друго. И ако говоримо о Црногорцима који живе у Србији, они имају своју филозофију језика".[24]

Ова дискусија дала је повода коментатору „Нина" да закључи како се ушло у фазу озбиљног размеђавања прошлости: „*Неки чак сматрају да то треба што пре и што доследније учинити, не питајући да ли се заједничка историја може поделити*".[25]

У раду Централне редакције није се одмакло од слова А, седнице су често одлагане због несагласности око одреднице о Албанцима, а све се више компликовао и спор око црногорског језика. Из црногорске редакције су поручивали да нема компромиса када је у питању црногорски идентитет. Највећи проблем у Црној Гори било је пројектовање данашњег стања на далеку прошлост, што је водило у пуну ревизију

[22] *Исто*, 34.
[23] *Исто*, 30.
[24] *Исто*, 31.
[25] *Исто*.

историјске науке: „Ако се као историјски пресек, рецимо, узме време у коме је живео владика Његош који је себе, као што је познато, сматрао Србином, онда се поставља питање да ли је у Његошево време црногорска нација већ конституисана као нација или у то доба још није била нација“.[26]

Спорни текстови *Албанци* и *Албанско-југословенски односи* усвојени су тек крајем новембра 1982. године, на 48. седници Централне редакције. Иво Цецић, заменик главног уредника *Енциклопедије,* са „видним олакшањем“ обавестио је о томе јавност: „Различита становишта појављивала су се у вези с поријеклом, именом и језиком Албанаца, односима појединих народа и народности на тим просторима, Призренском лигом, Скендербегом, аграрним реформама и миграцијама становништва, улогом Партије, учешћем у НОР-у и слично. Ипак, чини се, постигли смо велики напредак у научном дефинисању тих компликованих питања. Смиривањем страсти, без наглашавања, договорно и одговорно, непристрасно, без негирања или понижавања било кога, постигли смо, сматрам, оно што је могуће у датим увјетима, заједнички уважавајући чињеницу да је Енциклопедија Југославије капитално научно дјело изузетно важно за све народе и народности Југославије“.[27]

Када су ствари приведене своме крају, Момчило Зечевић, секретар српске редакције, обавестио је јавност о свим проблемима који су пратили рад енциклопедиста на темама из албанске историје. Говорио је о „седам година борбе“ најистакнутијих југословенских стручњака за питање историје Албанаца и албанско-југословенских односа, познатих историчара, археолога и лингвиста, са албанским историчарима и другим научним радницима на Косову око текстова *Албанци* и *Албанско-југословенски односи.* Редакција за Косово упорно је одбијала све примедбе и сугестије, а подршку је добијала од Махмута Бакалија и Фадиља Хоџе: „Било је и гротескних ситуација када би око неке оцене Али Хадри устајао са састанка Централне редакције и враћао се после телефонских позива Приштине или Београда са изјавом да не може прихватити неку примедбу или сугестију у предметном енциклопедијском тексту“.[28] Уз подршку неких тадашњих чланова Централне редакције, пре свега бившег главног уредника за БиХ Мухамеда Филиповића, као и захваљујући принципу консензуса који је у почетку био наметнут, многи захтеви косовске редакције остали су и у коначним верзијама поменутих текстова.

Зечевић говори и о конкретним политичким притисцима. Тако је ПК СК Косова и Метохије тражио да се из текста *Југословенско-албански односи* уклоне оцене о стању у Албанији, да се обавезно пише о „негативним тенденцијама старе Југославије и Велике Србије“ у развоју албанско-југословенских односа, о колонизацији, исељавању и денационализацији албанског живља: „У овом тексту обавезно треба споменути Темпа да је у име ЦК био у Албанији, али то само као констатацију, без оцењивања. Треба водити рачуна и сачувати се од глорификације улоге

---

[26] *Исто.*

[27] Милош Мишовић, *Кад се стишају страсти,* НИН, 5. децембар 1982, 28.

[28] Момчило Зечевић, *Албанска историографија на Косову као идеологија и политика*, „Комунист”, 17–24. новембар 1989; наведено према: М. Зечевић, *Прошлост и Време*, Београд 2003, 499.

КПЈ у вези стварања Комунистичке партије Албаније и улоге НОП-а у Југославији за развој НОБ у Албанији".[29] У помоћ је прискочио и Фадиљ Хоџа, тадашњи потпредседник Председништва СФРЈ. Како истиче Зечевић, он је тражио да се не пише ни о каквим сукобима између Албанаца и Срба, а да се посебно нагласи добра сарадња комунистичких партија Југославије и Албаније у Другом светском рату, као и да Југославија није имала патерналистички однос према Албанији: „Тако је захваљујући беспримерном политичком притиску на један научни и стручни пројекат и 'односу снага' у земљи, Централна редакција прихватила текстове. Биле су узалудне критике дате од истакнутих југословенских научника да ови текстови морају бити превасходно у функцији задатка и принципа на којима се темељи израда Енциклопедије Југославије, да одредница 'Албанци' треба да обухвати пре свега Албанце као народност у Југославији, да чланак о Албанцима као народу има крупне негативне импликације, да се историја не може фалсификовати, почев од приказа порекла Албанаца па све до контрареволуционарних догађаја на 1968. године на Косову".[30]

Пажљиви аналитичари свих дешавања око другог издања *Енциклопедије* уочавали су како су политички утилитаризам и тежња за самодопадљивошћу били главни узроци неспоразума: „У досадашњим расправама о спорним текстовима више се говорило шта у њима није добро а мање се помињало како је Централна редакција усвојила првобитни текст са таквим грешкама". Када би дошло до полемике, именовала би се посебна стручна група која би помогла да се усагласе ставови, али би се тако отварао само нови талас сукобљавања: „Усвојени текст још није доступан новинарима да би се могло видети шта је у њему измењено а шта је остало од првобитне верзије. Истичући да су усвојени текстови 'великим делом плод заједничког рада' Есад Мекули је нагласио да је 'заједничким напором постигнуто да Албанци у Југославији први пут буду на прави начин презентовани у заједничкој енциклопедији' због чега је свима срдачно захвалио. Строжи критичар би тешко нашао оправдање за претеране похвале и одушевљења оним што је постигнуто после толиких отезања, опирања и нагађања".[31]

Иво Цецић је разлоге кашњења видео у сложености посла јер је овако замишљена *Енциклопедија* представљала јединствени енциклопедијски подухват у свету: „Други значајан разлог лежи у томе што су се након појаве прве свеске догодиле оне немиле сцене на Косову. Јавне полемике и критике које су упућене неким текстовима у првој свесци, разумљиво су битно утјецале на темпо рада на другој књизи, а посебно на темпо рада на првим свескама зидања на језицима народа и народности. То је најмање за неколико мјесеци одужило рад на овим издањима. Расправе о тим питањима биле су мучне и тешке и битно су утјецале на припреме нових текстова".[32]

Цецић је указивао да највеће муке настају са темама из историје: „То су теме из наше стварности које егзистирају годинама, деценијама а

[29] *Исто,* 500.
[30] *Исто,* 502.
[31] *Исто,* 29.
[32] Милош Мишовић, *Напуштање илузија*, НИН, 2. јануар 1983, 34.

понеґдје и стољећима. Неке од њих наше друштво и наша наука још нису преовладали. Енциклопедија се ради у таквом друштвеном амбијенту и јасно је да се људи који обављају тај посао суочавају са веома сложеним проблемима. Појединачних политичких интервенција је повремено било, али сад бих могао да кажем да су оне у цјелини елиминиране. Прво, због тога што се видјело да оне не би помогле и друго, што смо дали енергичан отпор таквим настојањима оријентишући се да сва питања рјешавамо на начин који је једино могућ за реализацију овако комплицираног знанственог дјела".[33]

Мишовић је оптимистички закључио да су „разбијене илузије" како се *Југославика* може правити „као збир разнородних жеља".

У пролеће 1983. године Централна редакција је знатно ефикасније радила, а „тајна" је била у одлагању појединих тема: „Одложено је, на пример, и заузимање коначног става о томе под каквим називом ће се обрадити српскохрватски језик, односно језик којим говоре Срби, Хрвати, Црногорци и Муслимани". Доста се расправљало и о представљању књижевности. Сви су се залагали за територијални принцип, осим српске редакције. Момчило Зечевић, секретар редакције, истицао је да се код обраде појмова из духовне културе мора применити национални принцип, „с тим што ће се читалац упутити да погледа и одредницу обрађену по територијалној шеми".[34]

Највише се расправљало о Бајраму Цурију – текст о њему нашао се по четврти пута на дневном реду. Спорно је било да ли ту личност, на основу њене укупне делатности, треба приказати као националног јунака или као револуционара, за шта се залагала редакција Косова. Редакција за Македонију је тражила да се текст о Јовану Бабунском допуни реченицом са којом се није сложила српска редакција. У питању је била оцена мера које су одреди под командом Бабунског предузимали према становништву после протеривања Турака из Македоније. Редакција за Македонију је захтевала да се те мере окарактеришу као злочин према становништву. Српска редакција је тврдила да се није радило о злочину, већ о прекорачењу овлашћења у одређеној ситуацији, што је једногласно прихваћено.[35]

*

Неки проблеми у писању *Енциклопедије Југославије* били су нерешиви и збуњивали су научну и културну јавност. Били су, наравно, политичке природе. Проблем представљања „СР Србије" и њених покрајина трајао је пуне четири године!

На 51. седници Централне редакције ЕЈ, одржане јуна 1983. године, Иво Цецић, тадашњи заменик главног уредника, изјавио је да Југославенски лексикографски завод планира да у сарадњи са одговарајућим покрајинским институцијама објави сепарат „Војводина, САП". Затим је Редакција ЕЈ за Србију 22. јуна упутила писмо главном уреднику Централне редакције у коме је нагласила да ова одлука представља напуштање

[33] *Исто,* 36.
[34] Милош Мишовић, *Умерени тонови,* НИН, 17. април 1983, 31.
[35] *Исто.*

прихваћених принципа „у приказу СР Србије". Српска редакција је сматрала да редослед објављивања текстова о Србији треба ускладити са уставним решењима, тј. са њиховим навођењем у Уставу СФРЈ и Уставу Србије: „Напуштање овог принципа који је Централна редакција већ уградила у програм другог издања Енциклопедије Југославије, угрозило би равноправно приказивање СР Србије у односу на остале републике".[36]

На новом састанку Централне редакције, одржаном 12. јула 1983. године у Београду, Цецић, иначе директор ЈЛЗ, наглашавао је да је у питању само практична одлука, комерцијално и техничко питање „којим се ништа битно не рјешава већ се издавање сепарата прилагођава одређеној, односно процијењеној друштвеној потреби. Стога одбијам сваку шпекулацију око моје изјаве којој би се хтјело дати некаква политичка интонација, јер тога доиста није ни било".[37] Слично је говорио и Томислав Кетиг, уредник Редакције за Војводину: никаквог одступања од утврђених принципа није било; Војводина и Косово нису само саставни делови Србије, већ и конститутивни елементи федерације и да, аналогно томе, њихова презентација у ЕЈ мора бити у складу са обе политичке чињенице; у војвођанској концепцији нема нежељених државно-правних и политичких импликација. Ове ставове, уз опаску да је изненађењем покретањем овог питања, подржао је и Есад Мекули, главни уредник Редакције за Косово.[38]

Расправе и бесконачни састанци нису донели прихватљиво решење. То се показало и на састанку Централне редакције одржаном 21. септембра 1983. године у Скопљу, на коме је покушано да се наметне решење које главни уредник редакције за Србију, Драгослав Јанковић, није прихватио. Посебно је било уочљиво настојање Иве Цецића да се прихвати концепт војвођанске редакције. Он је сматрао да пресудно треба да буде мишљење Знанственог вијећа ЈЛЗ-а, чији је управо он био председник, иако то тело није имало уставно-правне ни научне основе да о томе расправља. Ипак, на седници одржаној 8. децембра 1983. године ово Веће је констатовало следеће: „Оцјењујући аргументе којима је поткријепљен ненадан захтјев једне редакције за ревизију таква абецедара (изостављање двају покрајина као засебних енциклопедијских јединица), Знанствено вијеће налази да ти аргументи нарушавају почетне стручно-енциклопедијске критерије, а нису у складу ни с признатим друштвеним вриједностима којима се руководи овај енциклопедијски пројекат. Обрада САП Косова или САП Војводине у засебним енциклопедијским јединицама не значи нити може значити елаборирање уставне позиције ових покрајина као нечег изван Србије, као што ни уврштавање засебних натукница о Бачкој или Банату не одређује њихов сепаратни статус у односу на Војводину".[39]

Ово мишљење није, наравно, прихватио Савет Редакције ЕЈ за Србију. Разматрајући поново (12. децембра 1983) питање приказа Србије и покрајина у другом издању, закључено је да је због равноправног приказа Србије, које је утемељено на федеративном принципу, нужно

[36] *Србија и покрајине*, НИН, 10. јануар 1988, 29.
[37] *Исто.*
[38] *Исто,* 30.
[39] *Исто.*

да се и на макропедијском принципу израде текстова, у свим до сада објављеним књигама поштује важеће уставно начело о редоследу навођења Република и покрајина, што изражава њихово заједништво и њену државност. Наглашено је да захтеви за обраду покрајина изван просторног и садржајног оквира Србије, практично своди приказ ове републике на њен ужи део: „Приликом заступања овог става који првенствено има за циљ да обезбеди равноправан приказ СР Србије у односу на остале републике у ЕЈ, Савет и Редакција за Србију нису никад и ничим захтевали било какву ревизију, односно доводили у питање садржајни и просторни интегритет усвојеног алфабетара, као ни самосталност и сврсисходност постојања и рада редакције ЕЈ за социјалистичке аутономне покрајине".[40]

На седници Централне редакције одржаној 17. септембра 1984. године, расправљало се о текстовима из хрватске историје које су написали Јарослав Шидак и Љубо Бобан: „Неки учесници су замерали писцима што у појединим текстовима о хрватској повести нису правили разлике између историје Хрвата и историје хрватских земаља. Они су истакли потребу да се више нагласи специфичност развоја Истре, Далмације, Дубровника и других крајева Хрватске". По мишљењу Драгослава Јанковића, више пажње требало је посветити односима Хрвата и Срба у Хрватској, посебно њиховој културној и другој сарадњи: „У понуђеним текстовима више се говори о сукобима него о сарадњи и заједничком животу тих народа".[41]

Нови неспоразуми избили су око Војислава, мало познатог зетског владара из 11. века. О њему се разговарало 23. јула 1986. године. Централна редакција добила је, намерно или случајно, два приказа о овој личности: први је доставила Редакција за Србију, чији је аутор био академик Сима Ћирковић, преузет из првог издања Енциклопедије и прилагођен критеријумима утврђеним за друго издање. Други приказ је, на захтев Редакције за Црну Гору, написао црногорски историчар Павле Мијовић, такође академик. Његов текст био је знатно дужи, а садржајно се разликовао од Ћирковићевог, па се поставило питање који текст треба да уђе у Енциклопедију. Централна редакција определила се за Ћирковићев рад, уз образложење да се текст из првог издања не мења „уколико је аутор жив, ако је он од ауторитета и ако нема озбиљног разлога".[42]

Наравно да таква одлука није могла да прође без жучне реакције из Црне Горе. Сретен Асановић је сматрао да је текст о Војиславу обавеза и право црногорске редакције, „те да позивање на то ко је шта некад радио није аргумент". Према његовој оцени, Ћирковићев текст је писан пре више деценија „кад је однос према многим проблемима био сасвим друкчији". Божина Ивановић је сматрао да је текст о Војиславу само „проба" која води „подривању темеља концепције", а Ратко Ђуровић је истицао да би „одрицање од Војислава и Зете значило одрицање од интегритета и континуитета црногорске историје и културе". Треба нагласити и то да је првобитна намера Централне редакције била да у

[40] *Исто.*
[41] *Повест Хрвата*, НИН, 23. септембар 1984, 31.
[42] Милош Мишовић, *Спорна прошлост*, НИН, 27. јул 1986, 22.

српском издању иде Ћирковићев а у црногорском Мијовићев текст, што је наишло на снажно противљење редакције за Србију и посебно С. Ћирковића[43]

Два текста су имала врло озбиљних разлика. Ћирковић је свом црногорском колеги, у критичкој оцени која је била већа од самог Мијовићевог текста, замерио да „прећуткује и настоји да потисне сва места у изворима где се употребљава српско име, а у исто време конструише континуитет Дукљана (који би били нешто посебно) и савремених Црногораца". Драгослав Јанковић је посебно замерио својим црногорским колегама што нису, пре него што су наручили нови текст о Војиславу, ступили у контакт са Ћирковићем и упитао докле сеже аутономија појединих редакција. Одговорено му је веома жестоко: „Ако се ради о црногорској држави и континуитету црногорске државе, онда је заиста квалификована црногорска редакција да о својој држави говори и пише. Немојте нам ограничавати суверенитет и право наше редакције да говоримо о себи. Ми никог не узурпирамо, ми не тражимо да обрађујемо ни Немању, ни Звонимира, ми тражимо да обрађујемо оне који су на линији нашег развитка и у континуитету црногорске државе и друштва".[44]

Како су уочавали добри познаваоци тадашњих прилика, зетски кнез Војислав никако није био личност која би заслуживала да се о њој толико дискутује, као и да му није припадао изузетан енциклопедијски третман: „Али, ето, тај Војислав, као и низ других у историји епизодних личности, постао је неочекивано камен нашег енциклопедијског спотицања. Постао је, наиме, оно чиме неки енциклопедисти желе да по сваку цену размеђе заједничку прошлост српског и црногорског народа. Разни Војислави остаће запамћени и по томе што су на свој начин 'упозоравали' да ни друго издање Енциклопедије неће бити поуздан водич кроз нашу романтичарски прошлост и неоромантичну садашњост. Досадашње искуство је недвосмислено потврдило да ће Југославика, ако и даље буде рађена на досадашњи начин, више личити на колекцију политичких компромиса него на збирку научних приказа о нама и нашој прошлости".[45]

Савременици су на разне начине објашњавали како су поједини текстови сумњиве научне вредности могли да уђу у Енциклопедију која је претендовала на научну тачност. Највише њих се слагало у мишљењу да је наука у тим случајевима била потиснута политичком одлуком. Тако је и сагласност за изузетно критиковане текстове о Албанцима дало Председништво ПК СК Косова, а редакција ЕЈ за Косово је то схватила као „својеврсни атест".[46]

Али, како је писао М. Мишовић, када би ти текстови о Албанцима били једини „промашај", преко тога би и могло да се пређе: „На жалост, није тако. Када је изашла друга свеска латиничног издања, у којој је дат комплексан приказ Босне и Херцеговине, јавила се нова непријат-

---

[43] *Исто.*

[44] *Исто,* 23. Јаков Сиротковић је прекинуо даљу расправу, а доста неуобичајен став за ондашње прилике изнео је Владимир Стипетић, главни уредник Редакције за Хрватску, који је упозоравао колеге из Црне Горе да историју Хрвата пише Бого Графенауер и да главни критеријум мора да буде стручност а не национална припадност (Исто).

[45] М. Мишовић, *Југославика или лоша политика*, 18.

[46] *Исто,* 19.

ност. На више скупова књижевника и других културних радника ове републике жестоко је критикован ненаучни приступ у многим приказима". И одредница „Црногорска митрополија" у трећој свесци латиничног издања подвргнута је озбиљној стручној критици. Још више је консултација и неспоразума било и око тога како и под којим називом приказати језик којим су говорили Срби, Хрвати, Црногорци и Муслимани. Још 1983. године договорено је да назив заједничког језика треба да гласи *„језик српскохрватски/хрватскосрпски, хрватски или српски"*. Баш тако. Текст о том језику требало је да напишу (најкасније до краја марта 1984) Далибор Брозовић из Задра и Павле Ивић из Београда, али он ни до краја маја 1986. године није стигао на дневни ред Централне редакције, а „нико још није објаснио због чега".[47]

НИН је наставио да континуирано прати рад на другом издању *Енциклопедије Југославије*, отварајући својеврсну јавну расправу о најспорнијим темама. Бого Графенауер, бард југословенске историографије и један од најзначајнијих аутора *Енциклопедије*, са посебним огорчењем је указивао на појаву, иницирану из црногорске редакције, да само национално подобни научници могу да се баве истраживањем прошлости: „До последње дискусије у централној редакцији нисам ни помислио да научни рад на историји другог нашег народа осим сопственог (за мене словеначког) јесте 'ограничавање суверенитета' тог другог народа! Јер 'право редакције да говори о себи' свакако не спада у питање суверенитета. Ово становиште ми је потпуно несхватљиво, али истог момента пале су ми љуске са очију и сазрело ми сазнање од кога сам се увек бранио да се, наиме, управо таквим становиштима изражава парохијска територијална блокада нашег научног рада, а судови и воља политичких структура одређује правце и ограничава домет друштвених наука, а нарочито историје".[48]

Графенауер је указивао на пионирски рад Станоја Станојевића на првој *Народној Енциклопедији Краљевине СХС* (1924) који је, уз помоћ 150 научника из Београда, Загреба и Љубљане тај рад завршио за пет година. Његови резултати у домену историје нису превазиђени ни у првом издању *Енциклопедије Југославије*: „Станојевић је поставио основе своје енциклопедије једино на квалитету научних радника. Крлежа се није ослонио на то, није ишао на колектив и његов домет и концепције, него на властите концепције културне хисторије које су биле једним делом и проблематичне, али су ипак научна питања у Крлежиној редакцији имала највећу тежину. Друго издање није више постављено на подлогу квалитета научних радника, већ на бирократску подлогу. Републичке редакције нису постављене на основу научне него политичке тежине".[49]

Сима Ћирковић је био „запањен чињеницом" колико је било тешко одржати континуитет у научном раду, чак и између два издања

---

[47] *Исто.* Коментатор „Нина" није желео да прећути оно што се није износило у јавност, али је било очигледно: да лектори и редактори у ЈЛЗ прилоге аутора из Србије „преводе" на западну варијанту заједничког језика: *„Није потребно наглашавати колико таква пракса доприноси међусобном зближавању и шта она значи за аутоpe који држе до свог језичког израза"* (Исто).

[48] *Југославика или лоша политика*, НИН, 10. август 1986, 16.

[49] *Исто.*

једног дела: „Оно што нормално треба да буде употпуњена и побољшана верзија истог дела, овде прети да се отргне и осамостали до те мере да пориче прво издање. У сваком случају, на путу је да изневери његову основну критичку инспирацију. Енциклопедија је постала позорница свакојаких сукоба, место где се стручне дискусије под рефлекторима јавности политизују, прерастајући некад у инциденте који се рефлектују на међунационалне односе. Десило се да је за неупоредиво мањи посао ревизије и ажурирања образован апарат много већи од онога који је створио осам томова првог издања. Апарат је структуриран по узору на политичка тела надлежна да воде заједничке послове у Федерацији: свака република и покрајина добила је посебну редакцију, уз партијску и војноисторијску. Материја којом се Енциклопедија бави одмах је подељена у својој актуелној и историјској димензији, што није могло остати без последица. Оне су биле толико изразитије што се то дешавало у време бујања републичко-покрајинских етатизама, када се механизам Енциклопедије нудио као место за довршавање националних, односно етатистичких идеологија и за спровођење културне политике прожете таквом идеологијом".[50]

Најтежа последица била је однос нових редакција према целини: њима је оно, упозоравао је Ћирковић, што су желеле да обнародују о себи било важније од програма и критичких интенција: „За њих је питање да је аутор 'наш' било важније од питања какав је квалитет и какве су измене стварно потребне у чланку из првог издања. Централна редакција је доведена у ситуацију да се више бави арбитрирањем и изглађивањем неспоразума него чувањем духа и, колико је могуће, слова Енциклопедије. Ствари су се нарочито погоршале од тренутка када су чланци почели да се третирају не само као извор информација, већ и као индикатор уставних односа. Скоро су ишчезли чланци који су приказивали целину или веће делове Југославије, који су пратили неке раније границе. Није јасно зашто се морало дати локалном дилетанту да исквари чланак Анте Бабића о историји средњовековне Босне? Убачен је нови чланак о народима и народностима БиХ, за који се сећам да сам четири пута писао рецензију упозоравајући на то да се не могу одржати формулације по којима су Хрвати и Срби у Босни били неки други Хрвати и Срби, различити од оних у суседним земљама. Било је потребно писати и упозоравати четири пута да би се изоставило тврђење да је у католичкој цркви био латински језик, у православној грчки, а само у босанској цркви народни језик! Остављам по страни тенденцију тога чланка. Кад упозорите на једностраност, тенденциозност или какву другу општу слабост неког чланка и скренете пажњу на нетачности и погрешне и неодрживе формулације, онда се детаљи исправе, а тенденција задржи и укупан резултат је да сте помогли да добро изгледа текст за који сте пре тога сматрали да није достојан да се појави у Енциклопедији".[51]

Милорад Екмечић је наглашавао како је политика „уклела" енциклопедијска издања која су увек остајала у сенци националне идеологије. Посебно су промене у југословенској идеологији настале после 1960.

---

[50] *Исто,* 17.
[51] *Исто,* 17–18.

године утицале на писање *Енциклопедије Југославије:* „То је време када републички етатизам постаје историјски идеал и када се рађа мисао да саме републике могу правити своје енциклопедије. У таквим околностима, не изгледа уверљиво заклињање уредништва у другом издању Енциклопедије Југославије из 1980. да није учињена никаква промена у „концепцијском и програмском стајалишту" и да је ту само боље остварен стари задатак „да се даде марксистички, дакле, с научном истином сугласан приказ друштвено-политичког, културног и привредног живота у југословенском друштву, у стварној основи и духовној надградњи". Према ономе што се практично урадило, то звучи само као бледа утеха за главног уредника да ми нисмо Источна Европа у којој енциклопедијска издања не зраче никаквом светињом самосталног научног закључивања. Поред званичне редакције, у позадини је била и једна састављена од изабраних политичара која је давала параф да се поједини текстови могу објавити".[52]

Екмечићу је изгледало да је при раду на другом издању *Енциклопедије* напуштен принцип да у приказу југословенске историје наука мора бити свој властити судија, да је идеологија републичког етатизма уграђена у темеље целог издања, па се историја појединих области приказује као издвојена целина кроз све прошле векове, „до првог националног Адама". Зато је постојала опасност да нико не поверује у тачност података који се износе у *Енциклопедији:* „Очигледно, она је доживела колосално историјско расуло и највећи домет који је показала јесте поткрадање идеологије десних сепаратистичких покрета до 1945. Сада се поново говори да у Босни постоје две православне нације (српска и влашка), опет се преферира турска државна баштина ослободилачким покретима који су уједињавали Југославију. Полуписмена, сељачка бирократија наметнула је своју идеологију која нема савршено никакве оригиналности, сем да се поткрадање из десних џепова проглашава марксизму сагласном науком. Неки од историјских и политичких прилога у другом издању Енциклопедије су у толикој мери огледало идејног расула наших републичких бирократија, да се од њих не може очекивати ништа више од сведочанства једног злог времена".[53]

Алојз Бенац, нови главни уредник Редакције за БиХ, имао је потпуно другачије мишљење. Анкету „Нина" оценио је као намеру негативне критичке интонације: „Било би, чини се, коректније да је дата једна комплетна оцјена до сада објављених томова Југославике и да се на основу такве оцјене водила дискусија и о позитивним достигнућима и о промашајима, и о неслагањима о појединим оцјенама".[54]

Истицао је да је Централна редакција састављена од еминентних научника, међу којима има врло угледних академика, да се сви они труде да савесно обаве своје задатке: „Нисам примјетио да је Централна редакција (посебно на сједницама) подвргнута неком политичком притиску и зато не бих могао никако прихватити оцјену професора Бога Графенауера да је о свим спорним питањима очито одлучујуће политичко становиште република и покрајина. На првом је мјесту и овде научно

[52] М. Екмечић, *Одгајање свести*, НИН, 17. август 1986, 17.
[53] *Исто*, 18.
[54] *Полемика изван „средине"*, НИН, 24. август 1986, 24.

опредељење, што никако не значи да нису могући промашаји. То је готово неизбјежно у сваком комплекснијем научном послу".[55]

Бенац је указивао и на сложено друштвено-политичко окружење које је пратило рад на *Енциклопедији:* етатизми, регионализми, шовинизми, национализми, идејна и политичка размимоилажења; републике и покрајине су се у великој мери осамосталиле, добиле су своје универзитете, академије, институте, па свака редакција тражи сараднике у својој средини, „а било би неоспорно боље да се траже најпозванији стручњаци из цијеле земље"; поједини аутори актуелну политичку ситуацију пројектују у прошлост „и невоља је опет на помолу". Није баш био одушевљен великим дискусијама о *Енциклопедији:* „Зар нам још није доста свих тих јалових дискусија и трошења друштвених средстава за започете и недовршене пројекте? Било би заиста много боље да се сугеришу извесне корекције у раду редакција, а да се подрже сви њихови позитивни напори".[56]

Миомир Дашић, професор Титоградског универзитета, наглашавао да у приказу југословенске историје нису увек поштована строга мерила и методолошка начела историјске науке: „Занемарују се општи историјски токови и процеси који су били јединствени, недељиви и карактеристични за одређене временске периоде за шири југословенски простор, па и балканске и европске релације. Научним институцијама и колективима наметнута је жеља републичких и покрајинских политичких субјеката, дакле институција моћи изван науке и струке, да питањима обраде историје и културе приступају прије свега са становишта нивелација и политичких и националних симетрија. У том циљу су и стваране институције и изграђивани вјешти 'научни кадрови' који су се показали 'спремним' да у сваком моменту изњедре 'научно' историјско и друго штиво, а све наводно у циљу националне афирмације или 'подизања' угледа своје уже средине".[57]

Томислав Кетиг, главни уредник редакције за Војводину, није се слагао са онима који су указивали на политичка ограничења у раду на *Енциклопедији,* а они који су критиковали рад, заснивали су своје оцене на „дијагоналном читању" *Југославике*, сопственој преосетљивости и личном афинитету: „То није аналитички приступ него разапињање на крст јавности хиљаде својих колега и сарадника на овом пројекту и најелитнијих стручњака које наша земља има. Биће да је то она лоша политика коју помињете у наслову анкете".[58]

Драго Роксандић је пак наглашавао да није ни могуће раздвојити науку и политику јер „чисте" науке и „чисте" политике и нема: „Политика је итекако одговорна за друго издање Енциклопедије Југославије. Она је то била, она то јест и она ће то бити. Треба ли постојећу друштвену политику с тим у вези промијенити? Треба и то јако. Колико год оно морало бити усклађено с развојним потребама савременог, социјалистичког, самоуправног и федеративног југословенског друштва, колико год оно не може бити аполитично, оно мора бити деполитизирано. Науку и

[55] *Исто,* 25.
[56] *Исто.*
[57] М. Дашић, *Ко има право на медиокритетство?* НИН, 31. август 1986, 20.
[58] *Два супротна става*, НИН, 14. септембар 1986, 24.

политику није могуће потпуно раздвојити, али политика није наука".[59] Шта је тачно под овим Роксандић подразумевао, тешко је протумачити. Он је истовремено био и „згранут и постиђен" вестима о атмосфери нетрпељивости, ценкања, лицитирања, усаглашавања и договарања у редакцијском раду „у којем је ненаучан став у толико случајева исто толико легитиман као и научни, у којој логика националних, републичких или покрајинских представника одлучује о научној аргументацији. Чланови редакција често су присиљени прихватити правила игре, иако очигледно многи међу њима мисле да она нису добра".[60]

Васа Чубриловић је истицао да треба одати признање Мирославу Крлежи и Југославенском лексикографском заводу због рада на *Енциклопедији Југославије,* али је указао и на нека лоша искуства: „Кад је почео свој рад на спремању *Енциклопедије Југославије,* покојни Мирослав Крлежа, као организатор тога посла, уносио је много личног, свога, што није увек добро за ту врсту послова. Свуда у свету енциклопедијска издања спремају и објављују издавачка предузећа преко научних колектива састављених од најбољих научника појединих грана наука. Мирослав Крлежа се није увек овога држао, бар што се тиче првог издања Енциклопедије. Он је у своме послу био повезан са политичким руководством земље, јер је од њега добијао одобрење и средства за рад. Увек сам имао утисак да смо ми научници више ту дејствовали као поручени да нешто напишемо, а нисмо и одговорни за оно што ће се објавити. Мислим да је томе допринео и сам Крлежа као човек. Био је, у суштини гледано, контроверзна личност. Врло динамична, увек спремна на полемику, свестрано радознала, али сувише субјективистичка да би могла бити координатор и организатор строго научног писања енциклопедијских издања".[61]

Александар Христов се заложио за позитивније вредновање рада на другом издању *Енциклопедије.* Полемике нису имале такав призвук какав је произилазио из појединих написа; спољни притисци нису постојали, у Централној редакцији постоји критичка, аналитичка и теоретска мисао која утиче да се историјски извори сагледају у њиховој аутентичности. Рад Централне редакције има вишеструки значај за развој научне мисли и њене интегративне улоге у обради значајних питања из југословенске историје. Био је против екстремних теза о националном идентитету појединих народа, али је указивао да се не сме заборавити „да смо у револуцији остварили право сваког народа на самоопредељење".[62]

Централна редакција *Енциклопедије Југославије* није се састајала све до 12. фебруара 1987. године, када је у Загребу одржана 73. седница. Дан касније представљена је четврта свеска латиничног издања и то „без помпе и претенциозног церемонијала" какав је до тада био уобичајен. Водећи људи овог пројекта признали су први пут, како је то уочио Милош Мишовић, да у организацији и методу рада на *Југославици* постоје озбиљни недостаци. Јаков Сиротковић, главни уредник ЕЈ и Игор

[59] *Исто,* 25.
[60] *Исто.*
[61] *Два академика*, НИН, 21. септембар 1986, 25.
[62] *Исто,* 26.

Гостл, вршилац дужности директора ЈЗЛ обавестили су јавност о критичкој анализи досадашње праксе: „Судећи по ономе што су на овом скупу изложила двојица уводничара и што је без озбиљнијих резерви прихваћено као основа за будући рад, може се закључити да су у југословенским енциклопедијским просторима почели да дувају повољнији ветрови, што може да буде нека врста гаранције да ће у следећој етапи израде Југославике бити мање неспоразума и политичких надмудривања“.[63]

У међувремену је био и решен спор око зетског кнеза Војислава. Бранко Павићевић, главни уредник Редакције за Црну Гору, обавестио је колеге да је његова редакција прихватила текст Симе Ћирковића: „Тако је са очигледним олакшањем и задовољством, без даље расправе, овај спор окончан“.[64]Остао је, међутим, и даље проблем око одреднице о заједничком језику. Текст је каснио тачно три године: „Ако толико дуго траје обрада ове теме, са сигурношћу се може тврдити да неће ићи глатко ни њено усвајање“.[65] Извесна сагласност постигнута је и око текстова од којих се састоји одредница „Војводина, САП“ али је остало спорно место њихове презентације, тј. да ли ће се део тих текстова дати под одредницом „Војводина, САП“ или ће све бити презентирано у оквиру шеме „Србија, СР“, са пододредницом „Социјалистичке аутономне покрајине“.

*

Рад је ипак настављен како-тако. Уследиле су промене у редакцијама. Драгослав Јанковић је поднео оставку на место главног уредника Редакције за Србију, а на његово место изабран је академик Сима Ћирковић; на чело редакције за Косово уместо Мекулија изабран је књижевник Енвер Ђерђеку; у пензију је отишао и Иво Цецић на чије место је изабран Владимир Пезо, „друштвени радник из Загреба“. На 78. седници Централне редакције, одржаној 22. децембра 1987. године у Загребу, најважнија тачка дневног реда била је: „Разматрање синопсиса за абецедарску јединицу Косово, САП“. Нови главни уредник редакције за Србију подсетио је на генезу спора: „Ви који сте дуже у овом саставу знате да се први проблем јавио онда када је дошла на ред одредница 'Војводина'. Тада се поставило питање како да у Енциклопедији дође до изражаја сложеност СР Србије. Постојале су две могућности. Прва, да се покрајине прикажу као и друге регије, рецимо Банија, Барања, Далмација. У том случају, за сваку би се, осим географске целине, дала историја, историјски споменици, можда привреда, и НОБ. То би била једна крајност. Друга могућност би била шема Босне и Херцеговине која је као републичка шема потпуно разбијена и није типична“.[66]

Ипак је пронађено „средње“ решење према коме би било неопходно да се део података о покрајинама презентира тамо где се према абецедару појављује њихово име, а већина текста да се објави у оквиру шеме Србија. Међутим, ни тај концепт није реализован јер Савет редакције ЕЈ за

[63] М. Мишовић, *Нови тонови и стари проблеми*, НИН, 22. фебруар 1987, 31.
[64] *Исто, 32.*
[65] *Исто.*
[66] *Србија и покрајине*, НИН, 10. јануар 1988, 31.

Србију који „прати овај рад са друштвеног становишта“ није био за то да се овај проблем решава „на парче“. Тражено је да текст који ће се објавити под одредницом „Војводина, САП“ може да се усвоји када буде припремљен такав текст и за одредницу Косово, САП и када шема Србије буде комплетирана тако да се може видети како ће у њој бити приказане српске покрајине.[67]

Централна редакција, међутим, одлучила је да се због „хитности“ уместо текстова из шеме Косово припреми одговарајући синопсис са описом садржаја и предлогом аутора. Редакција за Косово је припремила синопсис на који није било озбиљнијих приговора. Ћирковић је оценио да предлог „наговештава паралелно приказивање у извесном смислу. Ако би се то избегло, овако компонована покрајинска шема не би довела до великих поремећаја у шеми Србија“.

Бранко Павићевић није тако мислио. Наглашавао је да је административно-управни појам Косова новијег датума и да се први пут јавља у Османлијској царевини када је формиран косовски вилајет: „Пре тога појам Косова у данашњем смислу није постојао. То је или далека преисторија, период досељавања Словена на Балкан, или немањићки период када Косово чини средишњу област српске средњовековне државе“. Владимир Стипетић, главни уредник Редакције за Хрватску, замерио је што се из синопсиса не види како ће бити приказан привредни развој Косова који је у послератном периоду био врло интензиван и шта ће се у приказу рећи о „демографској експлозији“. Питао се и зашто се у одељку „Косово у НОБ“ не помиње Бујанска конференција. Момчило Зечевић, секретар српске редакције, оценио је да су покрајинске шеме идентичне са шемом БиХ. Опредељујући се против „визуелне слике било које шеме“ заложио се да се у тексту прикаже како су се националне књижевности на Косову или у Војводини узајамно прожимале и додиривале: „Текстови који треба да буду објављени као посебне одреднице Војводине и Косова треба да буду својеврсне личне карте покрајина, максимално сажете и информативне, са одговарајућим упутницама где се шта о покрајинама налази у ширем облику СР Србије“.[68]

Енвер Ђерђеку је уважио готово све примедбе и сугестије, „али је врло разложно објаснио“ зашто треба уважавати и неке косовске специфичности, поготову кад је реч о народној књижевности Албанаца и Срба: „Ако то не би смо учинили, изложили би смо се без потребе жестокој критици“. Зато се посматрачима учинило да су југословенски енциклопедисти најзад дошли до сазнања како Србија са покрајинама треба да се представи.

Ако је овај проблем бар привидно био решен, отворен је нови, јер је 1988. година била доста „незгодна“ – тада се, наиме, навршавало 70 година од стварања Југославије. Разговори о првим текстовима из комплекса „Југославија“ почели су средином децембра; енциклопедисти су се надали да ће одредница „Југославија, СФРЈ“ бити права Југославика у малом јер ће на ограниченом простору бити представљене све карактеристике Југославије и све фазе њеног настајања, почев од прве идеје за стварање заједничке државе, „па до данашњих, не тако славних дана њеног

[67] *Исто.*
[68] *Исто.*

живота".[69] Ипак, било је видљиво да ће тешкоће око усаглашавања различитих критеријума аутора текстова бити тешко премостиве. Први је на „критичку проверу" стигао чланак *Југословенска и јужнословенска идеја* аутора Петра Корунића. Велимир Висковић, главни уредник Редакције заједничких текстова, изразио је забринутост што је понуђени текст за који је рекао да има „одређених слабости", од неких уредника оцењен тако да се не би могао прихватити без темељите обраде, чак и без промене аутора! Проблем је био у томе што је било тешко наћи аутора прихватљивог за све средине, а писања овог чланка нису се прихватили историчари којима је та тема веома блиска (Момчило Зечевић и Јанко Плетерски) „што на свој начин показује са каквим ће се тешкоћама енциклопедисти суочавати приликом избора аутора и обради тема из шеме Југославија".[70]

Тако је Централна редакција и без рецензије одбацила понуђени текст. Редакција за Црну Гору је сматрала да текст не може бити прихваћен јер не додирује читаве области врло важне за разумевање југословенске идеје. Фабијан Трго, главни уредник Редакције за војну историју, истицао је да се текст не може прихватити јер „стручно није примјерен енциклопедијском исказу, а помијешана је евокација повијести са разматрањем идеје". Негативну оцену Корунићевом чланку дао је и В. Стипетић, истичући да је према том тексту „југославенска идеја стала 1918. године" а то је нетачно јер она „доживљава трансформацију са стварањем Југославије". Висковић је на крају могао само да закључи следеће: „Ово је једна од оних тема гдје, у нашој данашњој ситуацији, на жалост, о избору аутора овиси коју ћемо истину добити. То је флуидна материја гдје је синтезу тешко писати. Пише се обично с неке националне визуре".[71]

Како је време пролазило, постајало је све јасније да ново српско руководство намерава да ускрати даље финансирање рада на Енциклопедији. О томе је често јавно говорио Милош Лабан, делегат Друштвено политичког већа Скупштине Србије. На једном скупштинском заседању, током лета 1989. године, упозоравао је да је у Хрватској службени језик 'хрватски', а у Србији још увек 'српскохрватски' и да треба размислити о даљем финансирању издања Енциклопедије на латиници. Затим је упоређивао *Хрватску енциклопедију* коју је током Другог светског рата издавао режим НДХ са *Енциклопедијом Југославије*. Главни уредник „усташке енциклопедије" био је др Мато Ујевић, а у првом издању *Енциклопедије Југославије,* у шест од укупно осам томова, он је био члан Редакцијског већа и заменик главног редактора. Главни редактор је био инжињер Петар Мардешић, капетана фрегате, који је такође сарађивао у „Хрватској енциклопедији".

У обе енциклопедије сарађивали су и Петар Скок, Јурај Андраши, Хамдија Крешевљаковић, Људевит Јонке, Круно Крстић, Петар Мардешић и Рикард Подхорски, а у биографијама ових лица у првом издању ЕЈ није било података о њиховој делатности за време Другог светског рата: „Веома је индикативно и то да у овом издању Ej имамо одреднице

---

[69] *Југославија о Југославији,* НИН, 18. децембар 1988, 32.
[70] *Исто.*
[71] *Исто,* 33.

о оба српска патријарха из тог доба, Варнаве и Дожића, док немамо одредница о тадашњем надбискупу Алојзију Степинцу. Дакле, читалац не може у том издању да прочита да је Алојзије Степинац, као и Дража Михаиловић, ратни злочинац. У светлу наведених чињеница, логично се поставља питање чија је то и каква историја. С тим у вези је интересантно видети како у првом издању почиње пасус о усташким злочинима над српским живљем: 'Репресалије према српском становништву усташе су оправдавале тврдњама да су Срби у Хрватској у прошлости увијек били на страни непријатеља хрватског народа, да су се током времена пенетрирали на територ ј који је припадао хрватској држави, нарочито у Босни и Херцеговини и да тај територ ји треба вратити хрватској држави. Окривљавали су цијели српски народ због положаја Хрвата у Краљевини СХС и Југославији и за политику хегемонистичко-унитаристичких снага'. Дакле, део текста о усташким злочинима над српским живљем почиње цитирањем усташког оправдања за то! Ако се овако пише историја, није ни чудо да се у Сабору СР Хрватске појављује и предлог о брисању српског имена из устава СРХ, који у јавном гласању подржи 40 делегата".[72]

Лабан је и даље, у јавним наступима, истицао како *је Енциклопедија Југославије* својеврсни „наставак усташке енциклопедије". Иако математичар по образовању, сматрао је да је у питању „ненаучно дело пуно фалсификата историје, подређено потребама дневне политике, дело у функцији антисрпске идеологије и величања хрватског националног бића. За све лоше што се икада збивало у Хрватској, ова књига криви Србију и Србе. Истовремено, ово дело је одраз вазалног односа неких српских научника према хрватским интелектуалцима. Наши научници пристали су на ове неистине и на њихово финансирање и објављивање, понајвише на хрватском језику. А тај језик је тако архаичан да нас неодољиво подсећа на време и дух НДХ".[73]

Лабан је истицао да треба сачекати са одлуком о даљем финансирању *Енциклопедије Југославије* и да тек после „аргументоване расправе" треба повући прво и друго издање и угасити „овај југословенски пројекат који нас свађа, дели врећа". Тек после тога требало је одлучити да ли ће се ићи на потпуно нови пројекат енциклопедије: „Уз то треба се договорити на ком језику га треба писати, који ће југословенски научници радити на њему, какав треба да буде Савет редакције. Цабе ми данас потомцима причамо о равноправности народа и језика, када у својим библиотекама могу да нађу Енциклопедију Југославије само на хрватском језику. Није зато ништа необично што нам се деца свађају и учествују у националистичким ексцесима".[74]

Лабану је посебно сметала одредница о усташама и то још из првог издања, а посебно њен писац: „Аутор је занимљива личност, позната по свом 'трендовском деловању', професор др Љубомир Бобан, који је управо припремио и написао два уводна есеја фељтону о животу Алојзе Степинца. Фељтон објављује 'Данас'. Штета што као врстан познавалац

---

[72] Наведено према: Сава Даутовић, *Крлежа и неподобни енциклопедисти*, НИН, 20. август 1989, 39–40.

[73] Наведено према: Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, 3, Zagreb 1990, 275.

[74] *Isto*.

Степинчевог живота није имао прилике да пише за ЕЈ одредницу о Степинцу који је благосиљао усташе кољаче и био задужен за опрост грехова! Бобан се, међутим, довољно исказао у овом настојању да усташки покрет прикаже као политички, истина десничарски покрет".[75]

Лабан је Бобану замерио читав низ ствари које, наравно, нису биле стручне али су добро одражавала тадашњу атмосферу прекопавања заједничке прошлости и њену употребу у актуелним политичким процесима: „Кад човек чита прву одредницу, не мора бити историчар да би се скандализовао над оним што тамо пише. А пише да је реч о припадницима сепаратистичке, шовинистичке организације, хрватски ослободилачки покрет, у прво време хрватска револуционарна организација која се почела формирати након увођења апсолутистичког режима краља Александра, што је чист историјски фалсификат. Шестојануарска диктатура била је директна последица догађаја после атентата на Стјепана Радића и велике активности усташа које се нису могле спречити другим методама. Дакле, реч је о 'оригиналу фалсификата' историје у служби стално исте идеје која провејава кроз целу ЕЈ, а то је да су Срби унитаристи, хегемонисти, апсолутисти да би се оправдали они за које оправдања нема. Део текста о усташким злочинима над српским живљем почиње цитирањем усташког оправдања за то! Код усташких злочина не помиње се реч геноцид над Србима, већ само реч репресија. У овим капиталним делима ни речи нема о стратегији усташког покрета да се на Дрини повуче етнички чиста граница према Србији".[76]

Лабанове критике први је коментарисао Сава Даутовић: „За живота Мирослава Крлеже и Јосипа Броза Тита, када је писање ЕЈ имало третман најповлашћенијег и неприкосновеног издавачког пројекта, примедбе као што је Лабанова биле би доживљене вероватно као богохуљење, а тешко је и претпоставити како би се провео онај ко би се усудио да их јавно изрекне. Данас, срећом, адети више нису такви".[77]

Даутовић је указивао на један анонимни текст из 1952. године, објављен у органу КП Хрватске *Напријед*, у коме се упозоравало да је „Лексикографски завод усташко легло". Такве оптужбе некада су имале негативан ефекат на политички интегритет Мирослава Крлеже, а „њихове данашње варијације могу му ићи само у прилог јер је у својој средини, за разлику од Марка Ристића у српској, свој интелектуални ауторитет и политичке везе заложио за научне и књижевне рехабилитације једног круга људи за које је држао да се у НДХ нису толико компромитовали да би их требало заувек одбацити".[78]

Како пише Даутовић, сам Крлежа је често био у прилици да му се сарадници дискредитују и сумњиче, али је „и јавно и тајно", био врло упоран у настојању да их узима у заштиту и брани њихов научни интегритет, ако већ није могао политички „који је код многих заиста био окрњен због тога што су били интелектуално живахни и у време Павелићеве монструозне државе. Таквих, како је знао говорити 'бродоломника' у Лексикографском заводу и око Енциклопедије Југославије био

[75] *„Duga"*, br. 403 (5-18.8. 1989); Boban, *Kontroverze*, 3, 276.
[76] *Isto.*
[77] С. Даутовић, *Крлежа и неподобни енциклопедисти*, 39.
[78] *Исто.*

је окупљен поприличан број, у сваком случају већи од оног до којег је стигао Милош Лабан".[79] Милош Лабан је Даутовићев текст схватио као напад на њега и одбрану концепта *Енциклопедије Југославије!* Писао је како Даутовић има „велику храброст" када, макар и посредно, покушава да одбрани „један тако скуп и толико компромитован пројекат. Заиста, Даутовић је себи поставио један заиста незахвалан задатак да брани оно што се одбранити не може, да црно-беле одштампане чињенице завије у обланде које ће можда прогутати и овај народ и његови делегати. Али, нити је овај наш народ тако наиван, нити има зашто и кога више да се боји. Митинзи су за то најбољи доказ".[80]

Лабан је Даутовића оптужио да реафирмише послератну фразу о симетријама усташких и четничких злочина и да занемарује једну основну чињеницу: „Док се о четничким злочинима знало све до у детаље и ударало на сва звона, дотле су јаме пуне жртава монструозног усташког геноцида над српским народом (чија бруталност је згражавала чак немачке и италијанске фашисте) после рата зазидане и покривене велом државне тајне. И док се Даутовић диви Крлежиној амнестији културних прегалаца геноцидне усташке државе, морамо се запитати када ће бити амнестиране усташке жртве из зазиданих јама"?[81]

Лабан је говорио да Србија има дуг „према зазиданим жртвама усташког геноцида да не само престане са финансирањем ЕЈ, већ да Скупштина СР Србије, као потписник Друштвеног договора, повуче Енциклопедију из употребе на територији СР Србије и затражи адекватно финансијско обештећење од Југословенског лексикографског завода „Мирослав Крлежа" за уложена средства и за велику културну и цивилизацијску штету коју је оваква ЕЈ нанела српском народу".[82]

Наравно да је Љубо Бобан жустро одговорио: „Не може а да не импресионира дојам како се Лабан, стручњак за математику, тако детаљно, тако нијансирано разумије и у повијесна збивања, покрете, догађаје, личности, да му на томе могу завидјети и најбољи стручњаци за ту проблематику. Хоћемо ли задовољно констатирати како смо добили још једног стручњака за нашу новију повијест? Струка би требала бити задовољна"![83]

Бобан је затим детаљно описао како је, на инсистирање М. Крлеже, прихватио да напише одредницу о усташама. Посебно се задржао на Крлежином ставу да одредница о усташама мора бити „на истој разини с оном о четницима коју је писао друг Минић. Не смијемо у том погледу подбацити, не смијемо у томе заостати, мора то бити у истом рангу". Истицао је како је Лабан намерно из одреднице о усташама избацио реч „терористичка" да би се добио утисак како се о усташама блаже суди; да је из свих имена изоставио наводнике „па тако испада да ја тврдим како је ријеч о хрватском ослободилачком покрету, о хрватској револуционарној организацији. Наредна фаза је, зацјело треба очекивати, да сам баш ја и баш особно крив и одговоран за то што се поглавник Анте Павелић

---

[79] *Исто,* 40.
[80] М. Лабан, *Подобни енциклопедисти и неподобан народ*, НИН, 3. септембар 1989, 4.
[81] *Исто,* 6.
[82] *Исто.*
[83] Lj. Boban, *Kontroverze*, 3, 277.

звао баш тако, баш Анте Павелић".[84] Бобан је истицао како би било комично доказивати да је разлог проглашења шестојануарске диктатуре била појава усташког покрета, да такве конструкције не би пале на памет ни „најокорелијим сљедбеницима самог Пунише Рачића". Наглашавао је да је само објашњавао каква је била усташка пропаганда и да то није оправдавање такве политике: „У чему је смисао ове Лабанове конструкције? У томе да покушава доказати као ја, ето, служећи се усташким аргументима, оправдавам усташке злочине над српским народом".[85]

Бобан је објашњавао и да 1970. године, када је писано прво издање *Југославике*, реч „геноцид" није ни постојала у историографској литератури, а да је у „посљедњим годинама напросто преплавила један дио хисториографије код нас (ако се то може и назвати озбиљном хисториографијом) као и журналистичко-пропагандно-политичке медије. Првенствено је то у вези с актуализирањем контроверзи око Јасеновца (и уопће усташких жртава) те с тврдњама о геноциду над Србима и Црногорцима на Косову (занимљиво је да се у посљедње вријеме о томе не говори, или бар не толико колико у претходне двије-три године)".[86]

Лабан се осврнуо и на обим текстова о усташама и четницима: „Четницима је рецимо у Енциклопедији посвећено 14,75 а усташама 5,75 страна". Замерао је и што се о четницима пише само негативно, а прећуткује се њихова ранија позитивна улога: „Према томе, мислим да како су четничка злодела опширно и студиозно с разлогом обрађена, да је у најмању руку исто тако требало да буде обрађено усташтво".[87] Да је којим случајем било обрнуто, наглашавао је Бобан, Лабан би већи простор прогласио привилегијом усташа: „Лабан у већем простору, као што смо видјели, гледа дискриминацију четника. Као да би хтио рећи да је усташама дано мање простора намјерно, да би се неке ствари могле затајити, прикрити".[88]

Бобан је затим негирао Лабанове наводе конкретним цитатима из његовог текста о усташама у Енциклопедији, из чега се види да већина примедаба Милоша Лабана није била на месту.

Тако се показало да се Мирослав Крлежа и овога пута преварио.

---

[84] *Исто*, 280.
[85] *Исто*, 282.
[86] *Исто*, 283.
[87] *Илустрована политика*, бр. 1604, 1. август 1989; наведено према: Lj. Boban, *Kontroverze*, 3, 285.
[88] Lj. Boban, *Kontroverze*, 3, 286.

Kosta Nikolic

YUGOSLAVIKA – PAST AND PRESENT. POLEMICS ON HISTORY IN THE SECOND EDITION OF *ENCICLOPAEDIA OF YUGOSLAVIA* 1981–1989

Summary

Scientific historiography did not manage to crucially influence the creation of historical conscience as far as the processing of themes on past in the second edition of Enciclopaedia of Yugoslavia are concerned. Reality of Yugoslavia was contradictory and full of conflicts of various types in which even historians participated, each in their own way, sometimes even without being aware of it. The governing establishment feared the revealing of the past because it could spoil previous historical picture, especially the one that had nothing to do with the Second World War and state-political organization of SFRY. In addition to this, partisan generation was still very present in the public scene. Thus for them every reexamination of history was the conviction of their gained rights and casting of an unjust shadow on their own past.

While Serbian historiography showed a great level of disunity, disharmony and hiding behind the principles of non-interference in political and ideological clashes in Yugoslavia of that time, by which it did support one concept, Croatian Marxist historiography was consistently defending the views of its Establishment, slowly preparing the field for overcoming the rigid national approach. The clashes between Serbia and Croatia in historiography showed two completely different concepts in the interpretation of the common past, two separate currents, as if these were two different histories.

ОСВРТИ

Богдан Лекић, **АГРАРНА РЕФОРМА И КОЛОНИЗАЦИЈА У ЈУГОСЛАВИЈИ 1918–1941,** Удружење ратних добровољаца 1912–1918. њихових потомака и поштовалаца и Службени лист СРЈ, Београд 2002, 596.

По други пут др Богдан Лекић објављује књиге из историјског домена – аграрне реформе и колонизације у Југославији, и то, прво, из периода федералне и републиканске, а затим, монархистичке. На његову прву књигу *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948,* у издању Архива Србије у Београду, 1997, од историчара, који се баве овом облашћу, није се текстуално огласио – нико. Поводи за ту ћутњу су разни – од игнорисања претенциозног аутора (који се није оглашавао својим ранијим радовима из ове области, да би, већ као прво, објавио синтетичко дело широког просторног и временског оквира), до евентуалног препознавања присвајања туђе интелектуалне својине. Та ћутња и игнорисање историчара експерата из домена проучавања аграрне реформе и колонизације у Југославији, којих има више (од којих је најпознатији проф. др Никола Гаћеша), аутора нису забринули и подстакли на преиспитивање, већ као да га је то охрабрило да настави и чак прошири временски домен свога интересовања, што је резултирало објављивањем, по редоследу, већ друге књиге: *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948.*

Наслов књиге може да наведе читаоца на помисао да се у њој аграрна реформа и колонизација разматрају равномерно према сразмерном уделу у њој свих група аграрних интересената. Али, не. Из неког разлога – да ли из обавезе или из захвалности према једном од поменутих издавача књиге, Б. Лекић је, несразмерно, већи део текста доделио ратним добровољцима у односу на друге групе аграрних интересената: месним аграрним интересентима, унутрашњим југословенским колонистима (које су биле чак и бројније од добровољаца), југословенским избеглицама и оптантима из иностраних махом суседних држава, аутоколонистима и разноврсним узурпаторима. Самим тим, уопштен наслов књиге није саображен битним сразмерама садржаја текста у њој!

Књига има укупно 595 страна. У њеном уводу (на 57 стр.), аутор је описао аграрне односе у југословенским земљама, почев из друге половине 19. века па до 1918. дао преглед историјата добровољства у југословенским земљама од 1878. до 1918, у којем не износи ништа што већ раније није било објављено и општепознато.

У првом делу књиге (на 155 стр.) наводи и обрађује државне институције које су се бавиле аграрном реформом и колонизацијом, чије спознање не представља нарочит напор, да би, затим, вршењу и трајању мера аграрне реформе и колонизације и њеним резултатима (што је, уједно, и главни допринос аутора) посветио само 120 страна. Ту је дат веома скроман допринос (не само обимом страна, већ и изнетим сазнањима) у односу на историографске радове из ове области.

У другом, несразмерно већем делу (на чак 358 стр.) аутор објављује избор правних прописа и докумената о аграрној реформи и колонизацији. Шта је то историографија а посебно научна историографија добила овом књигом и њеним другим делом – објављивањем прописа аграрне реформе

и колонизације у Југославији? Већина прописа, у књизи, била је већ једанпут објављена (у *Службене новине* КСХС-КЈ) , неки два пута (у: *Аграрна реформа, Уредбе и прописи Министарства за аграрну реформу Краљевине СХС*, Загреб, 1920; *Аграрна реформа, Закони, наредбе и прописи, други дио, Министарства за аграрну реформу Краљевине СХС*, Загреб, 1925. и, *Аграрна реформа*, III, Министарство пољопривреде", Београд, 1933), а неки већ три пута (др Сава Живанов, *Аграрно законодавство Југославије 1918–1941 – социјални основи, Нови Сад*, 1976, које Лекић не наводи), а са овом књигом, то је њихово објављивање – од другог до четвртог пута!

Аутор се, у предговору књиге, ограђује од необјављивања „знатног броја" (већине или свих?) прописа о аграрној реформи и колонизацији у Југославији 1918–1941: „... Знатан број прописа је изостао с тим што се водило рачуна да се изоставе они прописи који су касније инкорпорирани у одговарајуће прописе...", (стр. 4). Увидом у књигу уочава се да је изоставио неке битне прописе који су утицали на аграрну реформу и колонизацију у КЈ(КСХС), тачније, изоставио је објављивање прописа о питањима аграрне реформе, која није разматрао у својој књизи. Једно од битних питања аграрне реформе које није разматрао, јесте примена међународног Париског споразума о решавању финансијских обавеза и спорова између Мађарске и њених држављана и извесних Сила и њихових држављана, који се односе на аграрне реформе и мешовите изборне судове, од 28. априла 1930 („Сл. нов. КЈ", бр. 96–XXIX, од 30.4.1931). Споразум је, између осталог, наметнуо обавезу Краљевини Југославији и принудио је да донесе Закон о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима од 19. јуна 1930, као и повраћај дела делимично експроприсаних поседа мађарским поседницима у КЈ-и, што је условило одузимање додељене земље делу аграрних интересената (међу којима и добровољцима) и њихово измештање на друге расположиве земљишне површине у КЈ или су, пак, остајали ненадељени земљиштем до рата 1941. Такође, нису објављени прописи (махом уредбе) ни њихова примена, о ограничењу и забрани отуђења непокретне имовине и стицања непокретних добара од стране страних поданика у северним пограничним областима КЈ 1937–1940, који су се у великој мери односили на аграрне интересенте и колонисте.

Уопште, тежиште је на објављивању неких прописа о аграрној реформи и колонизацији, а не на њиховој практичној примени. Тај битан недостатак књиге не надокнађује објављивање (делова) извештаја или експозеа министара аграрне реформе односно министара пољопривреде, јер то нису непорециве истине, зато што су били излагани немилосрдним претресима и оспоравањима посланика и сенатора у Народној скупштини КСХС(КЈ) односно у Сенату КЈ. Разматрања питања аграрне реформе у Народној скупштини КСХС-КЈ (у говорима и интерпелацијама посланика) нису коришћена у књизи. Управо ради тога ова књига се не може сматрати значајнијим доприносом историографском изучавању аграрне реформе и колонизације у Југославији 1918–1941, јер није проучен незаобилазни историјски извор – стенографске белешке: Привременог народног представништва КСХС 1919–1921, Уставотворне скупштине КСХС и њеног Уставног одбора 1921, Народне скупштине КСХС – ванредних и редовних сазива и њеног Законодавног одбора 1921–1928, Народне скупштине КЈ 1932–1939, Сената КЈ 1932–1939. и Народног представништва

КЈ, 1932–1934. То су белешке са мноштва састанака на којима су разматрана аграрна питања, међу којима и аграрна реформа и колонизација, која су заузела од 1/4 до 1/2 простора у око 110 књига стенографских бележака, од којих је Лекић користио само – две!? Да потпуни и тачни подаци о аграрној реформи и колонизацији често нису објављивани, тј. да се не може пуно поверење дати само службеним извештајима и експозеима министара аграрне реформе односно пољопривреде (као што Лекић чини) тврдио је, више пута, и врсни познавалац провођења аграрне реформе и колонизације у КСХС(КЈ), народни посланик и сенатор др Славко Шећеров (од чијих је бројних радова на тему аграрне реформе Лекић користио само један!?!). Говорећи о аграрној реформи на XLIII редовном састанку Народне скупштине КСХС од 31. маја и 1. јуна 1921, Шећеров је рекао: „... Ја вас молим да ме саслушате јер ови подаци уопште нису објављени...".

Књига врви од суштинских грешака, које су у озбиљним научним књигама недопустиве. Овде истичем једну од њих: наводећи изабрана архивска документа о аграрној реформи и колонизацији у Северним крајевима КЈ (482–483), аутор је уврстио и документа која се односе на далматинско подручје!? Такође, у овој књизи не могу се наћи подаци о југословенским избеглицама, оптантима и досељеницима из страних земаља: Мађарске, Румуније, Грчке, Италије, Турске и Албаније, односно о њиховом броју, времену досељавања и местима колонизовања у КЈ-и. Аутор књиге није ни поменуо проблем смештаја и насељавања страних избеглица у КСХС(КЈ): руских, јерменских, мађарских, јеврејских и других, јер је некима од њих такође додељивана земља.

У оскудном списку литературе коју је консултовао, од многобројне постојеће у коју спадају непоменути - сви листови и часописи, аутор никако није смео да заобиђе два рада: Н. Гаћеша, *Радови из аграрне историје и демографије*, Нови Сад 1995. и А. Апостолов, *Колонизацијата на Македонија во стара Југославија*, Скопје 1966.

У предговору аутор наводи да ће његова књига, „својим богатим садржајем поучити и веома образованог и упућеног читаоца, побудити пажњу читалачке публике, начинити искорак из уског круга стручњака ка широкој читалачкој публици". Нисам сигуран да ће ова књига поучити широку читалачку публику, поготово ону неупућену у ову историјску област, а што се тиче стручњака – сигурно неће! Јер, с обзиром на само њене основне недостатке, сигуран сам да је ова књига више корака уназад у односу на сазнања историјске науке о проблему аграрне реформе и колонизације у Југославији 1918–1941, а самим тим, сходно староримској изреци „Sus Minervam", неће поучити „веома образованог и упућеног читаоца".

Сматрам да је потребно да научна историографска јавност критикује књиге са одвећ скромним вредностима, а под звучним насловима и са претензијама „историјске науке" (чија објављивања су у последње време узела маха), како би се, и на тај начин, спречавало обезвређивање истинских научних историографских напора и издања. Критиком таквих књига скреће се пажња потенцијалним издавачима, нарочито оним (делимично или потпуније) буџетираним из државне касе, да своје танке буџете не расипају издавањем књига са сувише скромним значајем.

Гојко Маловић

ДВА ЗБОРНИКА РАДОВА ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА У БАЊОЈ ЛУЦИ

Организовањем научних скупова новембра 2000. и децембра 2001. године, те објављивањем зборника радова са ових скупова[1] Филозофски факултет у Бањој Луци започео је веома значајан пројекат преображаја научног живота у Републици Српској и Босни и Херцеговини. Политички односи посљедње деценије 20. вијека свакако нису ишли наруку научним стријемљењима на цијелом простору бивше СФРЈ, а чини се да је територија Босне и Херцеговине нарочито погођена ратним дешавањима и да најтеже санира њихове посљедице. Самим тим треба поздравити одлуку руководства бањалучког Филозофског факултета да сваке године организује научне скупове о темама које би биле довољно свеобухватне да у њих буду укључене све друштвене науке без обзира на своју различитост.

За развој науке у Републици Српској и уопште за научни развој самог Филозофског факултета битна је чињеница да научни скупови подразумијевају сарадњу са научним институцијама са простора Србије и Црне Горе, те других земаља из окружења.

Први научни скуп, под насловом *Наука и образовање–битни чиниоци српске духовности*, отворен је пригодним уводним рефератом декана Драге Бранковића, *Филозофски факултет као фактор одржавања, његовања и развијања духовности* (9–14). Иако је скуп имао пленарни карактер радови су у зборнику систематизовани по научним областима. Значајан допринос квалитету скупа дали су историчари, чијим ће радовима у овом осврту бити поклоњена посебна пажња. Реферате су поднијели неки од најеминентнијих историчара из Републике Српске и Србије.

Здравко Антонић у свом реферату *Историјска подлога српске духовности* (115–123) детаљно анализира мјесто и улогу историје као науке, те наставне праксе у формирању историјске свијести, као подлоге српске духовности, затим приказује историјат историографије, с посебним освртом на синтетичка дјела, те на крају наводи улогу наставе, односно појединих чинилаца из сфере наставе, као фактора преноса духовности кроз генерације. На крају аутор указује на питања и проблеме с којима се суочава научна историографија приликом обраде новије и најновије историје.

Радом *Српски национални програм – димензија српске духовности* (124–142) Никола Б. Поповић реагује на нове свјетске трендове који као превазиђено и негативно настоје приказати све што је везано

---

[1] *Наука и образовање – битни чиниоци српске духовности*, Зборник радова са научног скупа (Бања Лука, 20 – 22. новембар 2000), главни уредник Драго Бранковић, Филозофски факултет у Бањој Луци, Научни скупови, књига 1, Бања Лука 2000, 564. *Филозофско-филолошке науке на почетку 21. вијека – проблеми и правци развоја*, Зборник радова са научног скупа (Бања Лука, 7–8. децембар 2001), главни уредник Драго Бранковић, Филозофски факултет у Бањој Луци, Научни скупови, књига 2, Бања Лука 2001, 777.

за нацију и национално, а који су повезани са савременим политичким процесима. Послије тога аутор веома пажљиво анализира вишевијековни историјат српског националног програма, као специфичног испољавања српске духовности. Полазећи од магловитих представа контроверзног грофа Ђорђа Бранковића с краја 17. вијека, преко чувеног *Начертанија* систематичног Илије Гарашанина из 1844. па све до скупова српске интелектуалне елите из посљедње деценије 20. вијека Никола Б. Поповић приказује развојну нит српског националног програма чији је врхунски идеал константно била „српска демократска држава на српској етничкој земљи, која би била најбољи организатор и гарант очувања српског националног идентитета и српске духовности у целини".

Византолог Радивој Радић рефератом *Ширење византијске духовности у српске земље три примера)* (143–150) подсјећа на значајну улогу Византије у формирању српске духовности током средњег вијека. Средњовијековна Србија је била дио политичког али још више духовног комонвелта који је Византија формирала на граници Европе и Азије. Кроз три примјера аутор показује начине и путеве ширења византијске духовности међу Србима тог времена, и то: хроника Георгија Монаха Хамартола (прва половина 14. вијека), Житије светог Григорија Синаита од цариградског патријарха Калиста (средина 14. вијека) и запис Владислава Граматика (из 1473. године).

У реферату *Народна и критичка историја* (151–162) Раде Михаљчић анализира позадину и ток познатог сукоба романтичарске и критичке струје у српској историографији током седамдесетих и осамдесетих година 19. вијека. Побједа коју је послије велике борбе извојевао критички правац, чији су представници били Иларион Руварац, Љубомир Ковачевић и Константин Јиречек, ударила је темеље научном развоју српске историографије. Научна српска историографија на тај начин се удаљила од дневнополитичких тема, те од лажних представа о прошлости као извора мегаломанија и националне нетрпељивости.

Богумил Храбак у чланку *Јован Цвијић, Владимир Дворниковић и Герхард Геземан о психи и душевности српског човека* (163–170)описује ставове тројице познатих научника према Србима и њиховој духовности. Када говори о чувеном географу и антропологу Јовану Цвијићу (1865–1927) аутор наглашава његово „хипертрофирање географије" (односно запостављање историје) у контексту проучавања људске психе, што су историчари уочавали још у његово вријеме. С друге стране проучавања филозофа и психолога Владимир Дворниковић за аутора имају много већи значај. Герхарда Геземана аутор види као значајног истраживача народне књижевности. У проучавању историје психе Богумил Храбак даје велику предност Жоржу Дибију и његовој „историји менталитета" над америчком „психоисторијом".

Културно-историјски потенцијал наших музеја као чинилац развоја српске духовности (179–199) рад је Живка Секулића у коме истиче значај музејских установа у функцији чувања и заштите српске духовности. Посебан акценат аутор ставља на појединачну вриједност артефаката, те приказује табеларни преглед свих музејских установа у Србији, Црној Гори и Републици Српској, с годином оснивања и бројем

инвентарних предмета. Затим се осврће на музеолошку експозицију као едукативну мјеру за поимање српске духовности, те наводи музејске експонате који су за исту нарочито погодни (нпр. Мирослављево јеванђеље).

Методичар Ранко Пејић у чланку *Настава историје у функцији његовања српске духовности* (200–213) приказује историјат школских програма у Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини и Хрватској крајем 19. и почетком 20. вијека с обзиром на наставне теме из области историје. Скреће пажњу на чињеницу да је први историјски уџбеник у Босни и Херцеговини штампан још 1893. године, те тадашњу „аустроугарску" стварност повезује са данашњим стањем.

Недељко Радосављевић у раду *Школовање свештенства у Србији од Београдског мира до Првог српског устанка (1739–1804,* 246–260) указује на генерално слабо познавање историје српског образовања, а особито за наведени период (1739–1804). Аутор наглашава пресудну улогу цркве, наводећи искуства проте Матије Ненадовића и Вука Караџића. Такође, приказује развој образовног система код Срба у Хабзбуршкој монархији и везе између Срба у Србији и Војводини.

*

Смјернице које је новембра 2000. означио научни скуп о теми *Наука и образовање – битни чиниоци српске духовности*, као први од научних скупова у организацији Филозофског факултета у Бањој Луци, у потпуности су дошле до изражаја на другом научном скупу, који је иста установа организовала децембра 2001. године о теми *Филозофско-филолошке науке на почетку 21. вијека – проблеми и правци развоја*. У организационом, научно-продуктивном и сваком другом смислу успјешнији од свог претходника други научни скуп показао је да је ова установа на правом путу у погледу развијања релевантне научне сцене у Републици Српској и Босни и Херцеговини.

За разлику од првог научног скупа који је имао пленарни карактер на другом скупу организован је рад по секцијама. Прије преласка на систем рада по секцијама одржана је пленарна сједница на којој су поднесени сљедећи уводни реферати: Ристо Тубић, *Савремено друштво–друштво ризика (9–22)*, Петар Стојаковић, *Двадесет први вијек–вијек учење цивилизације и вишеструких способности „коначно рушење мита о школи као завршници учења и настанак ере доживотног образовања и самообразовања*) (23–42), Драго Бранковић, *Основни епистемолошко-методолошки проблеми савремених педагошких теорија (57–66)* и Никола Б. Поповић, *Политичка ограничења историографије (43–55)*.

У раду *Политичка ограничења историографије* Никола Б. Поповић разматра утицај политике на историографију у разним просторима и епохама. Наглашавајући оквир времена, те значај унутрашњих „нарочито у доба соцреализма) и вањских фактора (у посљедњих 15-ак година) аутор приказује узајамност политике и историографије. Разни видови цензуре (државна цензура, аутоцензура) те многа друга ограничења која су била актуелна у доба соцреализма приказана су хронолошки

и у вези са ограничењима која су се на њих настављала и политички и временски. Аутор истиче да се чак и у ситуацијама гдје се у историографији не ради о очигледним фалсификатима може говорити о јасном утицају политике на историографију, што се нарочито огледа у доступности појединих архива (односно докумената који се у њима налазе) научним радницима, те селективном објављивању званичних докумената. Никола Б. Поповић нарочиту пажњу поклања табу-темама из доба СФРЈ, као што су југословенско-совјетски (односно српско-руски) односи, те темама везаним за српску историју. Он, такође, показује развојни пут екс-југословенске историографије од апсолутне комунистичке превласти до продора социократија, што је посебно било изражено у раздобљу 1962–1991. Нарочито је наглашена веза између хрватске политике и хрватске историографије, гдје је „историографија директно у служби националне идеје и режима". Што се тиче најновијег времена, аутор примјећује наглашен утицај глобализације и новог свјетског поретка на историографију свугдје у свијету.

Рад секције за историју резултирао је низом научно веома квалитетних реферата и занимљивих дискусија. Поред реферата Николе Б. Поповића, који је презентован на пленарној сједници, историчари су у зборнику заступљени сљедећим рефератима:

Раде Михаљчић у свом раду *Стари српски архив* (251–256) указује на проблематику објављивања изворне грађе значајне за српску историју. Наиме, послије побједе критичке над романтичарском струјом у српској историографији (о чему је аутор детаљно писао у раду „*Народна и критичка историја*", објављеном у зборнику са првог научног скупа) није дошло до очекиване динамике у прикупљању и објављивању старе дипломатичке грађе. За разлику од већине европских народа који имају своје националне дипломатичке збирке извора већ неколико вијекова, српски народ на почетку трећег миленијума не посједује свој дипломатар. (У међувремену је управо захваљујући залагању професора Михаљчића почело објављивање „Старог српског архива".)

Реферат Милоша Благојевића *Историјска географија и простор Републике Српске – потреба и могућност истраживања* – (257–266) говори о односу историјског и географског простора. Аутор анализира повезаност средњовјековних области на сјеверу и истоку Босне и Херцеговине(Доњи Краји, Усора и Соли, Подриње, Дрина и Требиње или Травунија) са територијом Републике Српске. На основу свега истакнутог Благојевић закључује да „Република Српска почива на дубоко укопаним темељима српских средњовековних земаља".

У чланку под насловом *Основне карактеристике српске историографије последње деценије 20. века* (267–275) Богумил Храбак анализира (не)прилике у српској историографији посљедњих година. Као евидентну чињеницу наводи пад квантитета и квалитета научно-историјске продукције, који је услиједио послије распада СФРЈ. Аутор истиче продор сензационалистичке публицистике у свијет историјске науке, што је по правилу било повезано са дневнополитичким темама. Такође указује на три основна вида девијација у савременој српској историографији: политизацију, претјерану компилативност и фалсификате. Храбак напомиње да је потребно скинути све хипотеке са историјске

науке „иначе ће она представљати за следећа поколења оптерећење уместо да буде бар нека учитељица живота“.

Здравко Антонић у раду *Одраз распада Југославије на историографију и архивистику НОР-а и револуције 1941–1945* (277–281) говори о још једном значајном аспекту распада бивше државе. Ратна разарања деведесетих година 20. вијека и економска ситуација која је услиједила послије њих довели су до значајне девастације архивских фондова. Аутор указује на грешку „прескакања“ историје, тј. периода Другог свјетског рата, само зато што су његови резултати били у идеолошком нескладу са данашњим или неким другим временом. Такође спомиње значајно дјеловање филозофских факултета у Бањој Луци и Српском Сарајеву, те Академије наука и умјетности Републике Српске на пољу научног и културног развоја Републике Српске.

Значај историје у прошлости и садашњости представља централну тему реферата Косте Николића *О потреби историографије на почетку 21. века. Теорија и пракса* (283–294). Николић се враћа на познати сукоб критичке и романтичарске струје у српској историографији из друге половине 19. вијека, јер уочава да се у најновијем времену понављају неке етапе тог сукоба. У српској историографији су опет у знатној мјери присутне романтичарске заблуде, што се још интензивније преноси у шире друштвене масе у којима научна историографија никад није ни била значајније прихваћена. Аутор говори о склоности овдашњег поднебља ка стварању митова, било да се ради о националном романтизму или комунистичкој занесености. О трагичности таквих настојања говори и реченица „Сенка смрти и страдања лебдела је над свим пројекцијама будућности као њихов неопходни услов и као најзначајнији извор надахнућа“. За аутора је истина апсолутни идеал којем се у науци треба тежити.

Ђорђе Микић у реферату *Српска култура у времену садашњем* (295–301) говори о потреби враћања српског народа култури и духовности. Он указује на тешку геополитичку ситуацију у којој се налази српски народ и проблеме које је и у давној и у блиској прошлости имао у комуникацији са западом и истоком. Говори о потреби ревитализације светосавских идеала и општег моралног подизања. На крају напомиње да је потребно значајно промијенити приступ заштити културних добара, тј. ускладити га са европским стандардима.

У раду *Српска византологија данас* (303–311) Радивој Радић је саопштио све етапе развоја византологије у српској историографији. С обзиром да је већ 1906. године отворена катедра за византологију у Београду као трећа те врсте у свијету то се српска византологија са својом изузетном традицијом и квалитетом наметнула као грана српске историографије која је у свјетским оквирима остварила највећи утицај. Аутор приказује развој „београдске византолошке школе“ од њеног творца Георгија Острогорског до најмлађе генерације византолога који остварују интензивну сарадњу са најрелевантнијим институцијама те врсте у Европи и свијету.

О значају проучавања микроисторија говори Недељко Радосављевић у раду *Локалне историје и историје села – проблеми и перспективе (пример западне Србије)* (313–328). Аутор спомиње значај дјеловања

француских аналиста за развој проучавања локалне историје, те живот и дјело нашег чувеног географа и антрополога Јована Цвијића. Радосављевић илустративно (и табеларно) предочава досадашње резултате проучавања историје округа Ужица, Ваљева, Шапца и Чачка. Наглашава да би од посебног значаја било покретање годишњих зборника радова, публиковање посебних издања и организовање научних скупова који би се бавили тематиком локалне историје.

Реферат Живка Секулића *Музеји и музеологија Републике Српске на почетку 21. вијека* (329–340) говори о посљедицама ратних разарања на музеје и музејске фондове у Републици Српској, те о могућностима унапређења музејске дјелатности на „нормативном, стручно-техничком и оперативном плану". Указује на кадровске проблеме, те на тешку материјалну ситуацију у којој се налази већина музејских установа у Републици Српској, као и недостатак редовних научних и стручних публикација (зборници, гласници) које би требало да објављују ове установе.

Актуелном темом, везаном за уџбенике, бавио се Ранко Пејић у чланку *Историја на почетку новог миленијума* (341–354). Споменуте су одлуке са конференција УНЕСКО-а о избацивању садржаја увредљивих за друге народе из свих уџбеника историје и географије. Аутор је истакао изузетну издавачку дјелатност института Георг Екерт из Брауншвајга. Такође наводи примјере ревизије уџбеника у Републици Српској и Босни и Херцеговини током посљедњих година, те историјат дјеловања експертске групе за уџбенике историје (основане 1998). Приказане су и неке најновије методе у проучавању историје 20. вијека које је у својим дјелима посљедњих година презентовао британски професор Роберт Страдлинг.

Два до сада организована научна скупа и зборници радова који су настали као њихов продукт требало би да буду само почетак значајне научно-издавачке дјелатности. У међувремену (новембра 2002) организован је трећи научни скуп о теми *Наука и наша друштвена стварност*. Зборник радова са овог научног скупа биће презентован приликом одражавања четвртог научног скупа у организацији Филозофског факултета у Бањој Луци новембра 2003. Тема ће бити *Јединство наука данас (интердисциплинарни приступи сазнању)*.

Славојка Бештић-Бронза

ПРИКАЗИ

Бранислав Глигоријевић, КРАЉ АЛЕКСАНДАР КАРАЂОРЂЕВИЋ, I–III, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2002, 437+360+343.

После монографије о последњем југословенском краљу *(Краљ Петар II у вртлогу британске политике,* Београд 2001) др Бранислав Глигоријевић, један од најплоднијих српских историчара данашњице, позабавио се животом још једног краља, краља Александра чија је владавина обележила постојање Краљевине СХС и Југославије. Ова изузетно вредна тротомна студија, проглашена издавачким подухватом на Сајму књига 2002, објављена је у библиотеци „Јазон", београдског Завода за уџбенике и наставна средства.

У првом, најобимнијем тому, *Александар Карађорђевић у ратовима за национално ослобођење и уједињење* (437 страна, први пут објављен 1996) Глигоријевић обрађује детињство и рану младост будућег краља, балканске и Први светски рат све до уједињења децембра 1918.

Александар је, одрастајући уз строгог оца и неурачунљивог брата, лишен мајчинске пажње и нежности, израстао у повученог и меланхоличног младића. Несистематично образован, спреман више за војника него за владара, нерадо је 1909. прихватио положај престолонаследника покушавајући да до последњег тренутка, чак и сузама, изнуди од прворођеног Ђорђа повлачење оставке.

Године 1912. Александар је постављен за команданта најјаче Прве армије која је имала задатак да изврши пробој турских положаја. Будући краљ се посебно истакао у Кумановској бици командујући све време са самог бојишта. Глигоријевић истиче да се млади краљевић потпуно предао служби, успостављајући другарске односе са почињеним му официрима, не желећи, по казивању ађутаната, да се осети разлика између њега и војника.

У Првом светском рату регент је поделио судбину српске војске и народа. Повлачио се, заједно са својом војском, нарушеног здравља, на изгладнелом коњу и у похабаној одећи. У Љешу, смештен у трошној згради са малим прозорима и подом од набијене земље, тешко оболео, одбио је позив свог деде, црногорског краља Николе, да пође са њим у Италију а да се, када оздрави, поново врати војсци. Овом приликом, наводи аутор, Александар је рекао: „Ђедо, хвала теби и италијанском краљу, али ја се од својих војника не могу растати. Судбина њихова је и моја судбина".

Други том *(Српско-хрватски спор)* обухвата период парламентарне владавине 1918–1929, а највише пажње Глигоријевић је посветио тзв. хрватском питању које је од уједињења представљало горући проблем државне заједнице. Парламентарни живот у Краљевини био је испуњен многобројним страначким сукобима и противречностима. Владе су се често смењивале, а како је опозиција неретко бојкотовала рад парламента, многи законски предлози нису могли бити ни претресени, посебно у периоду 1925–27, па се стога често прибегавало владању уредбама. Краткотрајни политички споразуми смиривали су страсти, да би се ствари брзо враћале на исто. Једном приликом, наводи Глигоријевић, неко је рекао у Двору: „Величанство, да ли сте чули да је Радић тражио монархију енглеског типа"?, на шта је краљ готово лаконски одговорио: „И ја сам за енглеску монархију, али дајте ми енглеске странке".

Унутрашње напетости кулминирале су јуна 1928. када је у скупштини, која је већ неко време била поприште оштрих вербалних, а понекад и физичких обрачуна, црногорски посланик Пуниша Рачић усмртио двојицу, а ранио тројицу посланика. Глигоријевић истиче да је краљ све до новембра 1928. веровао да је кризу могуће решити парламентарним путем. Режим од 6. јануара, сматра аутор, био је изнуђен, будући да ни по склоностима ни по темпераменту Александар није био аутократа. Како су Хрвати све чинили да испровоцирају грађански рат и растуре земљу, а Срби нису улагали довољно напора да је спасу, владар је нашао да је нужно, за добробит земље, завести лични режим који би, као прелазан, био напуштен брзо, чим се прилике консолидују.

Дипломатским успесима краља Александра је посвећен највећи део трећег тома *(Краљ Александар у европској политици).* Како је Краљевина имала више заједничких граница од било које

европске земље осим Немачке, а задовољавајуће односе само са два суседа, њен међународни положај је испрва био веома неповољан. Посебно се зазирало од претензија Италије и њеног евентуалног учвршћивања у Албанији будући да су краљ и влада веровали да би тиме Моравско-вардарска долина била директно угрожена. Краљ Александар је од почетка решио да води независну спољну политику, убеђен да се никада не треба ослањати само на једну силу. Томе је свакако допринело, наводи Глигоријевић, и искуство са понашањем великих сила према малим државама из минулог рата.

Највећи краљеви дипломатски успеси постигнути су тридесетих година прошлог века. Пакт о новој организацији Мале антанте (потписан фебруара 1933) истиче аутор, био је нешто између савеза држава и ужег политичког савеза у коме су чланице задржале унутрашњи суверенитет, а у домену спољне политике и економских односа са светом остварили потпуно јединство. Балкански пакт, потписан тачно годину дана касније, обезбедио је источне границе Југославије, па се већа пажња могла посветити западу и евентуалној војној опасности од Италије. Краљ Александар је тако успео да Малом антантом блокира италијански утицај у средњој Европи, а затим да јој Балканским пактом затвори прилаз Балкану.

Монографија др Бранислава Глигоријевића је много више од обичне биографије владара. Мноштво интересантних, а у историографији неоправдано изостављених детаља, на најбољи начин говоре о доминантном и динамичном владару, великом војсковођи и дипломати, државнику који је имао политичког дара и извесне харизме да привуче саговорника, али и о краљу који је често обилазио земљу и уживао у сусретима са људима из народа. Студија о краљу Александру је уједно и историја југословенске државе и значајан историографски допринос бољем разумевању прилика у Краљевини.

Ивана Добривојевић

Коста Николић, СТРАХ И НАДА У СРБИЈИ 1941–1944. Свакодневни живот под окупацијом, Завод за уџбенике и наставна средстава, Београд 2002, стр. 305

У покушају да отвори нова поља истраживања која нису превасходно са подручја политичке историје, Коста Николић се, у последњој књизи, деветој по реду, окренуо теми свакодневног живота под окупацијом. По спољним ознакама (тврд повез, допадљив изглед и ликовни израз) књига је међу онима које привлаче пажњу читалаца и чиме као четврта која је објављена у Библиотеци „Јазон“ у издању Завода за уџбенике и наставна средства, она сведочи и о тежњи издавача да се приближи читалачкој публици.

Књига је настала на основу истраживања спроведених у неколико установа у којима је похрањена архивска грађа (Архив Југославије, Архив Војноисторијског института, Историјски архив Београда, Библиотека Института за савремену историју, Историјски музеј Србије, Архив Србије, итд.), штампе (равногорске и окупационе), објављених извора и релевантне литературе. Садржај је изложен у седам глава, уз предговор и епилог.

Већ сам наслов говори да је у питању рад у коме се инсистира на приказу атмосфере препуне „страха и наде“ у којој се одвијао свакодневни живот човека под окупацијом. У том смислу истакнута су два основна осећања „страх“ и „нада“ као два основна момента наметнута човеку у ратним условима: „страха“ да сачува живот, свој и своје породице, и „наде“ да ће преживети. У том оквиру приметни су разни облици понашања људи којима аутор проналази корене у српском менталитету.

У првој глави *Српска религија и историја* (1–11), аутор је покушао да објасни *какав су то Срби народ*, какав је српски менталитет, како се обликовао и шта је у њиховом менталитету било одлучујуће на њихово понашање под окупацијом. Позивајући се , између осталих, на В. Чајкановића и В. Дворниковића, изнео је став да је одлучујући значај на

обликовање српског менталитета имала недовољна укорењеност хришћанске вере. Другачије речено, наглашава пагански карактер *српске вере*. Ти пагански наноси посебно су се испољавали у кризним периодима историје српског народа (дуготрајна власт Турака, окупација у Другом светском рату, преломни догађаји и одлуке и сл.). Један од тих наноса је постојање „паганских ритуала и многобожачких реликата" односно склоност ка мистичном (6). С друге стране, према Николићу, управо су они утицали на „ратнички менталитет српског народа," на „романтичарску представу историје као низа херојских подвига," односно митско схватање историје, на „трпељивост и мирно подношење свих невоља, да се не би изазвале још веће силе зла", и сл. (8). Све то је условило, како наводи аутор, да „Срби су имагинативни, импулсивно реагују, ирационално расуђују, склони су замењивању реалних творевина фиктивним, логика им је крајње мистична, баштине историјску тугу и меланхолију, негују култ према прецима" (10). Уз то поседују, као карактеристичне црте српског менталитета поред сујеверја, „двоструки морал, дволично родољубље, непречишћене појмове о значају заједнице, о потреби напора за њеним очувањем, непостојање солидарности као и разне друге видове друштвене незрелости који припадају кругу паганске двострукости" (11).

У наредним поглављима аутор је истакао неке особине менталитета српског народа. У другој глави (13–29), у којој разматра зашто је дошло до опредељења за пуч 27. марта 1941. године сматра да су завереници „у пуној мери следили митску страну српске историје", без размишљања о последицама, рационалним разлозима (14). Уз њу, наравно, региструје и родољубива осећања, утицај британске пропаганде, антинемачко расположење и слободарски дух. Притом је учешће Српске православне цркве у државном удару давало, како истиче аутор, завереницима „снагу косовске жртве и опредељења за „царство небеско""(14). Иако је преврат био југословенски чин јер је у питању била југословенска влада, Немци су као искључиве кривце означили Србе. То је условило специјални третман Србије и завођење строгог режима окупације и њене поделе између Мађара, Бугара, Италијана, Немаца. Првобитно осећање отпора, радости због одбацивања пакта и истовремено снаге, променило се нападом Немачке, када су замењена страхом, потиштеношћу, осећањем срамоте због пораза, неверицом у толику неспремност за борбу, падом борбеног морала. Краткотрајни Априлски рат и капитулација представљали су болно отрежњење, док су пропаст државе и непостојање власти водили у анархију (крађе, пљачка). Настојања српских официра да избегну заробљеништво тако што су се пријављивали као представници националних мањина, Николић је тумачио као речит пример српског менталитета, мада мислимо да је та појава пре пример тежње да се сачува живот у условима када су Немци међу заробљеницима одвајали Србе од осталих националних представника него менталитетска црта.

У другом и трећем поглављу – *Данак у крви* (31–68) и *Терор* 1942–1943 (69–91) који представљају логичну целину аутор је кроз два круга анализирао мере које је окупациона власт предузимала после преврата. Сваки од тих кругова обухвата два периода: први до краја 1941. године и пропасти устанка и други до краја 1943. године. У првом периоду круг мера предузетих према Србији и Србима, означеним главним реметилачким фактором, главним кривцима за преврат, непоузданим и спремним за отпор, односио се на увођење строгог режима окупације и поделу на окупационе зоне. Осећање страха требало је створити код народа путем пропагандних мера које су имале циљ да опомену, застраше, али и утичу на прихватање немачког система власти (путем плаката, радија, новина) и обезбеде ред и мир, системом репресивних мера попут хапшења, интернирања, одмазди, протеривања. Управо је тако произвођен страх био основно обележје свакодневице Срба под окупацијом. Слабији или јачи страх, несигурност на сваком кораку и неизвесност за сутрашњицу били су неизоставни пратилац окупације и живота и као такви одређивали су понашање људи. Притом је аутор водио рачуна о разликама између мера које су постојале у окупационим зонама. Поступање Бугара у окупираним источним

деловима Србије, врањском и пиротском округу одликовала је безобзирност и суровост, да су чак становници тражили заштиту немачких власти. Слично је било и са мађарском окупацијом Бачке, Барање, где су протеривања Срба била толико масовна да су немачке власти тражиле њихов престанак већ крајем априла 1941. године. На окупираним подручјима био је измењен и дотадашњи свакодневни садржај становништва, а све у циљу мађаризације, бугаризације. Бугари су мењали имена улица, забрањивали употребу српског језика, забрањивали ношење српских симбола и сл. На Косову су спаљивана српска насеља и вршена масовна протеривања. У другом периоду од почетка 1942. до краја 1943. године, наступио је нов круг драконских мера; посебну улогу су добиле две службе, београдска Специјална полиција, али и СС одреди и полиција. Само у четири месеца (септембар–децембар 1941) према наводима К. Николића број жртава је био огроман: у борби са Немцима погинуло је 11.522 људи, а у одмаздама је било стрељано чак 21.809 лица. При томе је према једном извештају генерала Бадера убијено тек 203 немачка војника у истом периоду. Остао је мали број дела за које није прописана одмазда, масовна стрељања или смртна казна. Чак од августа 1943. године, како наводи аутор, под удар мера су дошли браћа и очеви оних који су се налазили код устаника (огромне новчане казне, присилан рад и сл). Од краја 1943. године строга политика репресалија је била ублажена, па је укинута била и квота да се за једног убијеног Немца убије 100 или за рањеног 50 лица. Додуше, она сада више није била прецизирана.

Пето поглавље (95–192) посвећено је поремећајима које је рат наметнуо свакодневном животу како житељима града тако и житељима села. Страх јесте био основно осећање угроженог народа под окупацијом и његов сталан сапутник у настојањима да преживи рат и доживи ослобођење, али је и опште место сваке окупације. И поред њега и у коегзистенцији са њим искристалисала су се, како аутор истиче, три модела понашања: део становништва је прихватио окупацију уз пасивну резистенцију и наду да рат не може потрајати дуго, мањи део становника је прихватио идеје нацизма и служио им, остатак је пружио отпор. У ратним условима драстично се изменио ритам свакодневног живота градског становништва; Београд је аутор узео као типски пример где су промене свакидашњице биле најприметније. Међу тим појавама које су обележиле живот житеља града била је „црна берза"; која је способнијима и сналажљивијима обезбеђивала промену економског положаја и створила групу ратних профитера. С друге стране, дошло је и до осиромашења и промене положаја читавих друштвених група. Тиме је истакнута једна од важних чињеница коју је рат произвео а то је померање богатства или његово премештање од појединца на појединца или са једне групе на другу. Како обезбедити животне намирнице била је најважнија мисао већине становника градова, посебно у условима њиховог слабог снабдевања (проблеми саобраћаја, инфлације, максимираних цена, контроле тржишта од стране окупационих власти и опште дезоријентације економских услова и сл.), док су редови за поједине намирнице били стална појава на улицама градова. Проблеми попут нестанка воде, струје, градског саобраћаја, могућности епидемија и слабих услова здравствене заштите били су само неки који су изазивали огромне проблеме становницима Београда посебно после бом-бардовања. Прекид саобраћајних веза између градова, пре свега Београда и унутрашњости, ограничавао је промет робе и људи. Та суморна слика житеља града који су у непрестаном напору да преживе није и једина; покушаје да нормализују своје животе колико је то могуће чинили су посећивањем кафана, биоскопа, позоришта. Аутор је културном животу посветио знатну пажњу; регистрована је и нова улога културе прокламована од нове власти попут стварања националног театра. Својеврсно бежање од сурове реалности, како аутор примећује, била је велика посећеност позоришта не само у Београду него и у унутрашњости. Само у току новембра и децембра 1941. године драмске представе посетило је у просеку 600 гледалаца, а музичке комаде више од 500. Издавачка понуда такође је носила печат нове

политике, па су најновије немачке књиге као и класична немачка књижевност биле најизразитије, али и све оне које су нападале западне демократије, а позитивно се односиле према националсоцијализму. Приказивани су и концерти немачких музичара.

Вековни ритам живота на селу, како истиче К. Николић, није се битније мењао, мада је велике проблеме задавало упадање у села устаника, четника или партизана, или пак Недићевих стражара, четника К. Пећанца, добровољаца Д. Љотића. То је неке сељаке приморавало да сигурност потраже у граду иако су становници градова бежали у села у страху од бомбардовања. Он није заобишао ни питање као се рат одразио на традиционални сукоб града и села, сељака и варошана. Илустративан је пример пример „освете" сељака који су користили невоље варошана и наплаћивали им смештај.

У шестом поглављу *Између окупације и слободе* (193–277) разматра се однос између народа и устаника или тачније речено жестока борба оба устаничка покрета, равногорског и партизанског за придобијање сељака, као и грађански рат. Проблеми партизана били су знатнији примећује К. Николић, јер је статичног српског сељака било тешко померити ван кућног прага. Револуционарна димензија ослободилачке борбе била му је неразумљива и неприхватљива, као и репресалије Немаца у устаничким крајевима. То је утицало да се на почетку устанка у партизанским редовима нађе мали број сељака, мада се он касније повећао. У суштини аутор закључује да је тешко утврдити мотиве опредељења за једну или другу устаничку страну. Били су и чести преласци из једне у другу војну формацију. Почетак грађанског рата или *рат свију против свих* знатно је увећао патње и утицао на све већу опрезност и неповерење.

У последњем поглављу описује се победа и преузимање власти од стране партизана. Разматрају се и мотиви успеха партизана и неуспеха равногорског покрета и поред повољне констелације међународних односа. За партизане је било од важности опредељење Срба за победничку страну при крају рата (прагматични разлози), скривање политичког програма и сл. Аутор није пропустио и да изнесе како се победник понашао према противницима свих врста, мере које је предузео и сл.

За неке читаоце можда неће бити прихватљив поступак који је К. Николић предузео у покушају да прикаже свакодневни живот под окупацијом у Србији, или се чак неће сложити са појединим становима и тумачењима одређених појава, али је важно да је овом књигом отворено једно ново истраживачко поље о коме не постоје значајније научне анализе.

Наташа Милићевић

Босиљка Јањатовић, ПОЛИТИЧКИ ТЕРОР У ХРВАТСКОЈ 1918–1935, Загреб 2002, 358.

Захваљујући љубазности колега из Хрватског института за повијест који су на име размене послали своја најновија издања Институту за савремену историју, били смо у прилици да прочитамо књигу хрватског историчара старије генерације Б. Јањатовић, *Политички терор у Хрватској 1918–1935.* која је објављена у Загребу 2002. године. Ауторка разматра период од проглашења уједињења 1. децембра 1918. па до петомајских избора 1935, највећи део студије посвећен годинама до увођења диктатуре. Дело је настало на истраживању следећих фондова и збирки Хрватског државног архива: фонд Земаљска влада, фонд Државно надодвјетништво, фонд Стол седморице, фонд Савска бановина, Рукописна оставштина др Милана Шуфлаја, Разни казнено-политички списи, Група XXI, Политичка ситуација 1918–1935, Група XVIII, Забрана штампе и Група VI, Грађанске странке.

У уводном делу (7–10) Б. Јањатовић истиче да је од 1918. на снази централистичко-унитаристички концепт који је спроводио регент, а потом и краљ Александар, уз помоћ радикала, демократа, „великосрпске буржоазије" и војске која се у Хрватској, али и у Македонији, Војводини и на Косову „понашала као окупаторска сила". Хрватска и Хрвати су, сматра ауторка, у Краљевини били у подређеном положају у националном,

литичком, економском и културном смислу у односу на Србе. Хрватска је, наглашава Б. Јањатовић, уласком у новостворену државу изгубила ограничену самосталност коју је уживала у Аустро-Угарској, територијалну целовитост будући да је добар део приморја припао Италији „те је била разбијена као политичка, господарска те национална цјелина иако је актом о уједињењу 1. просинца ушла у Краљевину СХС као равноправни чимбеник" (13).

У првом поглављу *Положај Хрватске у Краљевини СХС/Југославији* (11–98) писац сумарно говори о приликама у новоствореној државној заједници. Једини слободни избори су одржани 1920, а на подручју Хрватске је, захваљујући бану Матку Лагињи, владала пуна слобода изборне агитације. Хрватска је и на овим изборима била у неравноправном положају јер док је у Србији 3.000 грађана бирало једног посланика у Хрватској је тај број износио 4.700. Видовдански устав и подела земље на области су оснажили централизам и унитаризам. Власти су, пише Б. Јањатовић, настојале да, осим централизацијом државне управе, „потчине Хрватску и Хрвате" и на друге начине. Економско потчињавање ауторка види у неповољном курсу при замени куне за динар (4:1) и убирању пореза који је, захваљујући неуједначености пореских закона, био већи у Хрватској". Одмеравање пореских обавеза свих врста у Хрватској је изазивало незадовољство не само зато што је „тек мали дио тако прикупљеног новца употребљен на Хрватском подручју, него и зато што су чиновници који су обављали посао порезника били Србијанци" (51). Промене имена загребачких гимназија 1921, уредба о употреби екавице у средњим школама, забрана учлањивања у удружења која имају сепаратистички, племенски карактер, задржавање бивших конзула Краљевине Србије у дипломатији, изборни терор 1923, 1925, 1927. само су неке, сматра Б. Јањатовић, у низу репресивних мера које је спроводила „карађорђевићевска власт". Повремено коришћење ћирилице у кореспонденцији са локалним становништвом је доживљавано као својеврстан терор. О употреби ћириличног писма писац, између осталог, каже:„Ништа мање није погађало становништво ни што су на поштанским маркама употребљаване ћирилица и латиница, али је ћирилица била отиснута већим и маснијим словима" (53). Држава је повољним кредитима градила културне установе у Србији, занемарујући сва остала подручја, а српски студенти и професори су имали предност у добијању стипендија за усавршавање у иностранству. У потчињеном положају, на удару државног терора, налазили су се и Католичка црка и свештенство.

У другом поглављу *Репресија спрам хрватских сељака* (99–130) Б. Јањатовић истиче да су репресивне мере на хрватском селу почеле у време немира 1918–1919. чији је узрок био неспровођење аграрне реформе која је била обећана. Стога су сељаци, под утицајем повратника из Русије и комуниста, покушали да бунама дођу до земље. „Кундачење, батинање, рањавање, па и убијање непослушника, побуњених сељака је била уобичајена жандармеријска пракса" (103). Као посебан терет доживљавана је обавеза служења војног рока, чије је избегавање строго кажњавано. Упркос томе, током 1919. одзив регрута углавном није задовољавао војне власти, а било је и случајева бекства из касарни. Говорећи о притисцима војних власти у првим годинама Краљевине, Б. Јањатовић је пропустила да проговори о сталним напетостима на југословенским границама до потписивања Рапалског уговора, о страху власти од потенцијалног рата са Италијом као и о непријатељској делатности комита и качака. Све ово би свакако појаснило преку потребу режима за добром борбеном готовости и додатно осветлило прилике на хрватском селу.

У трећем поглављу *Прогони хрватске политичке опорбе 1918–1925,* (131–254) ауторка истиче да су Радић, чланови његове странке као и бројне присталице политичке опције ХПРСС-а, од 1925. ХСС-а, сметали владајућим структурама због републиканског опредељења, одбијања централизма и монархије а поготово због протестних акција против репресивних мера режима. Власти су, стога, са Радићем поступале „као са државним непријатељем". У притвору, без истраге и формалне оптужнице, овај

хрватски политичар је био од марта 1919. до краја фебруара 1920. У марту је поново био ухапшен и осуђен да 2,5 године због непризнавања монархије и захтева за сазивањем хрватске конституанте која би прогласила хрватску сељачку републику унутар федеративне Југославије. Из затвора је пуштен новембра 1920, да би у јануару 1925, заједно са Мачеком, Предавцем, Кошутићем и Крњевићем, поново ухапшен, овај пут због приступања ХРСС-а Сељачкој интернационали, што је власт протумачила као прелазак на стану Комунистичке интернационале и повезивање са КПЈ. Изборни успех ХРСС-а 1925. усмерио је владу на пут споразума са Радићем. Преко свог синовца Павла, Радић је признао монархију и Видовдански устав, а заузврат је, после четири месеца, пуштен из затвора са осталим страначким првацима. ХСС је у владама учествовала од јула 1925. до фебруара 1927.„ Упркос томе Радићеву дјелатност будно прате краљ и влада. Очито је да радикали и краљ у њ немају повјерења. Уосталом као ни он у њих. Разлози су једноставни: Радић не одустаје од борбе за равноправност Хрватске и Хрвата "(238).

У четвртом поглављу *Хрватска 1928–1935: Вријеме организираних политичких убојстава,* (255–318). Б. Јањатовић истиче да је за атентат у скупштини посредно одговорна и влада јер није обратила пажњу на претње смрћу челницима ХСС-а које су се могле прочитати у београдском Јединству и чути у посланичким клупама. У Хрватској је, каже ауторка, диктатура била обележена не само забраном политичких странака, већ и сталним надзором опозиционара, многобројним хапшењима, суђењима па и убиствима. Тако је од априла 1929. полиција пратила прво дању, а затим 24 сата, Мачека, Пернара, Крњевића и Марију Радић. Надзирани су и Предавец, Кошутић, Прибићевић, Трумбић и Шуфлај. Пернар је хапшен 1930, 1932. и 1934; Хинко Кризман је интерниран у Вараждин, Прибићевић у Брус, а потом пуштен да емигрира. Шуфлај је убијен 1931, а Предавец 1933. Мачек је неколико пута саслушаван током 1929. да би у децембру био ухапшен. На суђењу половином 1930. ослобођен је кривице. Обрео се у затвору поново 1933. када је осуђен на три године због учествовања у састављању Загребачких пунктација. Смештен је на темељу custodiae honestae у Сремску Митровицу где је уживао релативно благ третман све до ослобађања крајем 1934.

„Полиција се са комунистима обрачунавала мучењима и убојствима; убојства су неретко приказивана као самоубојства. За убојства починитељи не одговарају ни када пишу извешћа о извршеноме" (288), 1929. су убијени Ђ. Ђаковић, Н. Хећимовић, М: Орешки и П. Марановић, 1930. Ј. Коломбо, П. Поповић-Ага, Ј. Дебељак и Ј. Адамић.

У овој глави ауторка опширно говори и о терору над припадницима и симпатизерима Хрватске странке права који су кажњавани због низа оружаних акција против државних органа. Б. Јањатовић сматра да је поменута странка одговорила терором на терор, а да су карађорђевићевске власти у обрачуну са правашима биле „изразито бруталне" (307). Тако су 1929. у одсуству били осуђени на смрт А. Павелић и Г. Перчец, 1932. оптужени за лички устанак су драстично кажњени а неуспели атентатори на краља (1933) Ореб и Беговић били обешени. Не можемо да не поменемо да писац о акцијама праваша говори једва у две-три реченице. Лички устанак и пропали Оребов атентат поменути су тек узгред, док се о логорима за обучавање усташа, њиховој сарадњи са ВМРО-ом, Италијом и Мађарском као и њиховој умешаности у марсејски атентат не може ништа прочитати. У случајевима антидржавног деловања свака држава има право и обавезу да се брани, што не оправдава претеране репресивне мере и терор. Мишљења смо да је Б. Јањатовић пропустила да објасни докле сме да иде једна држава у одбрани суверенитета, а шта представља недозвољен терор. Без таквог појашњења, чини нам се, када се говори о правашима упада се у црно-белу слику џелата и жртве.

Књига Б. Јањатовић је фактографски веома садржајно и корисно штиво, а њен посебан квалитет су исцрпне напомене које ће потенцијалним истраживачима сродне проблематике у многоме олакшати рад. Бројне карикатуре преузете из ондашње штампе читаоцу на посебан начин приближавају време и

личности о којима ауторка говори. Ипак, мишљења смо да су многи проблеми у књизи неоправдано заборављени. Без намере да поричемо недемократичност режима и репресивне мере којима су његови противници били изложени, требало је говорити и о унутрашњим и спољнополитичким нужностима које су значајно утицале да политичке прилике буду какве су биле, као и о личним особинама краља Александра (мини психолошки портрет) који је, нема сумње, био склон тоталитарним решењима и диктаторском облику владавине. Тако би се добила избалансираија слика о политичком животу и (не)слободама у Краљевини. Писац опширно говори о бројним случајевима претераног малтретирања хрватских сељака, понекад губећи из вида да су самовоља полицајаца, жандара и локалних моћника, њихова ригидност, неукост, осионост и жеља за истицањем и додворавањем некада, по нашем мишљењу, могле да буду један од пресудних узрока неоправданог терора будући да ниједна држава не може бити толико централизована да би за сва злодела у њој могли бити одговорни само и једино краљ и влада.

Ивана Добривојевић

Горан Давидовић-Милош Тимотијевић, ЗАТАМЊЕНА ПРОШЛОСТ. ИСТОРИЈА РАВНОГОРАЦА ЧАЧАНСКОГ КРАЈА, 2, Издање локалних музеја Чачак–Краљево–Горњи Милановац 2003.

Пред нама је друга књига најављене трилогије *Затамњена прошлост. Историје равногорског покрета у чачанском крају.* И не само равногорског покрета, већ и других организација и покрета који су се нашли у трагичном сукобу под окупацијом у Србији 1941–1944. Аутори су адекватан простор посветили и партизанима, снагама српске владе, као и одредима Српског добровољачког корпуса који су давали специфичан „допринос" српским деобама током трагичних година Другог светског рата.

Ауторски тандем Тимотијевић-Давидовић, није чекао дуго времена да изнедри наставак истоименог дела означеног бројем један. Тек што се завршио низ од неколико врло запажених и посећених промоција прве књиге о затамњеној (сада би рекли осветљеној) прошлости, аутори су се појавили са новим рукописом. На тај начин обрадовали су читаоце својом стваралачком енергијом и предузимљивошћу, не дозвољавајући да се тема охлади и преда забораву. Судећи по првој књизи заинтересована публика ће са занимањем дочекати и ово издање. Уверени смо да ће пажња бити адекватна, ако не и већа.

Ауторски тандем из Чачка наставља писање драматичне ратне историје свог краја у Другом светском рату. Ова књига омеђава следећу епоху (1942–1943), која се својом драматичношћу, последицама и ранијом затамњеношћу на разликује од претходне (1941). Књига је подељена на седам целина, које прате хронологију догађаја у оквиру насловљене теме, а од њих свака целина има три поглавља, где се омеђени проблеми потанко објашњавају. Својим приступом аутори се надовезују на правац српске историографије који прошлост Другог светског рата не посматра црно-бело, нити изједначено сиво. Идеја водиља оваквог приступа је показати комплексност ратних догађаја, а дозволити читаоцу да после убедљиве разраде може да извуче и свој закључак. Отуда и оваква структура, многобројност и преплетеност догађаја и актера, као и инсистирање на стављању појединих локалних догађаја у вишеслојност ратног контекста.

Једно од тешких бремена које су аутори морали да савладају је оцрњеност (дакле, не затамњеност!) појединих ратних актера и догађаја, као и емотивни доживљај историје, опијеност личним доживљајем историје својих будућих читалаца. Историју Србије у периоду 1942–1944. претходна историографија представљена је као мрачно време: тамо где нема доминирајућих партизана, читави историјски простори стоје у вакууму и мраку. На ово тле накнадно испитиване историје, заораване су слике убистава: имена, описи до детаља, патњи, све док се партизани не би појавили и развејали мрачну слику. Мржња се хранила мржњом, а после протока времена сливала у необјективно перо.

Овај терет био је и највећи истраживачки и стручни изазов наших колега,

на чија је плећа пао задатак да осветле прошло и да објасне, и контекстуализују ратне злочине поражене стране, и да допишу неисписано, и сложе у логично крваво коло, злочине победника.

У садржајном смислу Давидовић и Тимотијевић, дакле, дају исцрпну слику ратних догађаја, почевши од слома устанка и повратака окупатора у чачански крај у зиму и пролеће 1942. године, дилему покрета отпора како опстати и различите стратегије: легализација, колаборација, чекање, подземни рад. Они у другом поглављу уводе трећу страну грађанског рата (српску владу, Љотићеве снаге), са реалистичким приступом описују комунистичку организацију, дају илустративну слику живота под окупацијом и у граду и на селу (3. поглавље), описују васпоставу равногорске организације, сукоб равногораца и комуниста, одмазде и репресалије окупатора (4–5 поглавље). Искорак из локалног оквира, што овој књизи даје посебну вредност, представља 6. поглавље, које описује преломну ситуацију партизанског продора преко Неретве 1943. године, где је Врховна команда Југословенске војске у отаџбини ради санирања последица мобилисања дела снага из чачанског краја. Како је утврђена чињеница да је од средине 1943. године ЈВуО (равногорски покрет) успоставио територијалну контролу над унутрашњости Србије, тако се последња поглавља (7–8) односе на детаљно објашњење функционисања равногорске власти кроз локалне одборе, омладинску и женску организацију, а објашњењем даљих сукоба и ефектним закључком наговештава се расплет за следећи део „Затамњене прошлости.“.

Иако је чачански и околни крај има своје раније равногорске монографе (Звонко Вучковић, Станојло Плазина, Живко Топаловић) који су у доброј мери дали вредне описе, наше колеге одмичу даље и нуде врло реалну слику рата сучељавајући поменуте и друге изворе са примарним документима сачуваним у чачанском архиву. Како је Архив Војноисторијског института у Београду био затворен због НАТО интервенције и уништења зграде (1999–2002), и како је после отварања за истраживаче настављена чудна политика дозираног издавања архивске грађе, то је окретање локалним архивима и музејима тренутно једини и ефикасни лек за разгртање таме Другог светског рата на овом простору јер локални архиви садрже и преписе докумената из поменутог војног архива, али и сопствену архивску грађу. Када се на то додају и локални музеји, односно чињеница да је један аутор запослен у архиву а други у музеју свога града и округа, онда је то захвална комбинација које је дала потпуну реконструкцију једног историјског периода.

Читав рукопис је изразито динамична и „страшна“ ратна историја, где се као на траци смењују догађаји и личности. Нама се најинтересантнијим и најоригиналнијим учинило: упоређење две насилне људске фигуре, самониклих вођа: четничког, Милутина Јанковића, и партизанског Раденка Мандића, затим увођење модерне социолошке литературе за објашњење појединих поступака или појава, увођење разматрања психолошких објашњења појединих личности и ситуација, анализа дубине утицаја Недићевог апарата на овом простору, анализу и указивање да су комунистичке присталице у дубокој илегали или ван ње приступале немачкој служби и кроз њу се обрачунавали са равногорцима, парадокс слома комунистичке организације на том простору, детаљна реконструкција равногорске војне и цивилне организације, филигранска анализа ритма злочина и његова, готово криминалистичка реконструкција. Аутори ниједном нису показали дозу патетике нити сувишних речи и поред заводљивости материје. Виспрено су уочили да је једна од најопаснијих замки проучавања догађаја из Другог светског рата у Србији (Југославији) свесна или несвесна ангажованост. Они нису били судије, нити су као многи савременици побеђивали своје противнике изнова, сада у миру. Они су као вредни и педантни хроничари и „без бирања садржаја и догађаја“ објективно приказали прошлост чачанског краја, преломивши је кроз реконструкцију равногорске организације, борби и других догађаја.

Кључни закључци које читалац може извући из овог дела уклапају се у најновија историографска достигнућа на овом простору. То су пре свега указивање на тродимензионалност грађанског рата

у Србији, на свеобухватност ограничења равногорске ЈВуО у антиокупаторској активности, проблематичан ефекат ликвидација (злочина) које су партизанима политички биле неопходне, а равногорци својим „скоро неселективним насиљем" им ишли на руку.

Аутори указују на то да је комунистичко руководство свесно покренуло насиље, а кроз масовну продукцију дела о рату у чачанском крају утврдило митологију уз инсистирање на злочину поражених. Такође аутори веома прецизно утврђују да партизанске групе нису биле искорењене у овом крају и поред опсежних акција равногорских снага. Давидовић и Тимотијевић су ушли у срж равногорске организације и рекло би се лабораторијски је анализирали, установљавајући детаљну слику организације, указујући на позитивне и негативне стране понашања равногораца у различитим околностима.

Оригинално указујући да су равногорци „излечили" нека друштвена зла окупације, али да су упали у замку крвавих обрачуна са својим противницима у којима је било много претеривања и злочина, аутори потврђују да су у означеном периоду снаге ЈВуО биле једина организована војна формација која се супротстављала идејама нацизма и спремала се за ослобођење земље.

Аутори су тако једну контроверзну тему својим оригиналним приступом подигли изван уобичајеног нивоа локалне историје. Резултати до којих су они дошли обогаћују у многим доменима укупна знања српске историјске науке и на веома високом нивоу комплетности формирају ратну слику чачанског краја. На тај начин они су афирмисали реалне актере догађаја на прави начин, скидајући идеолошку копрену са многих ликова, који су чамили у затамњеној прошлости рата. Ово ће, без сумње, имати и одјек на укупни доживљај најновије историје у овом крају.

Бојан Б. Димитријевић

Небојша А. Поповић, СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ И ЈУГОСЛОВЕНСКА ДРЖАВА, Институт за савремену историју, Београд 2003, 404.

Слободан Јовановић представља богатством знања, разноврсношћу активности и обимношћу дела, једног од носилаца српске науке и културе у првој половини 20. века. Истовремено, историјску судбину српског народа у 20. веку обележиле су југословенска идеја и држава, те је одређивање Слободана Јовановића према њима било незаобилазно у бројним размишљањима и радовима. Док је историографија обрадила многе аспекте југословенског питања, став Слободана Јовановића према њему остао је због политичког прогона и идеолошке мржње затамњен, као и целокупно стваралаштво овог српског интелектуалца, скоро у целој другој половини 20. века. Замашног посла истраживања Јовановићевог односа према југословенској идеји и пракси латио се Небојша А. Поповић у докторској дисертацији одбрањеној на Филозофском факултету у Београду маја 2002, а резултате овог докторског рада је почетком 2003. године објавио Институт за савремену историју у књизи *Слободан Јовановић и југословенска држава.*

Књига, поред предговора (I–V), закључка (363–368) резимеа на енглеском језику (369–374), списка извора и литературе (375–384), одабране библиографије Слободана Јовановића (385–387), регистра (389–398) и белешке о аутору (399) садржи седам глава подељених на низ поглавља и ситнијих одељака. Аутор је у предговору представио тему, изворе и литературу и тешкоће у истраживању, савладавању огромне грађе и њеном сагледавању и излагању са становишта посматраног проблема – односа истакнутог интелектуалца, научника и политичара према идеји и пракси југословенства. Потом, у хронолошким оквирима Јовановићевог живота (1869–1958) и кроз хронолошко-проблемски приступ, аутор је изложио резултате до којих је дошао, служећи се лаким али прецизним језиком, позивајући се често кроз цитате на речи самог Јовановића, приказујући у

Прву главу *Интелектуално, политичко и национално уобличавање* (1–45) аутор је искористио за давање основних података о Јовановићевој младости и образовању и описивање услова који су утицали на формирање његове личности. После породице, посебно оца Владимира, средњошколско и универзитетско образовање које је стекао у Београду и иностранству оставили су печат на политичке и националне ставове младог Јовановића који су се одразили већ у његовим првим научним и књижевним радовима али и у практичном раду у Министарству спољних послова Краљевине Србије. Кључне одлике политичког профила који се назирао код младог Јовановића биле су реалистичко схватање национализма, поштовање идеје слободе и демократије. али и антирадикализам, конзервативизам и елитизам. Анализирајући Јовановићев рад у овом почетном периоду аутор закључује да он није заступао југословенску идеју која је тада освојила широки круг српских интелектуалаца, да се залагао за одбрану искључиво српских интереса и за бављење српским националним проблемима.

Сходно томе, аутор сматра да се Јовановић, служећи отаџбини у Првом светском рату није борио за уједињење и стварање Југославије, показујући „одијум" према југословенству и Пашићевој југословенској политици. Чак је и отворено иступао као опозиција, долазећи у додир са осталим противницима уједињења, што је терало владу да га у више наврата удаљује од центара моћи и одлучивања. Међутим, у складу са својим реалистичним политичким и националним ставом, Јовановић је крајем рата све више увиђао објективне околности које су Југославију чиниле нужном, схватао је значај нестанка царске Русије са светске политичке сцене и залагање великих сила за стварање југословенске државе на Балкану. Одмах је прихватио Југославију као српски интерес и заложио се за њено стварање и што боље и корисније уређење. Наведеном еволуцијом става и њеним узроцима Поповић се бави у другој глави под насловом *У ратовима за ослобођење и уједињење* (1912–1918) (47–72).

Прихватање реалности стварања југословенске државе утицало је да Јовановић од почетка учествује у раду на државноправном уређењу и међународном признању државе. На конференцији мира у Паризу 1919. биле су неизбежне и драгоцене његове стручне услуге у Комисији за ратну одговорност и санкције и у Секцији за међународно право. С друге стране, Јовановићева знања из области уставног права испољавала су се у времену Провизоријума у раду у Уставној комисији, припремама и праћењу рада Уставотворне скупштине и давању стручног, критичког мишљења о свим актуелним збивањима. Делатност Јовановића на конференцији мира у Паризу и његова реаговања у штампи и периодици о правним, уставним, парламентарним и осталим унутрашњим и спољнополитичким питањима нове државе, аутор представља у трећој глави под насловом *Предуставно доба Краљевине СХС* (1919–1921), (73–135).

И четврта глава, *У Краљевини СХС* (1921–1929), (137–188), обрађује активност на праћењу и критици државноправног и политичког живота Краљевине СХС коју је Јовановић наставио и у каснијем периоду, остајући ван страначких борби и утицаја и посвећујући се све више научном раду. Јовановић је у штампи и периодици (Политика, СКГ, Нова Европа, итд.) давао на увид јавности стручно мишљење о текућим проблемима државне заједнице и предлагао своја решења за излаз из опште кризе, без политичког ангажовања у реализацији својих идеја. Аутор чак у више наврата истиче негативан став Слободана Јовановића према странкама, страначком мишљењу и политичком животу у Краљевини.

Поповић у петој глави, *Краљевина Југославија* (1929–1941), (189–232), прати Јовановићев друштвени ангажман тридесетих година, однос према диктатури краља Александра, коју је сматрао штетном по српске интересе и развој југословенске државе. Јовановић у време диктатуре размишља о југословенству, брани уставност од краљеве самовоље, учествује у слабљењу диктатуре и решавању унутрашњих проблема државе, пише меморандуме, пројекте устава и поделе земље, а крајем тридесетих се све

брани уставност од краљеве самовоље, учествује у слабљењу диктатуре и решавању унутрашњих проблема државе, пише меморандуме, пројекте устава и поделе земље, а крајем тридесетих се све отвореније залаже за национално разграничење Срба и Хрвата ради заштите српских националних интереса, те 1937. године учествује у формирању Српског културног клуба који је заступао „консолидацију српског националног фронта", преуређење државе, одржавање државног и напуштање националног јединства, уједињење српског националног простора, итд. У тој активности, делом културној и просветној, а све више политичкој, дочекан је и Други светски рат и пуч од 27. марта који је Јовановић прихватио и, ушавши у владу у својим позним годинама и у тешким ратним временима, постао актер догађаја и усмеривач државне политике.

Шеста, најобимнија глава, која се бави Јовановићевом делатношћу у току Другог светског рата као актера и политичара, носи наслов *Непосредни учесник у стварању и вођењу државне политике* (1941–1945), (233–319). У низу поглавља аутор прати Јовановићеву активност од учешћа у пучу, пораза у Априлском рату и одласка из земље, преко рада као председника, потпредседника и члана владе у емиграцији, до последње ратне године и пораза политичке линије коју је заступао и на чијем челу је био Јовановић. Овај период је испуњен несугласицама и сукобима Срба и Хрвата у влади као и неслогом српских министара, снажним и константним надзором и притисцима великих сила, мучном атмосфером због страдања српског народа, страхом и борбом против комунистичког покрета у земљи, истовременом тежњом за биолошким очувањем Срба, ишчекивањем победе савезничких сила, покушајима пројектовања будуће југословенске државне заједнице итд. У свим наведеним активностима Јовановић је, како закључује аутор, улажући своје велико знање, искуство и ауторитет, тежио да се очувају српски национални интереси, постигне споразум са Хрватима, униште комунисти, и сходно жељама великих сила, очува и преуреди на федералним основама југословенска државна заједница. Међутим, ток догађаја, реалан однос снага, политика великих сила, неслога српских политичара, расцеп у народу и други фактори довели су до потпуног неуспеха Јовановићевих идеја и политичке праксе. И у овим данима када је југословенска идеја била у највећој кризи Јовановић је као реал-политичар прихватао Југославију као нужно зло због става савезничких држава, иако је лично и даље није сматрао најбољим решењем за Србе. Јовановић није прихватао компромис Тита и краљевске владе и одстрањење Драже Михаиловића са политичке сцене и до краја је код савезника протестовао против споразума Тито–Шубашић, указивао на карактер комунистичке власти, тражио помоћ за Михаиловића, али без икаквог утицаја и одговора. Истакнути научник и интелектуалац није имао успеха као политичар и државник, а његово огромно знање и искуство било је слабије од недаћа које је српском народу и југословенској држави донео светски рат.

Последице рата и збивања у отаџбини под влашћу комуниста Јовановић је посматрао из емиграције, у којој је и завршио свој дуг и плодоносан животни век. И даље је био активан, у складу са својим годинама и околностима, како у политичком животу емиграције тако и у научном и културном раду. Политичка активност се сводила на организовање српске емиграције, безуспешно тражење сарадње са Хрватима, издавање листова, прављење нових концепција за преуређење југословенске федерације, слање меморандума великим силама и међународним организацијама о стању у Југославији, комунистичкој диктатури, кршењу људских права и посебно обесправљивању српског народа, тражење интервенције демократских западних земаља, свргавања Титовог режима, спровођења демократских избора итд. С друге стране, емигрантске дане Јовановић је користио за засвођавање размишљања о југословенској држави и идеји, српском народу, његовој историји и националним интересима. Пишући и објављујући своја размишљања до краја живота Јовановић је и после рата остајао на практично-политичком становишту да је Југославија диктирана објективним разлозима,

геополитичким положајем и слабошћу Срба и Хрвата, као и жељом и потребом великих сила. Притом, противио се свакој идеологији југословенства, посебно оној коју је спроводио комунистички режим. У последњим радовима, од којих су неки посмртно објављени, Јовановић је дао осврт на српске грешке у вођењу националне политике у 20. веку, осветлио српски етнички карактер, сличности и разлике са суседним народима, мане српског народа и његових политичара и потребу за даљим развојем и надвладавањем проблема и тешкоћа.

На крају последње, седме главе, *Политичка емиграција* (1945–1958), (321–361), аутор даје осврт на однос комунистичке власти према Јовановићу, осуду на процесу Дражи Михајловићу јула 1946. и „damnatio memoriae" који је пратио Јовановићев лик и дело у отаџбини до последње деценије 20. века. Идеолошки противници су у победничком заносу петогодишњи политички ангажман ставили испред вишедеценијског свестраног, надстраначког, научног, друштвеног, националног, културног, књижевног рада, покушавајући, и задуго успевајући, да засене волуминозне резултате тог рада.

Један аспект Јовановићевог рада, усмерен ка односу српског народа и југословенства, које је од идеје постало државна реалност, управо излази на видело књигом Небојше А. Поповића. Свестраном анализом Јовановићевих радова долази се до чињенице да је Јовановићев став према југословенству еволуирао, како је и само југословенство еволуирало од идеје до државне реалности. Ўман, образован, посвећен у потпуности струци и науци али и одбрани националних интереса, а опредељен од младости за реалан национализам, Јовановић је прихватао Југославију као нужно зло, диктирано од спољашњих фактора и реалног односа снага, које треба прихватити и реализовати ради што потпунијег остваривања српских националних интереса.

Драгомир Бонџић

ИСТОРИЈА 20. ВЕКА, 2003, 2

Издавач
ИНСТИТУТ ЗА САВРЕМЕНУ ИСТОРИЈУ
Београд, Трг Николе Пашића 11

За издавача
Никола Б. Поповић, директор

Припрема за штампу и коректура
Младен Аиковић

Тираж: 300
Прво издање

У трошковима издавања часописа учествовало је
Министарство за науку, технологију и развој Републике Србије

Издање је ослобођено пореза на промет на основу мишљења Министарства за науку, технологију и развој Републике Србије, број: 451–03–941/94–02, од 30. јуна 1994. године.

Штампа: „Фото футура", Београд